

ҲАМИД ЗИЁЕВ

**ТАРИХ—
ЎТМИШ ВА КЕЛАЖАК
КЎЗГУСИ**

(Тарихнинг долзарб масалалари)

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 2000

63.3 (5У),
3—60

Nizomiy nomdagi TDPU
KUTUBXONASI

У-56312

Масъул муҳаррир: тарих фанлари
доктори, профессор
КАРИМ НОРМАТОВ

Зиёев Ҳ.

Тарих — ўтмиш ва келажак кўзгуси: (Тарихнинг долзарб масалалари) // Масъул муҳаррир: К. Норматов/. — Т.: Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 2000.—288 б.

Асар янги маълумотлар асосида ва шу кун талаби нуқтаи назарида ёзилган бўлиб, Ватанинг ўтмиш ва ҳозирги замон тарихига доир масалаларни ўз ичига олади. Унда қадимги ва ўрта асрлар тарихи, шу жумладан, Қуръони Карим ва Тошкент ўтмиши бўйича фикр-мулоҳазалар ўз ифодасини топади. Шунингдек, Туркистон заминининг нодино Россияси томонида босиб олиниши, собиқ совет давридаги мустақиллик сифатининг моҳияти таърифланган. Айни пайтда, жаҳидлар ҳаракати ва 1916 йилги халқ қўзғололи баён этилган. Асарда Мустақиллик даври, тарих фанининг аҳамияти ва вазифалари ҳусусида қimmatли маълумотлар мавжуд.

Ушбу қўлланма мактаб ва олий ўқув юртлигининг ўқитувчилари, талабалари ва тарихга қизиқувчи барча кишиларга мўлжалланган.

ББК 63.3(5У)

3 $\frac{4702620204 - 45}{M352(04) \cdot 2000}$ қатъий буюртма, 99

© Ҳамид Зиёев, Ғафур Ғулом
номидаги Адабиёт ва санъат
нашриёти, 2000 й.

ISBN 5-635-01764-9

МУҚАДДИМА

Кенг ўқувчилар оммасига ҳавола қилинаётган мазкур қўлланмада Ўзбекистон тарихининг турли даврлари ва масалалари таърифланган. Унда кўп асрлик тарихимиз шу кун талаби нуқтан назаридан ёритилиб, янги фикр-мулоҳазалар баён этилган. Асар ўтмиш замонларда ўз халқи ва ватани учун жонини тиккан Широқ, Тўмарис, Спитамен, Маҳмуд Торобий ва Сарбадорлар сингари тарихий шахсларнинг фаолиятини шарҳлашдан бошланади. Китобда айниқса, Амир Темурнинг катта тарихий хизматларини кўрсатишга алоҳида аҳамият берилган. Соҳибқирон ватан мустақиллигини тиклаган ва тараққиётни таъминлаган буюк давлат арбоби, машҳур лашкарбоши ва миллатпарвар ҳукмдор сифатида гавдалантирилган.

Маълумки, И. Мўминов совет даврида ҳукм сурган мустамлакачилик сиёсати, қаттиқ назорат ва таъқибларга қарамай Амир Темурни «оқлаш»га киришган олимдир. У Соҳибқироннинг тарихда тутган буюк ўрнини сохталаштиришга қарши ўлароқ «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли» ҳақидаги рисолаи нашр эттирди. Муаллиф мана шу масала қандай амалга оширилганлиги ва унга қарши олиб борилган курашларнинг жонли гувоҳи сифатида қимматли маълумотларини келтирган. Улар «Соҳибқирон ҳақиқати ёхуд Иброҳим Мўминовнинг тарихий жасорати» номли қисмда батафсил шарҳланган. Шунингдек, ислом дини тарихига бағишланган саҳифалар ҳам диққатни жалб этади. Масалан, «Баҳоуддин Нақшбанд тазлимоти Сибирда» ва «Тошкентдаги Қуръони Қаримнинг асл нусхаси қасрдан келтирилган?» сингари қисмлар шулар жумласидандир. Шеърят султони Алишер Навоийнинг фаолиятига бағишланган саҳифалари ҳам қизиқиш билан ўқилади. Унда Навоий буюк давлат арбоби, тараққиёт жарчиси ва

Темурийлар давлатининг устуни сифатида тасвирлайган. Муаллифнинг кўрсатишича, ҳазрат Навоий мадраса, хонақо, масжид, кўприк ва бошқа ўнлаб иншоотларни, сунъий сугорини тармоқларини ўз маблағи ҳисобидан қурдирган. У илм-фан ривожланишига ҳам улкан ҳисса қўшган. Булар ҳақида «Салтанат таянчи ва давлат мададкори» бобида тўла тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Тўпلامдан шаҳарлар тарихига тегишли маълумотлар билан ҳам танишиш мумкин. Хусусан, «Тошкенг тарихидан лавҳалар»да пойтахтимизнинг XVIII—XIX аср бошларидаги тарихи ёритилган.

Муаллифнинг «Ўзбеклардан ким биринчи бўлиб журналда мақола чоп этган?» мақоласи ҳам китобдан жой олган. Китобнинг талай қисми XIX асрнинг иккинчи ярми—XX аср бошларидаги Ўзбекистон тарихига бағишланган. Ундаги «Ўзбек хонлиқларини чоризм томонидан босиб олиниши» қисмида босқинчилар билан ватан ҳимоячилари ўртасидаги жанглар кўрсатилган. Бу масала асосан маҳаллий ва архив манбалари асосида ёзилиб, ўзбек ва бошқа маҳаллий аҳолининг қаҳрамонона кураши баён этилган.

Маълумки, чоризм ва совет даврида халқнинг оммавий равишда чоризм босқинига қарши олиб борган озодлик курашларини инкор этиш одат тусига айланган эди. Ҳатто, ўлкани урушиб олиниши «қўшиб олиниши» ибораси билан алмаштирилган. Муаллифнинг ишида ана шу кўрсатилган қўпол хатоликлар барта-раф этилган.

Ҳеч кимга сир эмаски, пахтачилик қадимги даврлардан то шу кунгача республика ҳаётининг йўналтирувчи кучларидан бири ҳисобланган. Унинг аҳамияти ҳақида кўп гапирилади, лекин ҳанузгача пахтачиликнинг ривожланиш жараёнини ифода этувчи асар яратилмади. Шу босқичда қўлланмадаги «Ўзбекистонда пахта яккаҳокимлиги учун кураш ва унинг Россиянинг ҳам ашё манбаига айлантирилиши» бўлимида қизиқарли маълумотлар билан танишиш мумкин. Унда чор ҳукумати ва капиталистлар томонидан ўлкада Америка пахта навларининг иқлимлаштирилиши, пахта яккаҳокимлиги пойдеворининг бунёд этилиши ишончли далиллар асосида тўла исботланган ҳолда пахтачилик мустамлакачилик сиёсати нуқтан назаридан ривожлантирилганлиги қайд этилади.

Муаллифнинг кўп қиррали фаолиятида жадидлар ҳаракатининг тарихини ўрганиш ҳам ўз аксини топган. Бу ҳаракат бўйича кўп ишлар қилинган бўлса-да, лекин унинг замини ҳамон атрофлича таърифланмаган. Муаллиф буни ҳисобга олган ҳолда «Жадидлар ҳаракатининг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий замини» номли бобни китобга киритишни лозим топган. Уни ўқиган ўқувчининг жадидлар ҳақидаги тушунчаси анча чуқурлашади.

Муаллифнинг 1916 йил кўзғолонининг қатнашчилари хотиралари ҳақидаги маълумотлари ишхоятда муҳимдир. Муаллиф 1956 йилда Фарғона водийсида айрим кўзғолон қатнашчилари билан шахсан суҳбатлашиб, хотираларини қоғозга кўчирган эди. Улар ноёб ҳужжат ҳисобланиб, озошлик курашининг сабаблари, моҳияти ва йўналишини англашда муҳим аҳамият касб этади.

Китобда совет даври тарихининг айрим масалаларига ҳам ўрин берилган.

Зеро, муаллифнинг «Совет даврида қулдорлик давлатининг ташкил топиши» тўғрисидаги фикрлари мамнуният билан ўқилади. Унинг совет даврида Ўзбекистонда қандай сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тузум ҳукм сурганлиги ҳақида баён этган далиллари шу даражада ишончлики, совет даврида «социализм тузumi» эмас, балки «қулдорлик давлати» юзага келганлигига шубҳа туғилмайди.

Мустақиллик туфайли том маънодаги миллий тарихни ривожлантиришга алоҳида аҳамият берилмоқда. Шахсан Президентимиз Ислам Қаримовнинг ташаббуслари билан қарорлар қабул қилинди. Унинг фикр-мулоҳазалари ўтмиш ва ҳозирги замон тарихини ҳолис ва атрофлича ўрганишда муҳим ўрин эгаллайди. Муаллиф Юртбошимизнинг фикр-мулоҳазаларига муносабатини «Тарих — ўтмиш ва келажак кўзгуси» қисмида изҳор этган. Унда ўтмишда йўл қўйилган хато ва камчиликлар танқид қилинган. Шунингдек, муаллиф китобга «Ватан тарихини қандай ўрганмоқ керак» номли қисмининг ҳам киритган.

Умуман, Мустақиллик йилларида матбуот саҳифаларида эълон қилинган ишлар тўпланиб, қўлланма сифатида кенг китобхонга тавсия этилади.

КАРИМ НОРМАТОВ,
тарих фанлари доктори, профессор.

ТАРИХИЙ ШАХСЛАР ЕХУД ИСТИҚЛОЛ УЧУН ҚУРАШ ҚАҲРАМОНЛАРИ

Ўзбекистоннинг бой табиати, турли-туман поз-неъматларни мусаффо ҳавося, зилол сувларни ажойиб манзараси кўн жаҳонгашта подшоҳларнинг диққатини жалб этган. Чунончи, Эронда ташкил топган Аҳмонийлар давлати, македониялик Александр, Араб халифалиги, Чингизхон каби босқинчилар Туронзаминда ўз ҳукмронликларини ўрнатган эдилар. Пировардида эса, Туркистон подшо Россияси томонидан урушиб олинди. Босқинчиларга қарши курашда ўн миглаб ўзбеклар ҳалок бўлдилар, обод шаҳар ва қишлоқлар хонавайрон қилинди, фан ва маданият ниқирозга учради. Боз устига, маҳаллий юқори табақа вакиллариинг ўзаро низолари ҳамда тахт талашишлари аҳволни янада ёмонлаштирган.

Шунингдек, табиий офатлар, қаҳатчиликлар, вабо ва бошқа юқумли касалликлар халқ бошига кўпданкўп азоб-уқубатларни солган. Ота-боболаримиз хорижий душманлардан, уларнинг тажовузларидан сақланиш учун Тошкент, Бухоро, Самарқанд, Хива ва бошқа шаҳарларни ҳамда ҳарбий истеҳкомларни деворлар билан ўрашга мажбур бўлган. Бу деворлар ниҳоятда катта маблағ ва машаққатли меҳнат ҳисобига барпо қилинган. Масалан, 12 дарвозадан иборат Тошкент шаҳри деворининг баландлиги ўрта ҳисобда 7—8 метрга бориб, унинг устида икки отлиқ бемалол юра олган.

Шу зайлда асрлар мобайнида ўзбеклар девор қуршовида хавф-хатарда яшаганлар. Ўрта аср муаллифларидан бириинг шоҳидлик беринишча, маҳаллий аҳоли бир қўлида иш қуролни иккинчисида яроқ ушлаган ҳолда ҳаёт кечирган. Хуллас, аҳоли ҳар қандай шароитда ҳам душманнинг фавқулодда бўладиган ҳужумига тайёр турган.

Шунча қийинчиликларга қарамай, боболаримиз Ватан мустақиллиги учун тинимсиз курашди, меҳнат қилди, маданий меросини кўз қорачигидай сақлаб, авлоддан авлодга ўтказиб келди.

Жасоратли, билимдон ва ўз ватанига содиқ сардорлар бундай курашларнинг ташаббускори ва йўлбошчиси бўлганлар. Улар халқимиз қалбида асрлар оша ўчмас из қолдирган.

Шуни таъкидлаш лозимки, тарихий шахсларнинг юзага келиши узоқ ўтмишга бориб тақалади. Чунинчи, эрамыздан аввалги 592 йилда Аҳмонийлар давлатининг подшоҳи Кир II Мовароуннаҳрни босиб олиш ҳаракатига тушди. Бу ерда у аёл подшоҳ Тўмарис қўшинлари билан қаттиқ жангда тор-мор қилинди. Кир II эса ўлдирилди. Жаҳонда яккаҳокимлик учун курашган Кир II нинг аёл подшоҳдан шармандаларча енгиллиги — Тўмариснинг моҳир лашкарбоши ва ўта ватанпарварлигидан далолат беради. Тўмарис Кир II қалласини ташидан кестириб, қон тўлдирилган халтачага солаётганида шундай деган: «Сен, Кир, донмо қонсираб юрдинг, лекин унга ҳеч тўймадинг, мана энди тўйиб қон ич».

Тўмарис машҳур давлат арбоби ва ватанимизнинг содиқ фарзанди сифатида тарихда ўчмас из қолдирди. Бу ўринда оддий халқ орасидан чиққан отбоқар Широқнинг қаҳрамонлигини ҳам эслатиб ўтиш жоиз. Аҳмонийлар давлатининг подшоҳи Доро I ҳузурига ҳаммаёғи жароҳатланган, бурни ва кўлоғи кесилган Широқни олиб келишади. У Дорога: «Ватандошларим мени шу аҳволга солиб қўйди, улардан қасос олиш учун ҳузурингизга келдим. Мен душманнингизнинг орқа тарафидан чиқадиган йўлни биламан», деган. Бу таклифни мамнуниятлик билан қабул қилган Доро I Широқ бошчилигида йўлга чиққан. Бироқ Эрон қўшинлари чўлу биёбонга келиб қолганлар. Шундагина Доро I алданганлигини биллиб Широқни ўлдираётганда у мағрур равишда: «Мен ватаним озодлиги учун сиз ёвузларни сувсизликка ва очликка мубтало қилдим», деб ҳалок бўлган. Тарихда кам учрайдиган бундай ўта ватанпарварлик ва жасорат ҳар қандай мақтовга сазовордир.

Араб халифалигининг тажовузи вақтида ҳам ватан мустақиллиги учун кураш умумхалқ ҳаракатига айланган. Турк хоқонлари бошчилигида халқ оммаси

халифаликка қарши кураш олиб борди. Аммо-лекин халифалик ўлкада ўз ҳукмронлигини ўрнатишга эришди. Бироқ унга қарши ҳаракатлар тўхтамади.

IX асрнинг охирида Х асрнинг бошларида тарих сахнасига чиққан Исмоил Сомоний халқнинг узоқ йиллардан буён араб халифалигига қарши олиб борган курашига яқин ясаб, Урта Осиё мустақиллигини тиклади. Бухоро — бу давлатнинг пойтахти ҳисобланган. Исмоил Сомоний 900 йилда Хуросон ҳокимининг қўшинлари устидан галаба қилгандан кейин, узил-кесил бутун Урта Осиё ва Хуросоннинг эгаси бўлиб қолди. Шунингдек, шарқий ва шимолий Эрондаги бир қатор вилоятлар унга бўйсундирилди. Исмоил Сомоний (874—907 й.) асос солган мустақил ва марказлашган сомонийлар давлати 100 йилга яқин ҳукмронлик қилди. Шу даврда Урта Осиёнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим ўзгаришлар содир бўлди. Чунончи, қишлоқ хўжалигида нахтачилик, боғдорчилик ва чорвачилик ривожланди. Хунармандчиликда ҳам тараққиёт юз берди. Айниқса, тўқимачилик кенг қулоқ ёйди. Ўлкадаги вилоятларнинг ўзаро алоқалари мустақамланиб, ишлаб чиқариш кучлари тобора ўсиб борди. Урта Осиёнинг хорижий мамлакатлар, хусусан, Афғонистон, Ҳиндистон, Арабистон, Хитой ва Шарқий Оврупо билан савдо алоқалари авж олди.

Шунингдек, фан ва маданият соҳасида ютуқларга эришилди. Тарихий шахсларга давлат арбоблари Буграҳон ва Наср Илекхонни киритиш мумкин. Ўлар Х асрнинг охирида Қорахонийларнинг мустақил туркий давлатини барпо этдилар. Бу мустақил туркий давлат Урта Осиё ва Шарқий Туркистонни ўз ичига олган эди. Қорахонийлар замонида, яъни XI аср ва XII асрнинг биринчи ярмида Урта Осиё ва Шарқий Туркистоннинг ягона давлат бўлиб бирлашини самарали натижаларни берди. Чунончи, бу жойларда иқтисодий ва маданий ривожланиш кўзга ташланди. Тошкент, Ўзганд, Бухоро, Самарқанд, Кўҳна Урганч, Термиз, Марв ва бошқа шаҳарларда хунармандчилик ва савдо-сотиқ ўсди. Ўлкада ҳашаматли бинолар қурилди. Масалан, 1127 йилда Арслонхон томонидан Бухорода қурдирилган Минораи Қалон, Қарманадаги Мирсаид Баҳром мақбараси, Бухоро атрофидаги Работи Малик, Мағоки масжиди, Вобкентдаги минора шулар жумласидандир. Бу ажойиб биноларнинг ҳам-

маси туркий ҳукмдорларнинг ташаббуси ва бошчилигида бунёд этилган эди. Бу вақтларда тарих, адабиёт, тилшунослик, тиббиёт ва бошқа фанларга онд илмий асарлар яратилди.

Ўзбек халқининг ҳар томонлама ривожланишида мустақил Хоразмшоҳлар давлатининг барпо этилиши ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди. Қорахонийлар даврида ва ундан олдинги вақтларда ҳам Хоразмнинг Эрон, Афғонистон, Хитой, Ҳиндистон, Арабистон ва бошқа мамлакатлар билан иқтисодий ва маданий алоқаси анча кучайган эди.

Хоразмшоҳлар давлатига Маъмун ибн Муҳаммад (996—997 й.) ва унинг ўғли Али ибн Маъмун (997—999 й.) сингари машҳур шахслар асос солган эдилар. Хоразмшоҳлар давлати, айниқса, Али ибн Маъмун вақтида кучайган. Бу атоқли давлат арбоби инҳоятда билимдон ва маданиятли киши сифатида шуҳрат қозонган. У пойтахт Кўҳна Урганчи йприк фан ва маданият марказига айланганди. Бу ерда Беруний, Ибн Сино, Абу Солнх, Масиҳи Абулхайр ал-Хашмар, Абу Наср ибн Ироқ, Абу Бакр Муҳаммад Хоразмий, Абу Сайид Шабибий, Абул Ҳасан Маъмун, Абу Абдуллоҳ Тожар ал-Вазир, Абу Муҳаммад Раққоши, Абу Абдуллоҳ Хоразмий ва бошқа машҳур олимлар илмий тадқиқот ишлари билан шуғулланганлар.

Шуниси диққатга сазоворки, шоҳ Али ибн Маъмун ташаббуси ва ғамхўрлиги туфайли Кўҳна Урганчида илмий тадқиқот маркази — «Маъмун академияси» ташкил топган эди. Бу даргоҳда тарих, филология, математика, астрономия, физика, жўғрофия, тиббиёт ва бошқа фан тармоқлари бўйича илмий ишлар олиб борилган. Шу равишда ўлкамизда бундан салкам минг йил илгари Фанлар Академияси бунёд этилган эди.

Бироқ Хоразмшоҳлар давлатининг умри узоққа чўзилмайди. Шимолий Ҳиндистондан Каспий денгизининг жанубий қирғоқларигача чўзилган жойларни — ҳозирги Афғонистон ва Шимоли-шарқий Эронни ўз ичига олган Ғазнавийлар давлати кучайган эди. 1017 йилда бу давлатнинг ҳукмдори Маҳмуд Ғазнавий (998—1030 й.) Хоразмни босиб олади. Бу вақтларда Салжуқийлар номида яна бир туркий давлат пайдо бўлди. Унга Эроннинг Ажам, Озарбайжон, Курдистон ва Кўҳнистон сингари жойлари бўйсундирилиб, пойтахт Райшаҳри ҳисобланган. Салжуқийларнинг ҳукмдори ав-

вало Ғазнавийларга зарба берди, сўнг 1140 йилда Хоразмни эгаллади. Кейинчалик йирик давлат арбоби Қутбиддин Муҳаммад Отсиз (1127—1156 й.) туфайли келажакда қудратли Хоразмшоҳлар давлатининг пойдевори қурилди. Патижада, Алоуддин Такаш (1172—1200 й.) ва Алоуддин Муҳаммад (1200—1220 й.) сингари иқтидорли ҳукмдорлар буюк Хоразмшоҳлар давлатини барио этнишга муваффақ бўлдилар. Бу давлат Урта Осиёдан ташқари, Афғонистон, Эрон, Озарбайжон, Ширван, Манғишлоқ ва бошқа жойларда ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Умуман айтганда, Хоразмшоҳлар давлатининг чегараси Эрондан Ҳиндистонгача, Орол денгизидан то Ҳинд океани қирғоқларигача чўзилган ерларни эгаллаган.

Бу даврда Хоразмшоҳларнинг пойтахти Кўҳна Урганч иқтисодий ва маданий жиҳатдан янада юксалиб, фан соҳасида ҳам улкан ютуқларга эришди. У буюк Хоразмшоҳлар давлати номида тарихда ўчмас из қолдирди. «Хоразмнинг бу даврдаги иқтисодий кўтарилиш жараёнини текширар эканмиз, — деб ёзади олим С. П. Толстов, — биз бу буюк феодал монархиясининг бизга қадар сақланиб қолган скелет суякларини гўё тимирскилаб кўриб чиқамиз. Шунда юз минг гектар унумли ерларга янгидан жон бағишлаган катта ирригация ишлари, саҳро чеккасида чегара истеҳкомларининг қурилиши, Хуросон, Мовароуннаҳр ва Дашти Қипчоқнинг ичкарасига борадиган стратегик ва савдо йўлларининг мустаҳкамланиши шаҳар ҳаёти, ҳунармандчилик, савдонинг янгидан гуллаб-яшнаши, Урта Осиё, Эрон ва Волга бўйлари бадний маданиятининг бутун кейинги тарихига кучли таъсир кўрсатган «Хоразм ренессанси» санъатининг ҳашамати ва бой тараққиёти кўз олдимиздан ўтади»¹.

Хоразмшоҳлар давлати ҳукмдорларининг аксарияти билимли кишилар сифатида шуҳрат қозонганлар. Улар фан ва маданият тараққиётини таъминлаганлар. Айрим маълумотларга кўра, уд мусиқа асбобини чалишда шоҳ Алоуддин Такашга тенг келадиган киши бўлмаган. У ниҳоятда маданиятли ва билимдон киши бўлган. Хоразмшоҳлар даврида Кўҳна Урганчда ва бош-

¹ Толстов С. П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Тошкент, 1964, 301-б.

қа жойларда ҳаншаматли саройлар, мадрасалар ва тур-
ли жамоат бинолари қурилган. Марказлашган ва мус-
тақил давлат ҳунармандчилики, деҳқончилики, ички
ва ташқи савдонинг ривожланишини ҳам таъминлаган.

Бироқ, Хоразмшоҳлар давлати даҳшатли фожеага
дуч келди. 1219 йилда Чингизхон бошчилигидаги қў-
шинилар Туркистонга бостириб кириб, Утронни қаттиқ
жанглардан сўнг эгаллади. Кейин Бухоро ва Самар-
қанд эгалланди. Босқинчиларга қарши кураш умум-
халқ ҳаракатига айланган ана шу оғир дамларда
ҳукмрон донралар орасидан чинакам ўз ватанига со-
диқ ва жасоратли шахслар ажралиб чиқди. Масалан,
Муҳаммадшоҳнинг катта ўғли Жалолиддин ва Хўжанд
ҳукмдори Темур Малик шулар жумласидандир.

Чингизхон қўшинлари Хўжандни қамал қилганла-
рида халқ оммаси Темур Малик бошчилигида қаҳра-
монона жанг қилди. Душман кучлари сон жиҳатдан
бир неча бор кўп бўлганлиги ва ташқи тарафдан ёр-
дам бўлмаганлиги учун Темур Малик аскарларини
70 та кемага солиб, Сирдарёдаги бир оролчага чиқиш-
га мажбур бўлди. Бу ердан душманга қарши ҳужум
уюштирилиб турилди. Пировардида, Темур Малик
кемаларда Сирдарёнинг қуйи оқими бўйлаб йўлга
чиқди. Дарёнинг икки қирғоғидан мўғуллар томонидан
отилган ўқларга қарши кемадагилар жавоб ўқини
отиб бордилар. Натижада Темур Малик бир гуруҳ
сафдошлари билан Хўжанддан чиқиб кетиб, 1221 йил-
да Кўҳна Урганчга келди. 1221 йилда 50 минглик мў-
ғуллар қўшини Кўҳна Урганчни қуршаб олдилар. Ша-
ҳар аҳолиси ёппасига душманга қарши аёвсиз ва
қонли жанг олиб борди. Минглаб ватан ҳимоячилари
ҳалок бўлдилар. Жалолиддин бошчилигида беш ой
давом этган қаттиқ жанглардан сўнг мўғул қўшинла-
ри шаҳарга ёриб киришга муваффақ бўлди. Улар
шаҳарни талаб, кўндан-кўн одамларни қирдилар. Ва-
тан учун курашга руҳонийлар ҳам бош-қош бўлдилар.
Урганч шайхи Нажмиддин Кубро жангда қаҳрамонона
ҳалок бўлди.

Жалолиддин Темур Малик билан Афғонистонда ва
Эронда мўғулларга қарши курашни давом эттириб,
бир неча бор уларга қақшатғич зарба берди. У Хи-
ндистонда, сўнгра Кавказда мўғулларга қарши кучлар-
ни уюштиришга кўп ҳаракат қилди. Умуман олганда,
у 10 йил мобайнида мўғулларга зарба берди ва Хо-

размшоҳлар давлатини тиклаш учун тишимсиз курашди. Бироқ, турли сабаблар туфайли у ўз мақсадини рўёбга чиқара олмади. Жалолиддин Мангуберди ўта ватанпарвар, моҳир лашкарбоши ва жасоратли шахс сифатида донг чиқарган эди.

Мўғул боққинчиларининг ҳарбий юришларидан Ўрта Осиё шаҳар ва қишлоқлари харобага айланди. Юз йиллар давомида қўлга киритилган моддий ва маънавий мерослар остин-устун қилиб ташланди. Бундай ҳолат инсоният тарихида содир бўлмаган эди. Бу даҳшатли воқеаларнинг гувоҳи бўлган араб тарихчиси Ибн ал-Асир шундай ёзган эди: «Қуру тулларда мисли кўрилмаган ва ҳаммаёқни, хусусан, мусулмонлар яратган бойликларни қамраб олган гоят катта бир фалокат бўлди. Агар биров, ҳамма нарсага қудрати етувчи ва ҳар нарсанинг устидан турувчи Оллоҳ одамни яратгандан буён дунё шу маҳалгача ҳеч бундай нарсани кўрмаган, деса ҳақ гапни айтган бўларди, дарҳақиқат, йилномаларда бунга ўхшаш ва унга тенг келадиган бундай зўр фалокат бўлмаган. Уларда тасвирланган воқеалар ичида — Навуходонсорнинг Исроилийларни калтаклаш ва Қуддусни вайрон қилиш бобидаги қилмиши энг даҳшатлисидир. Бироқ, бу лаънатилар (мўғуллар) вайрон қилиб ташлаган мамлакатлар олдидан Қуддус нима бўлибди. Бу мамлакатлардаги ҳар бир шаҳар Қуддусга икки баробар келади. Татарлар қириб ташлаган одамларга қараганда, Исроилийлар нима бўлибди? Ахир (айрим) битта шаҳарда татарлар калтаклаган аҳоли (барча) Исроилийлардан кўп бўлган... (татарлар) ҳеч кимни аямайди: аёлларни, эркакларни, гўдакларни дўппослайверади, ҳомилдорларининг қоринини ёриб, болаларини ўлдирди...»¹

Бироқ мўғулларнинг даҳшатли қирғин урушлари ҳам ўзбек халқининг ватан озодлиги учун курашини сўндира олмади.

1238 йилда Бухорода мўғулларга ва уларга хизмат қилаётган айрим маҳаллий юқори табақа вакилларига қарши қўзғолон кўтарилди. Бу оммавий ҳаракатга раъвирчи Маҳмуд Торобий бошчилик қилди. Бухоро атрофидаги Торобий қишлоғида тузилган ва ҳузур-

¹ Греков Б. Д. Якубовский А. Ю. Олтин Ўрда ва унинг қулаши. Тошкент, 1956, 46-б.

майдлар сулоласига майсуб — Маҳмуд Торобий ўзининг ақл-заковати ва жасорати билан меҳнаткаш омма орасида катта обрў қозонди. У қўзғолончиларни чет эл босқинчиларига қарши курашга чақириб: «Эй, ҳақиқат мудофаачилари энди ишни сусайтириш ва кутинининг кераги йўқ, жаҳонни ноҳақлардан тозалаш зарур, ҳар кимса ўзида бўлган қурол-яроғ ёки калтак ва гурзиларни тайёрлаб ишга солсин», дейди.

Қўзғолончиларга айрим руҳоний пешволари, хусусан, Шамсиддин Маҳбубий ҳам қўшилиб, бошлиқлардан бири сифатида ҳаракат қилди. Маҳмуд Торобий Бухоро шаҳридаги ва қишлоқлардаги аҳолига таянган ҳолда ҳокимиятни қўлга олган.

Маҳмуд Торобий халққа ҳаддан ташқари зулм ўтказган мансабдорларни жазолаб, оддий кишилар тарафида турган. Бироқ, қўзғолон шафқатсизлик билан бостирилган. Маҳмуд Торобий ва Шамсиддин Маҳбубий сингари халқ озодлиги учун жонини фидо қилган шахслар асло унутилмайди.

XIV асрнинг 50—60-йилларида ўлкада парокандалик авж олиб, кенг меҳнаткаш омманинг аҳволи янада ёмонлашди. Шундай шароитда Темур сиёсий майдонга чиқди. У ёшлигиданоқ келажаги порлоқ сиймо сифатида танилди. Урта аср тарихчиси Мавлоно Лутфуллоҳ Нишопурий сўзига кўра, Темур 7 ёшлигида отаси Тарағай билан қариндошлариникига борган. Қариндошлари кўпдан-кўп молларга, турк ва ҳиндлардан иборат қулларга эга бўлиб, доимо хавотирликда яшар экан. У Тарағайга дебди: «Худо менга молу давлат берди, лекин уни сақлашга тамомаң ожизман. Қулларим сабру тоқатли эмаслар, фарзандларим салоҳиятсиз. Шу сабабдан молу дунёга нуқсон етмасин деб қўрқаман». Темур гапга аралашиб дебди: «Эй, ота, фарзандларингга молларингдан бўлиб бер ва ундан сўнг уларни ўз молу мулкига доҳил қилгинким, (улар) ўз-ўзи билан овора бўлсин. (Сўнг) турк қулларни ҳинд қулларининг тепасига қўйгинки, ҳиндларни ўз амири фармонига бўйсундурсинлар. (Кейин) ҳар уч қулни улардан ақллироқ бир қулнинг ихтиёрига топшир. (Сўнг) уларнинг ҳар бирини еттитадан қулнинг амири қил. (Кейин) етмиш қулга бош бўлган (ана шу) еттита қулни бир-бирининг таъзим ва ташрифига буюр. Уларни кўздан қочирма, (чунки) бир-бирлари билан кўп суҳбатлашмасинлар». Қариндоши Темурнинг ақл-

заковатиға қойил қолиб, унинг отасиға дебди: «...Се-
нинг бу фарзандинг жаҳонга подшоҳ бўлади, чунки буни
(унинг) шу гапларидан фаҳмлаб турибман...» (Сўнг)
сиёҳдон ва қалам ҳозирлади ва ўша суҳбатда Темур-
дан хат ёздириб олдики, бунда «унинг фарзандлари
зурриёти ва яқинларидан хирож олмасин; уларнинг
гуноҳларидан ўтсинлар, унинг қавми тархон қилинсин¹».
Буни қарангки, Темур тахтга чиққандан кейин ваъда-
га мувофиқ ўша бадавлат кишининг авлодларига тар-
хон унвонини беради².

Темурнинг ёшликдаги ҳаётига доир яна бир диқ-
қатга сазовор маълумот мавжуд. Темурнинг отаси
Тарагай кунларинг бирида кўп қўйларни унга бериб
сотишни буюрибди. Темур қўйларни сотиб, бозорни
айланиб юрган вақтида бир дарвиш қўлида шеър
ёзилган қоғозни минг олтига сотаман, дебди.
Темур у қоғозни сотиб олибди. Дарвиш унга, уни отанг-
ни олдида очиб ўқигни, дебди. Шунга биноан, Темур қо-
ғозни отасиға кўрсатган. Дарвиш таниқли олим Ка-
мол Хўжандий экан. Отаси шунча пулга бир парча
қоғоздаги шеърни сотиб олганлиғига ранжиган. Бироқ,
Темурнинг бундай қилиши унинг шеърга муҳаббати-
дан дарак беради.

Тарихий манбаларда нуфузли кишиларнинг Темур-
нинг келажакда буюк давлат арбоби бўлишлиғи ҳақи-
даги кароматлари кўплаб келтирилган. Бу пайтларда,
мўғулларнинг аксарияти ислом динини қабул қи-
либ, турклашган бўлса-да, лекин уларнинг орасида ўз-
ларининг урф-одатларига ва будда динига мойил ки-
шилар йўқ эмас эди. Масалан, мўғул хони Қазагон
(1346—1358 й.) Бухорода бутхона очиб, ислом динига
рахна етказишга очиқдан-очиқ ҳаракат қилди. У кўп-
лаб муллаларни ўлдиртирди ва ислом динига зид
бўлган хатти-ҳаракатларни қилди. Унинг ҳукмронлиғи
даврида мадрасалар, мактаблар ва масжидлар хароба-
га айланди. Бу ҳолат ўша пайтда қуйидагича ифода-
ланган эди.

¹ Аҳмедов Б. «Давлатшоҳ Самарқандий». Т., «Фан», 1967, 48-б.

² Тархон — солиқ ва жарималардан тамоман озод этилган
киши. Йирик маисабдор тархонлар хоннинг олдиға сўроқсиз кира
олар ва унинг устидан тўққиз марта яшновт содир бўлмагунча
жазога тортилмаб эдилар.

Ўзид қон бўлиб мавжи тўфонлар,
 Шаҳид ўлдиларким азиз жонлар.
 Кетуб арбоби дин, чу исломдин,
 Алар ичра тушти ажаб кибру кин.
 Жолойи ватаи бўлди устодлар,
 Дин аҳли хафадур, куффор шодлар.
 Калисою бутхоналар зеб илоп,
 Бериб неча оройу тартиб илоп,
 Бўлуб мадрасаю масжид хароб,
 Мусулмон паришону ҳайрон соб,
 Шариаат чироғи қолибдур ўчиб,
 Шариаатни талаби ҳар ён қочиб,
 Мусулмон бариси гаму қайғуда.¹

Мўғуллар узоқ вақт давомида оғир солиқлар солиб, аҳолининг тинчасини қуритган эдилар. Амир Темур ажнабий босқинчиларнинг шафқатсиз зулми ва халқларнинг азоб-уқубатларини кўриб, қандай бўлмасин ўз ватанини улардан озод қилишга аҳд қилган эди. Бунини «Темур тузуклари»да келтирилган маълумотлар яққол кўрсатиб турибди. Мўғул хони Қазағон ўлгандан кейин Мовароуннаҳрда феодал тарқоқлиги ҳукм суради. Мўғул ҳокимлари якка ҳокимлик учун ўзаро кураш олиб бордилар.

1360 йилда Еттисув ва Шарқий Туркистон ҳокимиятининг тепасида турган мўғул хони Туғлуқ Темур Мовароуннаҳрни бўйсундириш учун ҳарбий юриш бошлаганлиги маълум бўлди. Бу тўғрида Темур шундай дейди: «Туғлуқ Темурхон (саркардалари) Бекнижак ва Ҳожибек эркинит², Улуғ Тўқтемур керайит³ ва Жетенинг бошқа амирларидан уч фавж тузиб, уларни Мовароуннаҳр мамлакатини талон-тарож қилиш учун юборганлиги, ўша уч фавж қўшини Хузор⁴ деган жойга келиб тушганлиги хабари меннинг қулоғимга етди. Шунда Туғлуқ Темурхонни бориб кўришидан илгари бу очкўз амирларни мол-дунё билан маҳлиё қилиб, Мо.

¹ Салоҳиддин Тошкандий. Темуринома. Тошкент, 1991, 106-б.

² Эркинит — Чигатой улусининг Шарқий қисми (Мўғулистон)да кўчиб юрган турк-мўғул қабилаларидан бирининг номи.

³ Керайит — пуфузли турк-мўғул қавмларидан бирининг номи.

⁴ Хузор — Ўрта аср шаҳарчаси. Ҳозирги Ғузор тумани маркази.

Вароуннаҳр вилоятиний қатлу Ғоратдан қутқариб қолишга қарор қилдим... Уларнинг кўзларига ўхшаш кўнгиллари ҳам тор бўлганлигидан, совға-совурун¹ йўсинида уларга берилган ҳар турлик тансиқ моллар кўзларига кўп кўринди, Мовароуннаҳрни босиб олиш ва талон-тарож қилиш ниятидан қайтдилар.

(Шундан сўнг) тўғри бориб Туғлуқ Темурхон билан кўришдим. Хон келишимни яхшиликка йўйиб, (салтанат ишларида) мендан кенгаш сўради. Кўрсатган кенгашларимни тўғри деб топиб, ҳаммасини қабул қилди.

Шу аснода Туғлуқ Темурхонга хабар келтирдиларким, (юқорида айтилган) уч фавж амирлари, ерлик халқдан нақд пул ва совурунлар олиб, улар билан келишмишлар. Хон шу ондаёқ мол-мулк ва нақд пуллари қайтариб олиш учун одам тайин қилди ва амирларни бундан буён Мовароуннаҳрга боришларини маън этди, мансабларидан бўшатди. Уринларига Ҳожи Маҳмудшоҳ Ясаурийини тайин қилди.

Бу ҳақда амирлар хабар топгач, душманлик байроғини кўтариб, юртларига қайтиб кетдилар. Йўлда хоиннинг девонбегиси ва бош маслаҳатчиси бўлмиш Уғлонхўжани учратдилар. Уни ҳам ўзларига огдириб олиб, Жете томон юзландилар.

Айнан шу вақтда Туғлуқ Темурхоннинг Дашти Қипчоқдаги амирлари ҳам исён туғини кўтаргани ҳақида хабар олинди. Бундан хон ташвишга тушди. У мен берган маслаҳатга кўра Жете тарафга (қараб) йўл олди. Мовароуннаҳрни эса менга қолдирди ва бу хусусда ёрлиғу аҳднома ёзиб берди. Амир Қарачар нўённинг² Мовароуннаҳрдаги туманини ҳам менга топширди. Мен бутун Мовароуннаҳр вилоятига, то Жайхун дарёсининг соҳилларигача чўзилган ерларга ҳукмрон бўлдим.

Давлат ва салтанатимнинг бошланишида энг аввал қилган кенгашим шул бўлди»³.

Кўриниб турибдики, Амир Темур мўғулларни оч-

¹ Совурун — ўрта асрларда подшоҳ ва хонлар, умуман, олий мартабали кишилар билан учрашганда уларга қилинадиган тансиқ моллардан иборат қимматбаҳо тортиқ.

² Қарачар нўён — бой амир, Амир Темурнинг бешинчи аждоди.

³ Темур тузуқлари. Е. Ғуллом помидоги Адабиёт ва санъат наизирёти. Тошкент, 1996. 28-29-бетлар.

кўзликда ва бағритошликда айблаб, аҳолини уларнинг талон-тарожидан озод қилишни мақсад қилиб қўйган. У билимдонлик ва тadbиркорлик билан иш юритиб, ҳокимиятни вақтинчалик бўлса-да қўлга киритган. У бу вақтда 25 ёшида эди. Бироқ Амир Темурнинг ҳокимлиги узоққа чўзилмади. 1361 йилда Туғлуқ Темур Мовароуннаҳрга қўшин тортиб келиб, ҳокимиятни Амир Темурдан олиб ўз ўғли Илёсхўжага берди. Амир Темур эса бош қўмондонлик вазифасига тайинланди. Шундан кейин ўлкада мўғулларнинг зулми ва зўравонлиги янада кучайиб кетди. Бироқ, Илёсхўжа тибатан ожиз бўлганлиги учун тартибсизликларни бартараф қила олмади. Бундан қаттиқ ғазабланган Темур мўғулларнинг зўравонлигига қарши чиқиб, уларнинг жазосини берди. «Мен голиб келиб, — ёзган эди Амир Темур, — мазлумларни золимлардан халос қилдим». Унинг мўғулларга қарши очикдан-очик қарши чиқиши Илёсхўжа ва Туғлуқ Темурхоннинг ғазабини уйғотди. Ҳатто, у Темурни яширинча ўлдириш ҳақида кўрсатма берди.

Бу вақтга келиб, Амир Темурнинг мамлакат мустақиллигини тиклаш ҳаракати, аҳолининг барча тоифаларининг фикру зикрини ифода этарди. Шунинг учун улар озодлик курашида Темурга катта умид боғладилар. Буни яхши англаган Темур атрофига содиқ кишиларни тўплади.

«Мовароуннаҳр халқи менинг бу ишимдан хабар топиши биланоқ, — деб ёзади Темур, — тезда ўзбеклар¹ устига ҳужум қилишим кераклиги ҳақида истак билдирдилар. Чунки уларнинг қалби золим ўзбеклар тоифасидан бутунлай безган эди. Мовароуннаҳр халқининг каттаю кичиги мен билан бирлашди. Мамлакатнинг уламо ва машойихлари эса ўзбеклар тоифасини йўқ қилиш ҳақида фатво ёзиб бердилар. Бу тўғрида ёзилган аҳднома ва фатволарнинг нухаси бу эди: «Тўғри йўлдан борувчи халифалар, Оллоҳ таоло уларнинг жамисидан рози бўлсин, тутган йўлларига ва қилган ишларига мувофиқ Мовароуннаҳрдаги тамом аҳли ислом, синоҳу раият² ёки уламою машойих бўлсин,

¹ «Ўзбеклар», «Ўзбеклар тоифаси» — Энгин ўзбеклар ва ўзбек халқи бўлмай, Дашти Қишлоқнинг турк-ўзбек қавмлари эди.

² Раият — содиқ тўловчи қора халқ.

Амир Темурга иззату икром кўрсатиб, уни Амир Темур қутби салтанати олий деб атасинлар ва уни Оллоҳнинг (ердаги) қудрати — салтанат тахтига муносиб кўрсинлар. Мусулмонларнинг ер-суви, помуси, мол-мулки ҳамда жонига зулм-ситам қўлини чўзган ўзбеклар тоифасини дафъ қилишда ва умуман йўқотишда Темурга (ёрдамлашиш учун) ўз мол ва жонларини (аямай), тиришиб ҳаракат қилсинлар. Биз ўз аҳду байъатимизга¹ содиқ қолурмиз. Агар берган аҳд-паймонимиздан қайтсак, Оллоҳнинг қудратию қуввати ва ёрдамидан чиқиб, шайтон қудрати ва ёрдами йўлига кирган бўлайлик.

Бу фатвони менга кўрсатганларидан кейин жангу жадал байроғини кўтариб, ўзбеклар устига лашкар тортишга қарор қилдим ва мазлумлар ҳақини золимлардан олиб бермоқчи бўлдим. Лекин бир неча разил кишилар бу сирни фош қилиб қўйдилар»².

Бинобарин, Амир Темур аҳолининг барча тоифалари томонидан ажнабийларга қарши курашнинг рамзи ва сардори сифатида тан олинган эди. Бироқ, Амир Темур айрим кишиларнинг хоинлиги ва ҳали вазиятнинг етилмаганлиги туфайли Самарқанддан бир тўда сафдошлари билан чиқиб кетди. Шундан кейин 1361—1365 йиллар давомида ҳарбий куч тўплаш мақсадида турли жойларни кезиб юрди. Шунингдек, у Туғлуқ Темурхон ва Илёсхўжанинг ашаддий душмани мўғул хони Амир Ҳусайн билан иттифоқ тузиб, унга қарши курашди. У Амир Ҳусайннинг синглисига уйланган эди.

Ҳар икки амир қўшинлари Илёсхўжа аскарларига зарба бериб, уни Хўжандга чекинишга мажбур этди. Бироқ, кейинги Тошкент ва Чиноз ўртасидаги «Лой жанги»да Темур ва Амир Ҳусайн аскарлари мағлубиятга учратилди. Шундан кейин улар Балхга жўнади.

1365 йилда Илёсхўжа Самарқандга ҳарбий юриш бошлайди. Сабр косаси тўлиб-тошган шаҳар аҳолиси бир ёқадан бош чиқариб, ажнабийларга қарши чиқди. Бу тарихда Сарбадорлар қўзғолони номида маълумдир. Сарбадор сўзи «Бошдорга» демакдир. Бунинг маъноси шуки, «агар ғалаба қозонсак, халқни мўғул зулмидан озод қилган бўламиз, бордию мағлубиятга

¹ Байъат — аҳд-паймон, ҳукуматга итоат этиш ҳақида берилган ваъда.

² Темур тузуклари. 30-31-бетлар.

Учрасак, унда дорга осилиш учун тайёрмиз, негаки азоб-уқубатларга ортиқ бардош бериш мумкин эмас». Сарбадорлар қўзғолонида, асосан, ҳунармандлар, деҳқонлар ва бошқа оддий кишилар қатнашган. Буларга руҳоний ва савдо-сотик вакиллари ҳам қўшилган. Унинг ташаббускори ва сардори Самарқанддаги мадраса талабаси Мавлонзода ҳисобланиб, унга ҳунарманд Абу Бакр Қалавий ва Хўрдак Бухорий енгари тарихий шахслар сафдош бўлганлар. Ун минг кишилик қўзғолончилар шаҳар девори бузилиб ётганлигига қарамай, мудофаани жуда яхши ташкил қилдилар, аҳоли нима қўлига тушса шу билан қуролланди. Шаҳарда икки кунлик даҳшатли жанглардан сўнг, Илёсхўжа аскарлари мағлубиятга учраб қочишга мажбур бўлди. Бу узоқ вақтлардан буён давом этиб келаётган мўғуллар ҳукмронлигига қақшатғич зарба берган халқнинг катта ғалабаси эди. Бу тўғрида машҳур тарихчи Шарафуддин Али Яздий шундай ёзган эди: «Подшолик қудрати ва тантанаси бўлмаган мард аҳоли шундай саноксиз ва хонин (мўғул) қўшинлари билан бас келди. Душманларнинг қаршилик ва мудофааларига бардош тарзда турдиларки, буларнинг ғалаба ва истило қўллари бу шаҳар аҳолисининг номус ва молларига тегмади».

Сарбадорлар қўзғолони Амир Темур учун жуда қулай вазиятни юзага келтирди. 1366 йилда у Амир Ҳусайн билан Самарқанд шаҳри ёнидаги Кониғилга ўрнашди. Гарчанд, Сарбадорлар Амир Ҳусайннинг ашаддий душмани Илёсхўжани енгган бўлсалар-да, лекин улар, умуман, мўғулларга қарши бош кўтарган эдилар. Шу бондан у Сарбадорларнинг бошлиқларини алдамчилик билан қароргоҳига чақириб, уларни ўлдиртиради.

Бундай вазиятда Амир Темурнинг Сарбадорларга нисбатан муносабати қандай бўлган эди?

Бу масалага тегишли маълумотлар жуда оз сақланганлиги учун у ҳақда тўла тушунча беришнинг иложи йўқ. Шу нарса маълумки, қўзғолончиларнинг бошлиғи Мавлонзода Амир Темурнинг аралашуви натижасида ўлимдан озод қилинган. Айрим маълумотларга кўра, Мавлонзода Амир Темур билан таниш бўлиб, улар ўзаро хат орқали алоқада бўлган. Ҳатто, у Амир Темурга Самарқанддаги аҳвол ҳақида хабар бериб турган. Бу Темурнинг аслида Сарбадорларга хайрихоҳ-

ийини билдирадн. Бироқ, у Амир Хусайн билан алоқаси бузилишини ҳисобга олиб, унинг хатти-ҳаракатига очиқ қаршилик кўрсата олмаган бўлса керак. Чунки, Амир Хусайн старли кучга эга эди. Амир Темурнинг Сарбадорларга хайрихоҳлигини Эрондаги сарбадорлар билан алоқаси ҳам тасдиқлайди. Маълумки, Сарбадорлар ҳаракати аввало 1337 йилда Эронда юзага келиб, улар ҳокимиятни қўлга олган эди. Сарбадорларнинг давлати 1387 йилгача, яъни 50 йил давом этган. Урта аср муаллифи Носир Бухорий ўз асарида Сарбадорларнинг ҳукмдори Хўжа Али Муайяднинг Амир Темур давлати билан алоқаси ҳақида ёзган. Али Муайяд Сарбадорлар мамлакатини зиёд қилди, Қўҳистон, Табс ва Қилиқини босиб олди ва Домоғондан то Сарахсгача (бўлган ерларни) ўзининг тасарруф тутамига киритди.

Али Муайяд ўзининг ҳукмдорлиги даврида улуғ амир, буюк соҳибқирон Темур Кўрагон жаноблари билан ҳамжиҳат ва садоқатли дўст ҳамда хушмуомалада бўлди.

Хўжа Али (Муайяд) бир неча бор Амир Вали билан тўқнашди ва уларнинг (бир-бирига) душманлиги ниҳоят кучайиб кетди. Амир Вали Сабзавор шаҳрини қамал қилди ва Хўжа Али Муайяд улуғ Амир Темур Кўрагондан ёрдам, мадад сўради ва Тоту номли кишини Самарқандга Соҳибқирон хузурига юборди. Тўрт ойдан сўнг буюк соҳибқирон Амир Темур Хуросонга лашкар тортди. Хўжа Али Муайяд Сарахсга улуғ Амир Темур Кўрагоннинг истиқболига борди. Султонлик марҳаматига мушарраф бўлди. Улуғ Амир Темурнинг... унга садоқати воқеъ бўлди ва (Хўжа Али Муайяд) Хуросон мамлакатини Амир Темурнинг тасарруфига топширди. Узи Соҳибқироннинг мулозаматига машғул бўлди»¹.

Баён этилган сатрлар ва Самарқандда Мавлонзоданинг ўлимдан қутқарилиши, айрим муаллифларнинг Амир Темур Сарбадорларнинг ашаддий душмани эди, деб кўрсатиши ҳақиқатдан узоқдир. Менимча, бу масалани Иброҳим Мўминов тўғри ёритган: «Мўғул зулми асоратига қарши кураш ва Мовароуннаҳрда мустақил давлат тузиши учун олиб борилган ҳаракатлар Сарбадорларнинг айрим раҳбарларини, биринчи навбатда,

¹ Аҳмедов В. «Давлатшоҳ Самарқандий». Т., «Фан», 1967, 45-б.

уларнинг илҳомчиси Мавлонзода ва Темурни бир-бирларига яқинлаштирган, кўмакдош этган; худди шу сабабдан сарбадорлар бошлиқлари Темур фаолиятининг, асосан, биринчи даврида юқоридаги мақсадни амалга ошириш учун Темурни қўллаб-қувватлаганлар, унга ёрдам берганлар. Сарбадорлар илҳомчиси Мавлонзоданинг тақдирини ҳам жуда қизиқарлидир¹».

Навоийнинг замондоши машҳур тарихчи Хондамир Сарбадорларнинг бошлиқлари Мавлонзода, Хўрдак Бухорий ва Абу Бакр Қалавий Амир Ҳусайн замонида Самарқанд аҳлини ўз томонларига олиб, байроқ кўтариб, лашкар (мўғуллар)га қарши чиқиб, шаҳарни мазкур амир ва ҳазрати Соҳибқирон учун сақладилар, деб қайд қилган.

Демак, Сарбадорлар Амир Темур билан келишилган ҳолда ва уни тахтга ўтказиш мақсадида курашга отланган эдилар, дейишга асос бор. Шунинг учун ҳам уларнинг бош раҳбари Мавлонзода Самарқандий Соҳибқирон томонидан ўлимдан сақланиб қолгани эди.

1366—1370 йиллар ичида Амир Темур ва Амир Ҳусайн Ўртасидаги муносабат сиртдан қараганда яхши бўлса-да, амалда Амир Ҳусайн Темурнинг мавқеи борган сари ошиб бораётганини кўриб, ич-ичидан куйиб, уни қандай бўлмасин йўқотишга ҳаракат қилди. «Амир Ҳусайн, — дейди Соҳибқирон, — мен қўлга киритган ғалаба ва ютуқларимни кўролмай, ҳасад ичини кемириб, менга ва ҳарамимдаги ўз синглисига кўп озор берди. У Мовароуннаҳрни мендан тортиб олишга, мени (эса) ўлдириб, тахтга ўзи ўтиришга бел боғлаган эди. Ўртамизда неча бор урушлар бўлиб ўтган бўлса-да, барчасида енгилди. Унинг адолатсизлиги, инсофсизлиги ҳаддидан ошган, мени енгил ва ўлдиришга оз қолган вақт ҳам бўлди²».

Шунга қарамай, Темур қариндошликнинг ҳурматиини қилиб, Амир Ҳусайнга Балх билан Ҳисор вилоятларини берди. Бироқ, Амир Ҳусайн Балхда куч тўплаб Амир Темурга қарши жанг қилиш йўлини тутди. Шу билан 1370 йилда Амир Темур Балхга ҳужум қилиб ғалабага эришди ва Амир Ҳусайн ўлдирилди.

¹ Мўминов И. «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли». Тошкент, 1998, 41-б.

² Темур тузуқлари, 52-53-бетлар.

Уша йили 10 апрелда Балхда ўтказилган қурул-тойда Амир Темур мамлакатнинг ягона ҳукмдори, деб эълон қилинди. У Шаҳрисабздан Самарқандга келиб шаҳар деворини, ҳарбий истеҳкомни ва ҳукумат саройини қуришга киришди. Шу равнида Самарқанд Темур давлатининг пойтахтига айлантирилди. Амир Темур ниҳоятда билимдонлик ва тadbиркорлик билан ички ва ташқи сиёсатни амалга ошириб борди.

Хўш, Амир Темурнинг тарихий шахс сифатида хизматлари нимадан иборат бўлган?

Биринчидан, Амир Темурнинг беқиёс катта хизматлари шундаки, у халқ оммасининг узоқ вақтлардан бўён чет эл ҳукмронлигига қарши курашнинг ниҳоясига етказиб, мустақил давлат барпо этди. Натижада 150 йилдан бўён давом этиб келаётган мўғулларнинг зулми ва талон-тарожни илдизи билан қўпориб ташланди. Шунингдек, Амир Темур мамлакатнинг моддий ва маънавий ҳаётига катта зиён келтираётган ўзаро қонли урушларни тугатиб, марказлашган давлатни юзага келтирди. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, Амир Темур мамлакатни қонун асосида бошқарди. «Давлат ишларини, — дейди у, — салтанат қонун-қондаларига асосланган ҳолда бошқардим. Тўра ва тузукка таяниб, салтанатда ўз мартаба ва мақомимни мустаҳкам сақлаб турдим»¹.

Бундай тартибда иш юритиш тарихда камдан-кам учрайдиган ҳодисадир.

Айни пайтда, Соҳибқирон ички ва ташқи сиёсатни кенгаш аъзолари билан маслаҳатлашган ҳолда олиб борган. «Ҳар бир ишни, — дейди у, — қилишга киришар эканман, аввал обдон ўйлаб, (амирларим билан) кенгашдим. Маслаҳатчилар ва кенгаш аҳли йиғилганда олдимиздаги ишларнинг яхши-ёмон, фойдаю зиён томонлари, уларни қилиш-қилмаслик ҳақида сўз очиб, (улардан) фикр сўрар эдим. Уларнинг сўзларини эшитгач, ишнинг ҳар икки томонини мушоҳада қилиб, фойда-зиёнларини кўнглимдан кечирардим; унинг хатарли томонларига кўпроқ эътибор назари билан қарардим; қайси бир ишда икки хатар мавжуд бўлса, уни (бажаришдан) воз кечардим ва бир хатарлик ишни яхшиёр этардим... Ишларимнинг барисида аввал кенгаш-маслаҳат қўладим, ишни бажаришга кири-

¹ Темур тузуклари, 69-б.

шар эканман, олдиндан чора-тадбирлар белгилаб қўярдим. ҳамда бу иш қандай якунланиши ҳақида фикр-мулоҳаза қилган ҳолда иш бошлардим; сўнгра, кези келганда, тўғри тадбир ва қатъий жазм, ёхуд мулоҳазакорлик ва эҳтиёткорлик ёки узоқни кўриб, ортинги ўйлаган ҳолда, уни (кўнгилдагидек) ниҳоясига етказардим... Сипоҳни иккилантирадиган (турумсиз) кенгашни эшитишдан сақланардим. Кенгаш аҳлидан кимки кўйиниб маслаҳат берса, қулоқ солардим, лекин кимки оқилона гапларни эрларча кескинлик билан сўзласа, уни диққат билан тинглардим. Ҳар кимдан сўз олиб, кенгаш сўрар эдим. Лекин айтилган ҳар бир маслаҳатнинг яхши ва ёмон тарафлари ҳақида ўйлаб кўргач, тўғри ва савоблироғини танлаб олардим»¹.

Амир Темур мансабдор шахсларнинг хусусиятлари ва бурчларини кўрсатувчи қондаларни ҳам яратди. Чунки у ҳокимиятнинг мустаҳкамлиги ва фаолиятининг самарали бўлишида маъмурият вакиллариининг тутган ўринлари катталигини яхши биларди. У, аynиқса, вазир ва лашкарбоши мансабларига зўр эътибор берди. Унинг кўрсатишича, вазир ақл-фаросатли, сабр-тоқатли, тинчликсевар ва қўшинга ғамхўр бўлиши керак. Унинг сўзича: «Қамолатга эришган вазир улким, давлат муомалаларини тартибга келтириб, мулкий ва молиявий ишларни тўғрилиқ билан, аслинасли тозалигини кўрсатиб, ажойиб тарзда бажаради. Олгулик жойидан олиб, бергулик ерга беради. Рухсат этувчи ва таъқиқловчи буйруқларида унинг асиллиги ва тоза наслиги кўриниб турсин. Душманлик ва жабр-зулм қилмайди. Хоҳ сипоҳдан, хоҳ раиятдан бўлсин, ҳар кимнинг номини яхши сўзлар билан тилга олади. Бировдан ёмонлик ахтармайди, айтсалар эшитмайди. Агар бировдан ёмонлик кўрган бўлса, унга нисбатан шундай муомала қиладики, у (охирини) ёмонлигидан қайтади. Ўзига ёмонлик қилган одамга нисбатан шундай яхшилик қиладики, (охирини) олдига бош эгиб келади. Қайси вазир ғийбат гапларни айтса, уйдирма гапларга қулоқ солса, жабр-зулм қилса, ўзига ёқмаган кишиларни йўқотиш пайига тушса, уни вазирликдан тушириш лозим. Наслию зоти наст, ҳасадчи, гинакек сақловчи, қора кўнгилли кишиларга зинҳор вазирлик лавозими берилмасин. Бузуқни, қора кўнгилли, зоти

¹ Темур тузуклари. 25—27-бетлар.

наст одам вазирлик қилса, давлату салтанат тез орада қулайди... Тажрибади, ишбилармон ва билимдон вазир шундай бўладики, мамлакат ободонлигини, раият ва сипоҳнинг тинч-фаровонлигини, хазина бўйлигини доим кўзда тутлади. Давлат, салтанатга фойда келтирадиган ишларини бажаришга тиришиб, ҳаракат қилади. Салтанатга зарар етказадиган хатарли ишларни бартараф қилишда молу жонини аямайди. Сипоҳу раиятга тегишли муҳим ишларни яхшилик йўли билан, тўғри тадбир ишлатиб, амалга оширади. Яхши хулқли вазир шулки, унинг эзгу ишлари ёмон феъли атворидан устулик қилади»¹.

Амир Темур ҳарбий тактика ва стратегияни такомиллаштирди. Қўшинининг жанговарлигини таъминлашни бир дақиқа ҳам унутмади. У ўз лашкарбошиларига ва аскарларига ниҳоятда ғамхўр ва меҳрибон бўлиб, улардан ҳеч нарсани аямади. Натижада, ҳарбий қуроллари такомиллашган ва ўз ватанига содиқ қудратли миллий қўшин юзага келган. Шуниси диққатга сазоворки, бу қўшни Амир Темурнинг 35 йиллик ҳукмронлик даврида бирор мартаба мағлубиятга учрамайди. Бу ҳолат унинг доғини оламга таратиб, душманларни ларзага солди.

«Амирларим ва сипоҳийларимни, — деб ёзади Амир Темур, — мартаба ва унвонлар, олтин-кумуш билан хушнуд этдим. Базмларда уларга (ўз ёнимдан) ўрин бердим, шунинг учун жангларда жонларини фидо қилдилар. Дирҳам ва динорларни улардан дариф тутмадим. Уларнинг юмушларини енгиллаштириш учун меҳнату машаққатларини ўзимга олдим ва уларни тарбият қилдим. Амирлар, сипоҳсолорлар, баҳодирлар билан иттифоқ бўлиб, уларнинг мардлигу мардонаворлигига таяниб, шамшир зарби билан йигирма етти подшоҳнинг тахтини эгалладим. Турон, Эрон, Рум, Мағриб, Шом, Миср, икки Ироқ, Мозандарон, Гилон, Ширвон, Озарбайжон, Форс, Хўросон, Жете Дашти, Қипчоқ Дашти, Хоразм, Хўтан, Қобулистон, Бохтарзамин ва Ҳиндистонга подшоҳ бўлиб, ҳукм сурдим»².

Шундай қилиб, Амир Темур дуёни лол қолдирган қудратли империяни ташкил этган эди.

Иккинчидан, Амир Темур барно этган мустақил

¹ Темур тузуклари. 94—97-бетлар.

² Темур тузуклари. 69-бет.

ва марказлашган давлат ўлкада ҳунармандчилиқни, деҳқончилиқни, ички ва ташқи савдонинг ривожланишини таъминлади. Бу туб аҳолининг моддий ва маданий турмушига ижобий таъсир кўрсатди. Амир Темурнинг энг катта хизматларидан бири шуки, солиқ тизимини тартибга солиб уни фуқароларни шилли қуролига айланishiга йўл бермади. Бу йўлда одатдагидек қилинадиган адолатсизлик, зўравонлик ва талончилик сингари жамоа аҳлини қашшоқлаштирадиган усуллар тақиқланди. «Амр этдимки, — дейди Соҳибқирон, — раиятдан мол-хирож йиғишда уларни оғир аҳволга солишдан ёки мамлакатни қашшоқликка тушириб қўйишдан сақланиш керак... Амр қилдимки, ҳосил пишиб етилмасдан бурун раиятдан молу жиҳот олинамасни. Ҳосил етилишига қараб, солиқни учга бўлиб олсинлар. Агар раият солиқ тўловчи юбормасдан, солиқни ўзи келтириб берса, у ҳолда у ерга солиқ тўловчи юбормасинлар. Агарда олиқ-солиқ олувчини юборишга мажбур бўлсалар, улар солиқларни буйруқ бериш ва яхши сўз билан олсинлар; калтак, арқон ишлатиб, ишни уриш-сўкишгача олиб бормасинлар. Уларни боғлаб, занжир билан кишанламасинлар»¹.

Демак, Соҳибқирон амалда солиқ тўлашлиқни ихтиёрий, деб ҳисоблаган эди. Бу адолат ва халқпарварликнинг ёрқин намунасидир, албатта.

Амир Темур сунъий суғоришга ва янги ерларни ўзлаштиришга эътибор берди. «Яна амр этдимки, — дейди у, — кимки бирон саҳрони обод қилса ёки кориз қурса, ё бирон боғ кўкартирса, ёхуд бирон хароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса олмасинлар, иккинчи йили раият ўз розилиги билан берганини олсинлар, учинчи йили (эса олиқ-солиқ) қонун-қондага мувофиқ хирож йиғсинлар...

Хароб бўлиб ётган ерлар эгасиз бўлса, холиса тарафидан обод қилинсин. Агар эгаси бўлса-ю, (лекин) обод қилишга қурби етмаса, унга турли асбоблар ва керакли нарсалар берсинлар, токи ўз ерини обод қилиб олсин. Яна амр қилдимки, хароб бўлиб ётган ерларда коризлар қурсинлар»².

Бинобарин, Соҳибқирон она юрт иқтисодий ҳаёти ни юқори босқичга кўтарди.

¹ Темур тўзуклари. 122, 124-бетлар.

² 8-ша асар. 124-бет.

Учинчидан, Амир Темур ободовчилик ишларига ҳам эътибор берган. У фан ва маданиятнинг жонкуяри сифатида мақтовга сазовордир. Ҳатто, у олимларнинг махсус кенгашини чақириб ўз нутқида шундай деган: «Фан ва диннинг машҳур кишилари ўз маслаҳатлари билан подшоҳларга ёрдам бериб келганлар. Сизлар эса менга инсбатаи бундай қилмаясиэнлар. Менинг мақсадим мамлакатда адолат ўрнатиш, тартиб ва тинчликни мустаҳкамлаш, фуқаронинг турмушини яхшилаш, юртимизда қурилишни кучайтириш, давлатимизни ривожлантиришдир. Сизлар бу ишларни амалга оширишда менга ўз маслаҳатларингизни бериш билан кўмаклашишингиз керак. Мамлакатнинг аҳволи, девон (мансаб)ининг сунистеъмол қилиниши, оддий кишиларнинг жойлардаги ҳокимлар томонидан сиқиб қўйилиши каби ҳоллар ҳаммадан кўра сизларга аёндыр. Шулар ҳақида маълумот берсангизлар, бу каби адолатсиз ишларни бартараф этувчи ҳамда шариат ва қонунларга мувофиқ чора-тадбирларни айтсангизлар яхши бўларди. Агар олдин бизнинг диққат-эътиборимизда ўзга мамлакатларни ишғол қилиш учун бўлган ҳарбий юришлар турган бўлса, эндиликда мамлакатда хотиржамлик ўрнатишга қаратилган тадбирларни амалга ошириш бош вазифамиздир. Бу олижаноб ишда менга ёрдам беришларингизни илтимос қиламан».

Кўриниб турибдики, Амир Темур мамлакатни тараққий эттиришда илм-фан вакилларига таянган. У шаҳар ва қишлоқларда масжидлар, мадрасалар, шифохоналар, саройлар, қозихоналар, қўриқхоналар, кўриклар, савдо расталари қуриш ҳақида фармон берган.

Амир Темур ўз она тили туркий, яъни ўзбек тили мавқени янада оширишда муҳим ўрни эгаллади. Ҳатто, унинг ўзи туркий тилда Амир Хусайнга қуйданча тарзда байт ёзган:

Ерга еткур сабо, ким макр қилмишдир манга
Қидди эреа кимга макрии, қайтадур бир кун анга.

У тарих фанига жуда қизиқиш билан қараган. Амир Темур айниқса, пойтахт Самарқанд шаҳрининг шон-шуҳратини оширишга зўр эътибор берди. Бу ерда тарих, адабиёт, математика, астрономия, геометрия, меъ-

морчилик ва бошқа соҳалар тараққиёт йўлига ўтди. Самарқандда Кўксарой, Бибихоним масжиди, Шоҳи-зида мавзолейи ва Гўри Амир сингари ҳашаматли меъморчилик бинолари қурилди. Унинг атрофида Боғи Чинор, Боғи Шамол, Боғи Дилқушо, Боғи Бехишт, Боғи Нав сингари ажойиб боғлар барпо этилди. Шаҳарлардаги кўчалар кенгайтирилди ва ободонлаштирилди, савдо расталари ва бозорлар қурилди. Шаҳар атрофида мусулмон мамлакатлари шаҳарлари — Дамашқ, Бағдод, Миср, Шероз ва Султония номларида қишлоқлар барпо этилди.

Амир Темур Самарқандда подир диний ва илмий асарларни жамлаган йирик кутубхона қурдириб, уни тобора бойитиб борди. Кутубхонада фақат шарқ тилларидагина эмас, балки юнон, лотин, арман ва грузин тилларида ҳам битилган асарлар тўпланган эди. Шу тариқа Самарқанд Амир Темур империясининг йирик сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази сифатида донғи оламга таралди. Шу боисдан Самарқанд «Сайқали рўйи замин аст — бутун ер юзининг ҳусни», деб таърифланади.

Амир Темур мамлакатнинг бошқа жойларида ҳам ҳашаматли биноларни барпо этган. Масалаи: Шаҳрисабздаги Оқсарой, Туркистондаги Аҳмад Яссавий мақбараси ва бошқа ёдгорликлар шулар жумласидандир. 1392 йилда Сирдарё бўйидаги қадимги Банокент ўрнида янги шаҳар қуриб, унга Амир Темурнинг ўғли Шоҳруҳ номи берилди.

Демак, Амир Темур мўғулларнинг узоқ вақтлардан буён ҳукмронлиги даврида инқирозга учраган иқтисодий ва маданий ҳаётга жон киргизиб, уни ривожлантиришга бошчилик қилиб, илғор ва тараққийпарвар давлат арбоби сифатида намоён бўлди.

Тўртинчидан, Амир Темур Туркистон заминини жаҳон даврасига олиб чиқиб, унинг шон-шухратини таратди. Яқиндагина мўғулларнинг зулми остида бир бурчакда сиқилиб ва инқирозга учраб ётган минтақа қисқа вақт ичида оламга танилди. Унинг Эрон, Ҳиндистон, Туркия, Арабистон, Олтин Ўрда, Кавказ ва бошқа мамлакатлар билан алоқаси янги босқичга кўтарилиб, кенг кўламда ривожланди. Айниқса, Амир Темурнинг Оврупо давлатлари билан алоқалар ўрнатиши катта аҳамият касб этди. Чунончи, Византия, Венгрия, Генуя, Испания-Кастилия, Франция ва Анг.

лия билан алоқалар яхши йўлга қўйилди. Бундай мамлакатлар билан бевосита алоқаларни юргизиш Туркистон тарихида ilk бор бўлган эди.

Бешинчидан, Амир Темур ўзининг шахсий фазилатлари билан ҳам тарихда ўчмас из қолдирган. У 12 ёшидаёқ сиёсий майдонга чиқиб, мўғул босқинчиларининг аёвсиз зулми ва талон-тарожининг жонли гувоҳи бўлган. Унга халқ оммасининг азоб-уқубатлари ва қашшоқларининг катта таъсир кўрсатиб, қандай бўлмасин ватанини озод қилиш истаги юзага келди. Бу олий мақсадга эриниш учун мамлакатнинг турли жойларини кезиб, кўп азоб-уқубатларни бошдан кечирди. Бу йўлда унинг бутун умри курашда ва хавфхатарда ўтиб, бир неча бор ўлим ёқасидан қайтди. Бироқ, азоб-уқубатлардан руҳсизланмай ва галабалардан мағрурланмай курашни узлуксиз давом эттирди.

Маълумки, Амир Темур тахтни одатдагидек ота мероси сифатида эмас, балки оқилона сиёсат ва моҳирона кураш орқасидан қўлга киритган. Бунда унинг табиатан ақл-идроки, жасорати ва тадбиркор бўлганлиги муҳим аҳамиятга эга бўлди. Унинг ўзи кучли шахс бўлганлиги учун рақобатдан чўчимай, ўз атрофига жасоратли ва очикчасига гапшадиган кишиларни тўйлаб иш юритди. У иккиюзламачи кишиларнинг ганига қулоқ солмаган, қўрқоқ одамларни ўзига яқинлаштирмаган. Чунки, ўз соясидан чўчийдиган қул табиатли мансаб эгаларини давлатнинг энг хавfli душмани, деб ҳисоблаган.

Дарҳақиқат, улар ўзларининг қўрқоқлиги ва ожизлиги туфайли лаганбардорлик ва найрангбозлик билан иш юритишлари ҳеч гап эмас. Улар бордию ҳукмдор оқни қора деса, қора деб ёки қорани оқ деса, оқ деб ўзларининг унга гўё содиқлигини билдирмоқчи бўладилар. Улар кези келганда, ўз ҳукмдорига ва ҳатто ватанига хиёнат қилишдан ҳам тоймайдилар. Шу босдан Амир Темур қул табиатли кишиларни ёқтирмай, ўз қадру қимматини, виждонини, ор-номусини ва ғурурини сақлай оладиган амалдорларни давлатнинг устун, деб ҳисоблаган. У бу хилдаги кишиларни кўз қорачиғидай сақлаган ва ардоқлаган.

Амир Темур жуда ҳушёр ва сезгир бўлиб, иродасига таянган ҳолда ҳаракат қилган. Ҳатто, у ашаддий душманлари билан умумий тил топиш йўлларини излаб, уларни ўз тарафига огдирган вақтлари бўлган.

Амир Темур катта ҳарбий маҳоратга эга бўлиб, қўшинни руҳлантирадиган, жанговарлигини оширадиган ва ғалабани таъминлашни биладиган саркарда эди. У: «Бошимга пўлат дубулга, эгнимга довудий совут кийдим, белимга Миср қиличини боғлаб, баҳодирлиғу кураш тахтига ўтирдим», деган эди.

Амир Темур шахмат ўйнашни яхши кўрган. У кўп давлат раҳбарларига ўхшаб ҳокимиятни қўлга киритгандан кейин ўз ҳузур-ҳаловатини ўйламай давлатни мустаҳкамлаш учун тинимсиз ҳаракат қилди. Бу ҳақда унинг ўзи шундай ёзган: «Салтанат тўнини кийгач, тинчлиғу соғлиғим кетди, ўз тўшагимда роҳатда ухлаш ҳузур-ҳаловатидан воз кечдим. Ўн икки ёшлигимдан турли диёрларни кездим, ранжу меҳнат тортдим. Ҳар хил тадбирлар қўллаб (ғаним) қўшинларни синдирдим. Амирлар ва сипоҳийларнинг исёнларини кўрдим, улардан аччиқ сўзлар эшитдим. Лекин сабру бардош билан ўзимни эшитмаганга, кўрмаганга солиб, уларни тинчитдим. Қилич кўтариб, жанг майдонига отилдим ва шу тариқа дунёда ном чиқардим... Адолат ва инсоф билан тангрининг яратган бандаларини ўзимдан рози қилдим».

Дарҳақиқат, Амир Темур мамлакат манфаатлари учун катта куч-ғайрат ва матонат билан тинимсиз курашди.

Ишга яқин ясаб шуни қайд қилиш лозимки, Амир Темур давлати замон тақозосига кўра 130 йил яшади. Лекин у бутунлай емирилиб кетмади. Чунончи, буюк Бобур бу давлатни Ҳиндистонда тиклади.

Маълумки, бу мамлакатни илгари ҳам Амир Темур эгаллаган эди. Бу ерда Темурийлар давлати 332 йил (1526—1858) ҳукм сурди. Ҳаммаси жамланганда Темурийлар давлати Урта Осиё ва Ҳиндистонда салкам 500 йил яшади. Бу узоқ давр ичида ҳар икки империяда Амир Темур асос солган сиёсат давом эттирилиб, фан ва маданият юксак даражага кўтарилди. Бу ажойиб ютуқлар жаҳон маданияти хазинасининг бебаҳо дурдоналаридан бири ҳисобланмоқда.

Хулоса шуки, машҳур давлат арбоби, моҳир лашкарбони, ватанпарвар ва тараққийпарвар киши сифатида тарихимизнинг олтин саҳифаларига битилган Амир Темур том маънодаги Ватан бургутидир.

СОҲИБҚИРОН ҲАҚИҚАТИ ЕХУД ИБРОҲИМ МУМИНОВНИНГ ТАРИХИЙ ЖАСОРАТИ

—(Мустақиллик ва озодлик шарофатинила ўтмиш, тарихни ўрганиш ва оммалаштиришга кенг йўл очилди. Айниқса, Амир Темур фаолиятини ёритиш бўйича катта ишлар амалга оширилмоқда. Маълумки, бу табаррук зот буюк давлат арбоби, машҳур лашкарбоши сифатида олам узра шухрат қозонганди. Аммо улуг миллатчилик ғоялари билан сугорилган мустамлакачилар Амир Темурни қоралашга ҳеч нарсадан тоймадилар. Бундай тарихни сохталаштиришга қарши кураш ўша мудҳиш совет давридаёқ бошланганди. Бу ниҳоятда муҳим ишга биринчилардан бўлиб таниқли олим И. Мўминов қўл урган эди. Бундай ҳаракат жамоа аҳлини ҳайратга солгани ҳамон эсимда. Чунки қаттиқ назорат ва таъқиб ҳукм сураётган оғир шароитда мустақиллик рамзи ҳисобланган — Амир Темурни «оқлаш» ҳақида ошкора ёзиш ҳазил гап бўлмаган. Бунинг учун ватанпарвар, миллатпарвар ва жасоратли бўлиш зарур эди. И. Мўминов худди шундай олим сифатида ўзини кўрсатди. И. Мўминовнинг «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихидаги тутган ўрни ва роли» китоби нашр этилганда ниҳоятда эзилган ва хўрланган ўзбек халқида ғурурланиш ва фахрланиш туйғулари уйғониб, елкасига офтоб ва кўкрагига шамол теккандек бўлди. Ўз-ўзини англаш ва миллий ҳис-туйғулар жўш ура бошлади.

Бу ҳолат коммунистик партиянинг ғазабини қўзғатиши турган гап эди. Натижада хавф-хатар ва мишмиш гаплар зўрайиб борди. Марказдагилар И. Мўминов ва унинг тарафдорларига қарши курашда одатдагидек айрим мўрт кишиларни ишга солишди, яъни «сопи ўзидан чиқарилди».)

Хўш, Амир Темурни «оқлаш» ва унга қарши кўраш жараёни қандай кечган эди?

Авваламбор шуни айтиш лозимки, мен ЎзР ФА Тарих институти директорининг илмий ишлар бўйича ўринбосари ва айти пайтда бўлим раҳбари лавозимида ишлардим. Шу боис И. Мўминов мени чақириб деди:

— Энди тарихий шахсларни, биринчи навбатда, Амир Темур фаолиятини ўрганиш зарурияти туғилди. Бу масала бўйича институтда қандай ишлар қилинган?

— Афсуски, ҳеч бир иш олиб борилмаган, биласиз, бундай масалани режалаштиришнинг имкони йўқ, руҳсат берилмайди. Менимча, хоҳиш-ирода ва жасорат бўлса, йўлини топса бўлади.

— Ҳамидулла! Қачонгача ватани ва халқига фидокорона хизмат қилган давлат арбоблари қораланади. Сизга топшириқ шуки, мутахассислар билан Амир Темур ҳақида илмий иш ёзиш борасида гаплашинг. Қўрқманглар, қувватлаймиз ва ёрдам берамиз.

Оқиғини айтганда, Иброҳим аканинг бу сўзлари менинг учун ғайритабиий бўлиб кўринмади. Чунки, у киши билан кўп йиллар мобайнида суҳбатларида бўлиб, ўтмиш тарихга меҳр-муҳаббатини ва ватанпарварлигини яхши билардим.

Бир ҳафта давомида тарихчилар билан суҳбатлашдим, лекин бирор киши Амир Темур ҳақида иш ёзишга розилик билдирмади.

Марҳум академик Яҳё ака эса менга шундай деди:

— Мен жон деб бу ишни қилардим, лекин қанд ва кўз касаллигининг зўрайиши орқасида имконим йўқ. Агар кимки бу ишни қилса ёрдамимни аямайман. Бир гапни ҳар эҳтимолга қарши айтай: Амир Темурга ижобий баҳо берсак, ҳаммамизни миллатчиликда айблашлари мумкин. Менинг учун буни ҳеч қандай хавфи йўқ, чунки акам халқ душмани сифатида отилгандан кейин мени терговга чақиравериб кўп азоб беришган. Бордию миллатчиликда айблашса, Иброҳим Мўминовни Шароф Рашидовнинг қудаси бўлганлиги учун сийлашлари турган гап. Бошқа одамларни ким ўз ҳимоясига олади. Масалан, шахсан сизни ким балодан қутқара олади.

— Яҳё ака, мени ўзим асли урушда ўлиб кетадиган одам эдим, лекин эсон-омон қолиб шу даражага

етдим. Сийловга қолган умримни тарих файи учун қурбон қилишга розиман, — дедим.

— Ҳамма нарсани тушуниб турибман, сизни синаб кўрай деган эдим. Сиз ўзингиз таълаган йўлдан кетаберинг, асло қўрмаиғ!

Мен Иброҳим акага розилик билдирган бирорта тарихчини тополмаганлигимни маълум қилдим. Бир неча дақиқа Иброҳим ака ранги оқариб ва жаҳли чиқиб деди:

— Наҳотки тарихчиларнинг орасидан битта ҳам хўроз топилмаса, бу жуда уят-ку, ахир.

— Аввало, ўрта аср тарихи бўйича мутахассислар жуда оз, ёшлар эса совет даври тарихини ўрганишга жалб этилган.

— Биз ўтмиш замон тарихини унутмаслигимиз лозим, — деди Иброҳим ака.

Кўп ўтмай Иброҳим ака Амир Темур фаолиятини шахсан ўзи ёзишга аҳд қилганлигини маълум қилди. Бу мени ва бошқа олимларни ҳайратлантирди. Чунки Иброҳим ака партия ғоявий сиёсатининг бош раҳбари, депутат ва давлатнинг ишончли кишиларидан бўлатуриб, қораланаётган Амир Темурни ўрганишга жазм этиши ғалати бир ҳодиса бўлиб кўринди. Ҳатто, бунга Шароф Рашидовдан рухсат бўлганми ёки йўқмикин, деган фикрлар оралаб қолди. Менимча, Иброҳим аканинг ватанпарварлиги, мардлиги ва жасорати устун келган эди. У бир неча ой давомида манбаларни қунт билан ўрганиб ва умумлаштириб ишни ниҳоясига етказди. Бу ишга тақризлар ва унинг муҳокамасини уюштириш менга топширилди. Гарчанд иш билан танишган олимларда у яхши таассурот қолдирган бўлса-да, тақризни ёзма равишда олиш қийинчилик билан бўлди. Бироқ, мард олимлар топилди. Иброҳим ака ишни қаерда ва қайси доирада муҳокама қилиш ҳақида фикр сўради. Мен бунга жавобан: «ФА тарихшунослик, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлимларининг кенгайтирилган йиғилишида ўтказилса яхши бўларди», дедим. Иброҳим ака аввал бу таклифни маъқуллаган бўлса-да, лекин икки-уч кундан кейин мени чақириб, Ўзбекистон Фанлар академияси президиумининг кенгайтирилган мажлисида муҳокамадан ўтказишини маълум қилди.

Ниҳоят, 1968 йил 5 май соат ўнда Академиянинг биринчи қаватидаги кичик залда академия президи-

умийинг кенгаши очилди. Аммо бу йигинга келастган кишиларнинг ранги ўчган ва кайфияти паст бўлиб, кўзларида хавотирлик ва қўрқув аломатлари яққол билиниб турарди. Шу тарзда О. С. Содиқов ҳам кириб келди. Кетма-кет академиклар: А. М. Музаффаров, В. Қобулов, С. Н. Рижов, Е. Х. Тўрақулов, М. Н. Набиев, С. Х. Сирожиiddинов, М. Т. Ойбек, Я. Гуломов, В. П. Шчеглов; Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзолари: М. З. Ҳамидхонов, М. К. Нурмухамедов, Ш. З. Ҳўразаев, О. Э. Эшоннов, М. Ғ. Йўлдошев, Р. Х. Аминова, Ю. С. Султонов; фан докторлари: М. М. Хайруллаев, А. А. Аъзамхўжаев, Б. В. Луний, Х. Ш. Иноятов, Ҳ. С. Сулаймонов, Х. Т. Зарифов, А. Х. Ҳайитметов, Л. И. Ремпель, Г. А. Пугаченкова, Э. Фозилов, Т. Р. Рашидов, О. Д. Чехович, Ф. Абдуллаев; фан номзодлари: М. О. Охунова, С. А. Азимжонова, У. Қаримов, Қ. Муниров, Қ. Қ. Қомиллов, А. Т. Муҳаммаджонов, А. Ҳ. Ҳуринбоев, С. Мирҳосилов, А. А. Асқаров ва бошқалар кириб келишди.

Мана О. С. Содиқов маъюслик ва эҳтиётлик билан кенгашни очиб, маъруза учун сўзни Иброҳим акага берди. Бу киши ўзига тўла ишонган ва мардонавор ҳолда Амр Темур фаолиятини бирма-бир шарҳлаб, уни машҳур давлат арбоби, моҳир лашкарбоши ва тараққийпарвар шахс сифатида таърифлади. Маъруза вақтида шу даражада жимжитлик ҳукмрон эдики, агар пашша учса билинарди.

Музокарада Иброҳим аканинг ишини ёқлаб Я. Гуломов, Ҳ. Зиёев, О. Э. Эшоннов, Ш. З. Ҳўразаев, Ҳ. С. Сулаймонов, Б. В. Луний, Л. И. Ремпель, Г. А. Пугаченкова, М. Хайруллаев, М. К. Нурмухамедов, Р. Аминова ва Х. Ш. Иноятовлар сўзга чиқдилар.

Кенгаш бир оғиздан Иброҳим акани «Амр Темурнинг Ўрта Осиё тарихидаги тутган ўрни ва роли» китобини чоп этиш ҳақида қарор қилди. Шундан кейин қатнашчиларнинг юзидаги қўрқув ва хавотирлик аломатлари янада кучайиб, зал бир зумда бўшаб қолган эди. Мен Отабой ака Эшоннов билан Яҳё аканинг хонасига бир пиёла чой ичишга кирдик. Учаламиз анча ҳаяжонланган ҳолда бир-биримизни табриклдик. Яҳё ака деди:

— Ҳўп зўр иш бўлди, мен кенгаш жанжалга айланса керак, деб ўйлаган эдим. Менимча, кенгаш президиум доирасида ўтказилишининг салобати босиб

кетдимми, ҳеч ким «тениг» дея олмади. Энди, шунга айтиб қўяйки, иккалангиз ҳам «қора хат»га тушдингиз.

— Яхё ака, — деди Отабой ака, — бугун қурбон бўлишга арзийдиган иш бўлди, қўлларидан келса осмонга олиб чиқиб, ташлаб юборсинлар.

Чамаси, бир соатлардан кейин Иброҳим ака мени ўз ҳузурига чақирди.

Маълумки, қанд касаллиги туфайли Иброҳим аканинг ранги ҳаминча ўчганроқ кўринарди, лекин энди у кишининг ранглари қизарган ва кўзларидан нур ёғилиб турарди, кайфияти ниҳоятда баланд эди. Гапнинг очиғини айтганда, мен Иброҳим акани бундай ҳолатда биринчи кўришим эди. У дарҳол ўрнидан туриб қўлини мен томон чўзиб кўришгандан кейин, катта муваффақият билан табрикладим.

— Ҳамидулла, — деди Иброҳим ака, — менинг номимдан музокараларга чиққанларга яна бир бор миннатдорчилик билдиринг, айниқса, Яхё Ғуломовдан хурсандлигимни айтинг.

— Бугунги кенгаш, — дедим мен, — тарихга муҳим воқеа сифатида киради.

Иброҳим ака деди:

— Ҳақиқатан ҳам улуг иш бўлди, бироқ у фақат бизгагина эмас, балки кенгашда қатнашган химиклар, математиклар, биологлар, ҳуқуқшунослар, шарқшунослар ва бошқа соҳа вакиллари учун ҳам қутлуг кун бўлди. Уларнинг кенгашда қатнашиб бизни тарафимизда туриши катта мадад ҳисобланади. Кейинчалик Тарих институтида «Амир Темур ва темурийлар давлати тарихи» бўлимини ташкил қилиб, уни чуқур ва атрофлича ўрганамиз.

1968 йилда Иброҳим аканинг «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихидаги тутган ўрни ва роли» деган китоби ўзбек ва рус тилларида чоп этилди. У кишининг ташаббуси ва бевосита иштирокида «Амир Темур тузуклари» ва Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарлари нашр қилинди. Шу равишда Иброҳим ака тарихни сохталаштиришга қарши биринчилардан бўлиб дадил ва ошкора бон кўтарган олим эди.

Амир Темур ҳақидаги юқорида кўрсатилган ишларнинг нашр этилиши бутун республика зиёли аҳлини ва умуман, жамоани тўлқинлантириб юборди. Кўчада кетайётганимда дуч келган таниш-билишлар табрикла-

шиб, Иброҳим акадан гоятда мамнуи эканликларини изҳор қилардилар. Бундан ташқари, менга одамлар кетма-кет телефон қилишиб, Иброҳим акага қойил қолганликларини билдиришар, китобдан топиб беришимни илтимос қилардилар. Тез кунда китоблар сотилиб кетди, аммо унга талаб зўрайиб бораверди. Шу боисдан мен Иброҳим акага китобни қайта нашр этишликни сўрадим, лекин у киши сабр қилиб туришни айтди. Кўп ўтмай, бир гуруҳ кишилар, хусусан М. Ваҳобов, М. Абдураимов, Р. Пабиев ва бошқалар Иброҳим акани Амир Темурни идеаллаштиришда қораладилар. М. Ваҳобов партия фаоллари йиғилишларида ва бошқа жойларда Иброҳим акани қаттиқ танқид қилаверди. Менинг ёки Яҳё аканинг хонасида Иброҳим акага қарши қилинаётган ҳужумни қай тарзда бартараф қилиш ҳақида фикр юритиларди. Бунда О. Эшонов, М. К. Нурмухамедов ва бошқа кишилар ҳам қатнашарди. Яҳё ака менга Иброҳим аканинг китобига тақриз ёзишни таклиф қилди. Иброҳим ака эса деди:

— Ҳозир Амир Темур ҳақидаги китобдан фақат Ўзбекистондагина эмас, балки Москва ва бошқа жумҳуриятларда қаттиқ норози кишилар бор. Айниқса, Москвадаги бир гуруҳ олимлар тўполоқ қилишяпти. Бу иш аланга оладиганга ўхшайди, тагин Сиз жабрланиб қолманг.

— Иброҳим ака, — дедим мен, — кемага тушганинг жони бир, деганларидек, биргаликда курашамиз. Бу гапимни Яҳё ака тўла қувватлади. Шу билан суҳбат тугади. Бир ҳафтадан кейин «Совет Ўзбекистони» газетасининг муҳаррири М. Қориевга тақризни тоширганимда бир-икки кундан кейин кўнгироқ қилишини айтди. Кўнгироқ қилиб, ижобий жавоб олдим ва бир неча кундан кейин тақриз «Илмий рисола» номида «Совет Ўзбекистони» газетасида (1969 йил, 4 январь) чоп этилди. Бунда китобда қўйилган масалалар ва фикрлар тўла қўллаб-қувватланди.

Дарҳақиқат, Иброҳим ака айтганларидек, китобга қарши ҳаракатлар авжига миниб борди. Москвада КПСС Марказий Комитети фах бўлимининг ташаббуси билан республикалар тарихчиларининг йиғилиши ўтказилди. Бу йиғилишда Тарих институти директори М. Охупова ҳам қатнашган эди. У Тошкентга қайтгандан кейин менга деди: «Йиғилишда акаде-

мик Ё. Гафуров, Ўзбекистонда одамларнинг бошидан минора ясаган золим Амир Темур кўкларга кўтарилиб Ватан қахрамонига айлантирилди. Шунингдек, у Шароф Рашидовга телефон орқали бундан ўзини қаттиқ норозиликни билдирганини маълум қилибди. Залда ўтирганлар орасида ғала-ғовур бошланиб қаттиқ «чоралар кўриш ҳақида луқмалар ташланибди». Биласизки, — деди сўзини давом эттириб Мели Охунова, — Иброҳим Мўминовичнинг саломатлиги яхши эмас, мен бор гапни айтсам, оғирлашиб қолишлари мумкин. Шунинг учун сиз ётиғи билан тушунтирсангиз яхши бўларди».

Мен бунга рози бўлиб, Иброҳим акага умумий тарзда маълум қилганимда, «хабарим бор, лекин айтинг, Мелихон олдимга келсин», — деди.

Мели Охунова у кишининг ҳузурида бўлгандан кейин мени чақирди. Қирсам, унинг кўзи ёшланган ва ҳаяжонланган ҳолда ўтирибди.

— Ишқилиб дохири, — деди Мели Охунова, — яшшлик билан тамом бўлсин-да. Иброҳим ака менга, йиғилишда икки оғиз гапирганингизда жуда ўринли бўларди, деб хафа бўлди. Ахир, ўзингиз ўйланг, мен совет даври бўйича мутахассис бўла туриб, қанақасига Амир Темур масаласи бўйича сўзга чиқишим мумкин эди.

— Гапингиз тўғри, лекин институт раҳбари сифатида умумий тарзда сўзга чиқсангиз яхши бўларди, — дедим.

— Ким билади дейсиз, — деди Мели Охунова, — хаёлда йўқ нарса тўсатдан гапирилгандан кейин ўзимни йўқотиб қўйдим, шекилли.

Хуллас, борган сари Иброҳим акага ҳужум зўрайиб борди. Чунончи, А. П. Новосельцевнинг «Вопросы истории» журналида (Москва, 1973, № 2), «Литературная газета»да ва М. Абдураимовнинг «История СССР» журналида (Москва, 1973, № 5) Иброҳим аканинг китобига қарши мақолалар чоп этилди. Уларда Иброҳим акани Амир Темурни идеаллаштиришда айблашиб, қаттиқ қораладилар. Ваҳоланки, марҳум М. Абдураимов бир вақтлар ўзининг «Темур ва Тўхтамин» номидаги кандидатлик диссертацияси ва кейинроқ эълон қилинган бир мақоласида Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида ижобий роль ўйнаганини кўрсатиб ўтган эди. Аммо,

Ўзининг бу фикрини журнал таҳририятидан яширган ҳолда, Иброҳим акани қаттиқ танқид ўқига тутди.

Мен дарҳол унга қарши мақола ёзиб Яҳё акага ва Иброҳим акага кўрсатдим. Улар мақолани маъқуллашди. Тахминан икки-уч кунлар ўтгандан кейин Иброҳим ака мени чақириб мақолани Шароф Рашидовнинг рухсатисиз юбормаслигини тайинлади. Кўп ўтмай мени Шароф Рашидов қабул қилди. Бу кишига ҳам мақола маъқул тушиб, деди:

— Кўриб турибмизки, Амир Темур масаласи бўйича кўтарилган норозилик авжига чиқди. Айтнинг-чи, сиз ўз фикрингизда охиригача қаттиқ турасизми?

— Шароф Рашидович, — дедим мен, — ҳар қандай шаронгта ўз сўзимда турганман, бундан кейин ҳам шундай бўлишига Сизни ишонтираман.

— Яхши, ҳозироқ бу мақолани «История СССР» журнаliga юборинг.

— Борди-ю, — дедим мен, — шу мақолани Академиямиз журналида ёки бирорта газетада ҳам чоп эттирсак қалай бўларкин.

— Бундай қилиш, — деди Шароф Рашидов, — «оловга керосин» қуйиш билан тенгдир. Менимча, Москвада ўша журналда чиққани ҳар жиҳатдан яхшидир.

Мен Шароф Рашидов билан суҳбатлашганимдан кейин англадимки, Иброҳим ака унинг розилиги билан иш юритган. Уша даврдаги унинг ҳолатида, яъни қариндошчилик ва мансаб юзасидан, ўзбошимчалик билан Амир Темурни ўрганишга киришиши мумкин эмас эди, албатта. Буни Соҳибқиронга бағишланган китобнинг зудлик билан чоп этилиши ҳам исботлайди.

Мен мақоламни Москвага 1974 йил май ойида юборган эдим, жавобиши ўша йилнинг сентябрида олдим. Бу вақтда Иброҳим ака оламдан ўтган эди.

Бу хусусда журнал муҳаррирининг ўринбосари Красильников имзо чеккан ўша жавоб хатида шундай дейилган: «Абдураимов ўзининг Амир Темур ҳақидаги ижобий фикрларидан қайтганлигини ҳеч қачон ошкора маълум қилган эмас. Шу боис, у бу масалага бағишланган адабиётларга танқидий баҳо беришга маънавий жиҳатдан ҳаққи йўқ эди, деб ўйлаймиз. Буни яна шу нарса тасдиқлайдики, у «XV—XVI асрларда Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий тафаккурнинг ривожланиш тарихидан» номли тўпламдаги, асо-

сан, Амир Темурга бағишланган мақоласини тилга олмай журналга Иброҳим Мўминовнинг ишини танқид қилиб мақола юборган». Умуман, журнал таҳририяти Иброҳим Мўминовнинг китобидаги Амир Темур буюк давлат арбоби ва моҳир лашкарбоши, фан ва маданият ҳомийси ҳамда қудратли шахс сифатида тавдлантирилганлигини қаттиқ қоралаб, мақоламни бошидан бош тортди. Шунга қарамай, мен иккинчи маротаба уни чоғ этиниликни сўраб таҳририятга мурожаат қилдим. Бироқ, бу гал ҳам мақоламни чиқаролмасликларини маълум қилишди. Шахсан менинг ўзим М. Абдураимов билан яқин муносабатда бўлганман. У тарихга доир кўплаб сермазмон илмий асарларнинг муаллифидир. Шунингдек, у Амир Темур фаолияти ҳақида яхши фикрларни ёзган. Узаро суҳбатларда ҳам Соҳибқироннинг хизматларини тан оларди.

М. Абдураимовнинг нима учун тўсатдан «тўғини тескари» кийганлигининг сабаби том маънодаги илмий баҳс эмас, балки кўпроқ айрим кишиларнинг айби билан юзага келган шахсий адоватларнинг маҳсули бўлган эди. Бундан ташқари, ўша даврдаги совет тузуми «сувни лойқалатиб» туришдан ўта манфаатдор эди.

Иброҳим ака ҳеч вақт айрим раҳбарларга ўхшаб, кишининг нуқсонини ва ишидаги камчилигини рўкач қилиб, у ёки бу муаллифни кўпчиликнинг ҳузурда дилини сиёҳ қилмас эди. Борди-ю, камчилик ва хатоларини кўрсатиш лозим бўлса, муаллиф ва институт раҳбарини ҳузурга чақириб танқид қиларди. Умуман олганда, Иброҳим ака у ёки бу илмий ишнинг камчилигидан фойдаланиб, шовқин-сурон ва жанжал кўтаришга йўл қўймаган. У менга шундай деган эди: «Ўзингизнинг фарзандингизни қандай эҳтиёт қилсангиз, илмий ишлар қайси даражада ёзилганидан қатъий назар, шунчалик эҳтиёт қилинг. Унинг сифатини яхшилашга ҳолис ва ўртоқларча ёндошинг, ишни Илмий Кенгаш мажлисигача камчиликларини тузатиш лозимлигини унутманг. Шундай қилинса, одамлар ўртасида аҳилчилик сақланади».

Фурсатдан фойдаланиб, Иброҳим аканинг фаолияти ва фазилатларига диққатни жалб этмоқчиман. Чунки улар бошқалар учун ҳам низоҳатда ибратлидир.

Мен Иброҳим ака билан 1955—1956 йилларда, яъни **Тарих** институтининг директори лавозимида ишлаганларида яқиндан танишганман. Мен у вақтларда

институтнинг «Янги тарих» бўлимида катта илмий ходим сифатида ишлар эдим. Гапнинг очигини айтганда, мутахассислиги файласуф бўлган кишининг Тарих институтига бошлиқ қилиб тайинланиши бизларни таажжублантирганди. Бироқ, вақт ўтиши билан бу фикрнинг қанчалик асосsizлигига шунчалик кўп ишондик. Иброҳим ака ўзининг софдиллиги, ишбилармонлиги ва камтарлиги билан намोён бўлди. У айрим директорларга ўхшаб вақтларини кўпроқ бекорчилик билан ўтказадиган ва турли йўллар билан катталарнинг биқинига суқилиб кирадиган «содиқ» кишиларга эмас, балки ҳалол ва меҳнатсевар ходимларга таяниб иш юритарди. Натijaда, анча ўпирилган Тарих институтида муҳим ўзгаришлар кўзга ташланди. Аммо, кўп ўтмай Иброҳим ака Ўзбекистон Фанлар академиясининг вице-президенти вазифасига сайланди. Шундан кейин ҳам у одатда бўлганидек, Тарих институтига умумий раҳбаргина эмас, аксинча, шу институтнинг ҳақиқий жонкуяри бўлди.

У кишида фақат олимлик эмас, балки ватаншарварлик, ташкилотчилик, ишбилармонлик ва бағри кенглик сингари олий фазилатлар мавжуд эди. Айни бир пайтда, Иброҳим ака ўта камтарлиги ва мурувватлилиги билан ажралиб турарди.

Иброҳим ака ўзи эгаллаб турган лавозимнинг ниҳоятда муҳимлиги ва масъулиятлилигини яхши англаб, ижтимоий фаннинг барча соҳаларини ривожлантириш учун тинимсиз ҳаракат қилди. У менинг мутахассислигим файласуфлик деб, ўзини четга олмай тарих, фалсафа, адабиёт, тилшунослик ва шарқшунослик фанларига доир илмий ишларни тайёрлаш ва нашр этишга алоҳида аҳамият берарди, у ёки бу иш бўйича фикр-мулоҳазаларини билдирарди.

Хуллас, Иброҳим аكانинг хонаси одатдагидек, буйруқбозлик, дўқ-пўнса, майда-чуйда гаплар ва умуман, расмиятчилик ҳамда юзакичилик маконига эмас, балки том маънодаги илмий ижодхонага айланган эди. Бу ерда институт раҳбарларидан ташқари, кўплаб бўлим мудирлари, илмий ходимлар, докторантлар, аспирантлар ва оддий кишилар бўлишиб, ижодларига барака ва дардларига малҳам топганлар. У кишининг қабулхонасидан одам аримас эди. Булар бежиз бўлмаган, албатта. У кўплаб фан докторлари ва номзодларини етиштиришга улкан ҳисса қўшди.

Маълумки, Иброҳим ака ўзбек халқининг бой маданий меросини жуда қадрловчи шахс сифатида долг чиқарган эди. Беруний, Ибн Сино, Форобий ва бошқа буюк олимларнинг асарларини чоп этишда ва юбилейларини ўтказишдаги илмий ва ташкилий ишлари ҳеч қачон унутилмайди. Унинг бевосита кўрсатмаси билан Тарих институтида «Ўзбекистон маданияти тарихи» бўлими очилди. Бу бўлим зиммасига ўтмиш ва ҳозирги замон маданиятига оид барча соҳаларни ўрганиш ва оммалаштириш вазифаси юклатилди. Аммо, Иброҳим ака вафотидан кейин бу иш сусайиб кетди. Иброҳим ака қадимий ва ҳозирги замон шаҳарлар тарихини ўрганиш учун институтда «Шаҳарлар тарихи» бўлимини ташкил қилди. Бу бўлим Иброҳим аканинг масъул муҳаррирлигида икки жылди «Самарқанд тарихи», «Бухоро тарихи» ва «Хоразм тарихи» сингари китобларни чоп этди. Сўнгра Тошкент, Андижон, Қўқон ва бошқа шаҳарлар тарихига долг асарлар яратилди.

Иброҳим ака туфайли Тарих институтида «Иккинчи жаҳон уруши тарихи», «Суғориш тарихи» ва «Тарих-шунослик» бўлимлари юзага келиб, кўплаб илмий ишлар қилинди.

Умумий ҳулоса шуки, Иброҳим аканинг Амир Темур ҳақидаги китобига қарши ҳужумлар ва уни бартараф қилиш ҳаракати умумлаштириганда 1969 йилдан то 1974 йилгача, яъни у кишининг вафотигача давом қилди. Бу машаққатли йилларда Иброҳим ака устидан Марказга кўплаб имзоли ва имзосиз хатлар юборилди. Ҳатто, улар орасида 50 йил аввалги Иброҳим акани «булғалашга» қаратилган туҳмат сўзлар ҳам мавжуд эди. Иброҳим акани айниқса, адолатсизлик ва туҳматлар руҳида ёзилган хатлар соғлигини ёмонлаштира борди. Қунларининг бирида Иброҳим ака менга деди: «Сиз кўрасиз, шундай вақтлар келадикки, Амир Темурни кўкларга кўтариб, буюк шахс сифатида қадрлайдилар». Буни қарангки, унинг бу башорати ҳозирда кўз ўнгимизда рўёбга чиқиб, Амир Темур мустақиллик ва эркинлик рамзи сифатида қадр-қиммати ўрнига қўйилди. Бундай бўлишида Президентимиз Ислам Каримовнинг саъй-ҳаракати беқиёсдир.

Иброҳим Мўминов умрининг охиригача ўз ватани ва миллати равнақи учун кучини ва билимини аямади. У ватанпарварлиги ва илм-фаннинг чинакам фидойиси сифатида шухрат қозониб, миллатимизнинг миллий ҳис-

тўйғулари ва сиёсий онгининг ўсишига катта ҳисса қўшган эди. Шубҳасиз, унинг кўрсатган жасорати ва матонати ҳеч қачон унутилмайди. Айниқса, Мустақиллик даврида унинг асарлари жуда асқотиб, миллий ғоямиз ёлқинларини тўлдиришда яқиндан ёрдам бермоқда.

САЛТАНАТ ТАЯНЧИ ВА ДАВЛАТ МАДАДКОРИ

То қиёматгача ва қиёматда ҳам улуг ҳазрат Навоийнинг яхши ишлари ва ёқимли феълларининг зикри замон саҳифаларида, кеча ва кундуз варақларида мангу қолур. Доғимандлар яхши ном қолдиришни алоҳида, бир умр дегаилар.

ХОИДАМИР

Мустақиллик шарофати ила маънавий ҳаётнинг барча соҳаларида муҳим ўзгаришлар ва ютуқларга эришилмоқда. Бой тарихимиз, хусусан, олиму фозиллар, шоирлар, давлат арбоблари ва дин пешволарининг фаолияти ҳолисона ёритилиб, қадр-қимматлари ўрнига қўйилмоқда. Улар орасида Олий Ҳазрат Алишер Навоий ҳам қуёш каби порлаб турибди.

Шахсан Президентимиз Ислом Каримовнинг ташаббуслари билан Алишер Навоийнинг ҳайкали озодлик, тинчлик, дўстлик ва ҳамкорлик рамзи сифатида Мустақиллик боғига ўрнатилди. Мана шу тарихий кундан бошлаб ҳозиргача уни минглаб юртдошларимиз, хорижий мамлакатларнинг атоқли давлат ва жамоат арбоблари, фуқаролари зўр ҳурмат ва эҳтиром ила зиёрат қилдилар. Бундай зиёратчиларнинг сони тобора ошиб бормоқда.

Олий Ҳазратнинг ҳайкали оламшумул аҳамиятга молик зиёратгоҳ сифатида гавдаланиб турибди.

Эндиликда Олий Ҳазрат чинакам қадр-қимматини топди. Аммо жамоа орасида Алишер Навоийни кўпроқ «шеърят султони» сифатида яхши билишиб, унинг кўп қиррали фаолияти ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлмаган кишилар бор экан. Масалан, бир тўйда рўнарамда ўтирган ёш меҳмонлар Алишер Навоий шеъри билан айтилган ашула эшитилгандан кейин менга дейишди:

— Домла, Сизни тарихчи олимдигингизни биламиз. Айтингчи, нима учун айнан Алишер Навоийнинг ҳайкали Мустақиллик боғига ўрнатилди. Нима, бизнинг тарихимиз XV асрдан бошланганми?.. Ахир ундан бир неча юз йиллар илгари ҳам олимлар ва бошқа атоқли кишилар ўтган-ку?

— Савол жуда тўғри, — дедим мен, — ҳақиқатан ҳам бир неча асрлар бурун кўп тарихий шахслар фаолият кўрсатган. Бироқ, Алишер Навоийга ўхшаган фақат шоир ёки олимгина эмас, балки айни пайтда, йирик давлат арбоби, бунёдкор ва тараққийпарвар бўлган кимсани учратиш қийин. Бу хусусда унга тенглашадиган шоир йўқ, дейилса муболаға бўлмайди. Ҳатто, у ўзбек тилининг равнақи учун ҳам курашган алломадир.¹

Мен далиллар асосида Алишер Навоийнинг кўп қиррали фаолиятини айтганимдан кейин меҳмонолар қаноат ҳосил қилиб:

— Энди яхши билиб олдик, унинг ҳайкалининг ўрнатилиши бежиз бўлмаган экан, — дейишди.

Менинг кейинги кузатувларим ҳам, Алишер Навоийнинг тарихий хизматини етарли даражада билмайдиган кишилар оз эмас экан, деган хулосага олиб келди. Шу билан, мазкур мақолани ёзишга киришиб, Олий Ҳазратнинг кўп қиррали фаолиятини ёритишга ҳаракат қилдим.

СИЕСИЙ ФАОЛИЯТИ

Алишер Навоий Темурийлар давлатининг сўнгги босқичида, яъни Султон Ҳусайн Бойқаро ҳукмдорлиги вақтида саройда муҳрдорлик ва вазир лавозимларида ишлаб, ўзининг бурчи ва вазифасини катта масъулият билан адо этди. «Ҳирот пойтахтига, — деб ёзади Хондамир, — Соҳибқирон (Султон Ҳусайн Бойқаро) салтанат ва иқбол байроғини тиклади ва у фазл ва камол доирасининг маркази — (Навоий) бу мақтовли шаҳарга муборак қадамини қўйди. Бунда энг юқори даражага кўтарилиб, шавкатли подшоҳ ноиблигини қўлга киритиб, ҳукумат арбобларининг раҳбарлигини, бутун ҳалқ ва ҳукумат мақсадларини ҳал қилишни, мамлакат ва миллат ишларини тартибга солишни, дин ва давлат аҳволини интизомга қўйишни ўз зиммасига олди».¹ Бинобарин, Алишер Навоийга давлат бошқарувида катта ваколатлар берилганди. Амалда у мамлакатда Султондан кейин иккинчи шахс сифатида муҳим ўрин эгаллайди. Алишер Навоий «Худога, пайгамбарга ва буйруқ эгаларига иттибат қилинг» ва «Бир соатлик адо-

¹ Ғиёсиддин Бини Хумоиддин Хондамир. Мақоримул-ахлоқ (Яхши хулқлар). Тошкент, 1967, 39-б.

лат олтини йиллик ибодатдан афзал» деган сўзларга эмал қилиб, амирлик тахтини ва ҳукумат мансабини ўзининг муборак қадами билан зийнатлади ва жабр-жафоларни бартараф этиб, адолат ва инсоф эшикларини инсонларга очиб берди.

Байт:

Навой «Ҳашаматли ер юзига
адолат қўлини ёзди.
Унинг ҳайбати зулм
аёбини заҳарга солди».

Демак, Алишер Навоий сиёсатни ақл-идрок, билим-донлик ва ҳалоллик билан юргизиши орқасида мамлакатда адолат ва инсоф ҳукм суриб, давлатнинг куч-қудрати анча мустаҳкамланди. Ҳақиқатан ҳам деҳқонлар, ҳунармандлар ва умуман, меҳнаткаш омманинг манфаатлари ҳисобга олинган ҳолда иш юритилиши орқасида Олий Ҳазратни билмаган ва сийламаган одам қолмади. Навоийнинг «яхшиликлари зикри ва тавосифларининг овозаси дунёнинг ҳамма томонига ёйилган ва одам болалари орасида тилдан-тилга ўтиб, оғиздан-оғизга кўчиб айланиб юрган, очиқ чеҳраларидан улуғлик ва юксаклик нурлари порлаб турган».¹

Шунинг айтиш лозимки, ўрта аср шароитида иш юритиш осон бўлган эмас. Чунки ўзаро тахт учун курашлар ва зиддиятлар авж олган эди. Мана шундай оғир ва хатарли шароитда жамият мувозанатини таъминлаш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермаган. Шунинг учун ҳам шахсан Султон Ҳусайн Бойқаро ва бутун жамоа аҳли Алишер Навоийнинг давлат ва халқ олдидаги беқиёс катта хизматларини юқори баҳолаб, қадр-қимматини ўрнига қўйиб, миннатдорлик ва эҳтиромларини изҳор этиб турганлар. Бу ҳақда Султон Ҳусайн Бойқаронинг Навоийни ҳажга бориш ҳақидаги сўровига жавобан йўллаган хати ҳам далолат беради. Унда шундай дейилган: «Салтанат руқни мамлакат таянчи, дин ва давлат арбобининг зубдаси, миллат соҳибларининг пешвоси, хайрли бинолар муассаси, покиза ишларга йўллаган, ҳаққоний давлатнинг мададкори, Султон ҳазратининг яқини Низомиддин Амир Алишер жаноб-

¹ Мақоримул-ахлоқ, 21-б.

ларига лутфамиз кўп дуолар ва шавқ қўзғатувчи саломлар тўпламини етказамиз, файзли мулоқотлари орзуси шарҳ ва баён доирасидан ортиқдир... Гап шуки, ҳаммага, балки оламга ва олам аҳлига ошкордирки, ул жаноб билан бирлик ва ҳамжиҳатлик ва боғланиш алоқаси ва ҳамнафасликни кичикликдан то шу кунгача қайси даражагача олиб борганмиз ва олиб борамиз. Ҳаммавақт ва ҳамма аҳволда ул жанобнинг шариф хотири розилигини ўзимизнинг муддао ва талабларимиздан устун билиб, бу жиҳатни мислсиз, давлат далилларида санадик ва санаймиз. Ҳақиқатан унинг қаршисида ул жанобдан давлатхоҳлик асарлари, ихлос, яхши фикрдалик ва яқинлик каби хислатлар юзага келган ва юзага келади. Бу қуёшдан ҳам равшанроқ бўлгани учун тафсил беришнинг фойдаси йўқ. Ўзлари биладик, ҳеч қачон ўртада такаллуф ва ўзгалик бўлмай, ҳаммавақт сўз шундай ўтардики, у салтанат таянчининг хотирига хайрихоҳлик ва яхши фикрлик йўли билан ниманки келса, тўққиз мартагача уни айтишга рўхсат берилган эди. Бизнинг ҳам доимо хотиримизга нимаики келса, меҳрибонлик юзасидан изҳор қилдик».

Ушбу ҳужжатни батафсилроқ келтиришнинг сабаби шундан иборатки, икки муҳим масалани ҳал этишда унинг аҳамияти катта. Биринчидан, унда шахсан Султон Ҳусайн Бойқаро томонидан Алишер Навоийнинг «мамлакат устуни», «салтанат таянчи», «давлат мадаккори» сингари фаолиятини улугловчи сўзларнинг айтилиши шу ҳақда гувоҳлик берадики, усиз давлатнинг тинчлиги ва куч-қудратини тасаввур қилиш қийин бўлган. Иккинчидан, маълумки, совет даврида Алишер Навоий ва Султон Ҳусайн Бойқарони бир-бирларига душман сифатида тасвирлашга ва сохталикни халқ онгига сиغدирishга кўп ҳаракат қилинган. Ушбу хат эса улар ўртасида «кичиклик»да, яъни ёшликда юзага келган мустаҳкам дўстлик сақланганлиги, ҳеч қачон жиддий келишмовчилик ва тўқнашиш бўлмаганлиги ҳақида далолат беради. Айни пайтда, Олий Ҳазратга қаттиқ ҳурмат ва ишонч юзасидан Султоннинг фармони ёки кўрсатмасига тўққиз мартабагача эътироз билдириш ҳуқуқи берилгани метиндек дўстликнинг ёрқин намунаси эмасми?

«Амир Алишер, — дейди Хондамир, — Султон Ҳусайн Бойқаро хонадонига яқин турувчи эмукдош, бу давлат-

нинг асосий таянчи ва Султоннинг энг яқин содиқ дўсти, донмий суҳбатдошидир».¹

Бу ҳақда юқорида тилга олинган Навоийнинг содиқ шоғирди ва таниқли тарихчи Хондамирнинг сўзлари ҳам гувоҳлик беради. Султон Ҳусайн Бойқаро юқоридаги хатни Олий Ҳазратга Марв шаҳридан юборган эди. Алишер Навоий уни олгандан кейин Ҳиротдан Марвга келиб Султон билан учрашади. Шу муносабат билан Хондамир ёзади: «Ҳеч қандай муболагасиз, ҳашаматли подшо (Султон Ҳусайн) ҳидоятли Амир (Навоий)нинг мулоқотига эришуви сабабли шу қадар шоду хуррамлик изҳор қилдики, агар мингидан бири ва кўпидан озгинаси баён қилинса, эҳтимолки, лоф-қоф деб ўйланар»². Кўриниб турибдики, икки дўстнинг учрашиши улар учун битмас-туганмас хурсандчилик чашмаси ҳисобланган.

Суҳбат чоғида ҳажга кетиш масаласи яна кўтарилганлиги учун Султон Ҳусайн Бойқаро Навоийга шундай деган: «Аниқ биламанки, агар Сизнинг шариф вужудингиздан бу мулк ҳоли қолса, катта-кичик барча халойиқнинг аҳволида қўзғолон юз беради».

«Шу онда, — дейди Хондамир, — софкўнгил Амирнинг қобил қоматини тугмалари олтин, авраси зардор қора қундузи пўстин, мазкур мансабга муносиб бошқа қимматбаҳо тўнлар билан беади ва пойтахт Ҳиротга кетишга руҳсат берди»³. Олий Ҳазрат бу ерга қайтганда олиму фозиллар, шоирлар, дин пешволари ва фуқаролар зўр шоду хуррамлик билан кутиб олганлар.

Маълум вақтдан сўнг Олий Ҳазрат ҳажга борнишликка руҳсат берилишини яна сўрайди ва розилигини олади. Шундан кейин у сафар тайёргарлигини кўради, лекин бу ҳаракат барча жамоат аҳлини қаттиқ ташвиш-лайтиради. Зеро, олимлар, шоирлар, уламолар, катта-кичик мансабдорлар ва бошқа нуфузли кишиларнинг катта гуруҳи Алишер Навоий ҳузурига келиб: «Агар сизнинг ҳам муборак файзли нурингиздан (мамлакат) четда қолса, мумкинки фитналар юз бериб, унинг тадорукни имконсиз бўлиб қолади», дейишган. Шунингдек, Шайбонийхон Мовароуннаҳрни босиб олганлиги ва унинг бу ерга ҳужум қилиш хавфи ўқдириб ўтилади.

¹ Макоримул-ахлоқ, 83 б.

² Уша китоб, 79 б.

³ Уша китоб, 80 б.

Мамлакат тиҷлиғи ва хавфсизлиғи назарда тутилган ўша сўровга ҳамisha она юрт дардида ҳаёт кечириётган Алишер Навоий бефарқ қарай олмас эди. Шунинг учун: «Мўмин қалбига, — деб жавоб берди у, — шодлик киритиш бутун инсонлар ибодатидан хайрлидир, деган сўз мулоҳазаси билан сизларнинг илтимосингизни қабул қилурмиз ва инсонлар манфаати учун бу навбат ҳам ўзимизни бу истакдан (ҳажга боришдан) қайтардик»¹.

Бундай олижаноблик, ташриф буюрганларнинг қалбини шу даражада тўлқинлантириб юбордики, уларнинг севинчи ва хурсандчилиғи ошиб-тошиб кетди. Сўнгра улар чуқур миннатдорчилик изҳор этиб тарқалганлар.

Маълумки, VIII асрдан бошлаб Туркистон заминида даставвал араб, сўнгра форс тили илмий ва адабий тил ҳисобланиб, ўзбек тили эътибордан қолган эди. Алишер Навоий бундай ҳолатга барҳам берилши учун она тилининг камситилишига қарши курашиб, унинг бошқа тиллардан қолишмаслиғини исботлади ҳамда унинг бойлиғи, афзаллиғи ва нафислиғини яққол кўрсатиб берди. Бу тилнинг куч-қудратини ўзининг ажойиб асарлари билан ҳам намойиш этди. Натижада ўзбек тили тобора юқори босқичга кўтарилиб борди. Ҳатто Султон Ҳусайн Бойқаро она тилини давлат тили сифатида ишлатилиши ҳақида фармон чиқарди. Бунда Алишер Навоийнинг таъсири катта бўлган, албатта.

Хуллас, Хондамирнинг тувохлиғига кўра «узоқни кўрувчи (Навоий) ақлининг матонати билан давлат ишлари тартибга солинди. Ақл ва иродасининг кучлилиги билан мамлакат ва халқ иши саранжом топди. (Унинг) ёрқин фикри порланишидан чигалликлар равшанлашди ва тўғри тадбири баракасидан зўр ишлар йўлга солинди»².

БУНЕДКОРЛИК ВА ТАРАҚҚИЙНАРВАРЛИК ФАОЛИЯТИ

«Темур ва темурийлар даврида мамлакатда йирик қурилиш ва ободончилик ишлари амалга оширилганлиги маълум. Улар орасида Алишер Навоий алоҳида ўрин эгаллайди. У ўзининг шахсий маблағи ҳисобига шу даражада кўп ва самарали иш қилдики, бунақасини

¹ Макоримул-ахлоқ. 85 б.

² Ўша китоб. 32-б.

зиёлилар орасидан топиш қийин. Унинг умуммиллат манфаатлари учун қилган ишлари кишини ҳайратлантиради ва завқлантиради.

У мамлакатнинг салоҳияти ва шон-шуҳрати ҳашаматли бинолар, ажойиб боғу роғлар, озода ва обод кўчалар, зилол сувли ҳовузлари ва ажойиб бозорлари билан ўлчанишини яхши биларди. У буларни шунчаки англамай, бутун умр бўйи ақл-идрокини, куч-қуввати ва бойлигини уларга сарфлади. Уша даврда ўнлаб ажойиб бинолар қурилди. Масалан, «Ихлосия», «Шифоня», «Низомия» ва «Хусравия» мадрасалари шулар жумласидандир. Амир Бурҳониддин Атоуллоҳ Нишопурий, Қози Ихтиёриддин Ҳасан Турбатий, Амир Муртоз, Мавлоно Фасхиддин Муҳаммад Низомий, Амир Жалолиддин Атоуллоҳ Аслий, Амир Садриддин Иброҳим Машҳадий, Мавлоно Ғиёсиддин Муҳаммад, Хўжа Имомиддин Абулазиз Абҳарий сингари ўз даврининг атоқли олиму фозилларига дарс берганлар.

«Донишманд ʼарбобларнинг ʼхотирида, — дейди Хондамир, — яширин қолмасинки, юқорида зикр қилинган биноларнинг (мадрасаларнинг) шарофати ва баракоти бутун дунёга шу қадар машҳурки, бундан зиёдан хотирга келтириб бўлмайди. Айниқса, «Ихлосия» мадрасаси билан «Халосия» хонақоҳи бино қилинган замондан то шу кунга қадар йигирма йил муддат ичида дунёнинг ҳар тараф ва ҳар бурчагидан бу икки муборак жойга минглаб талабалар келиб, оз фурсатда турли илм ва фанларни ўрганишга муваффақ бўлиб, олқишлар ва мақташлар билан ўз ватанларига қайтганлар. У гуруҳлардан кўпчилиги ҳозирда Ҳирот шаҳрида мударрислик мансабига эришиши билан фахрландилар»¹.

Олий Ҳазрат мадрасалардан ташқари, кўплаб хонақоҳ (дарвинхона)лар, рабоблар (мусофирхоналар), ҳовузлар, ҳаммомлар ва кўприкларни қурдирган эди.

Энг йирик ва ҳашаматли хонақоҳ «Ихлосия» мадрасасининг рўпарасида қад кўтарган «Халосия»дир. Бу жойда «ҳар куни мингдан ортиқ заифалар ва мискинларга зиёфат берилиб, лазиз таомлар билан тўйдирилган. Ҳар йили муҳтожларга икки мингга яқин пўстини, боёма чакмон, кўйлак, шитон, тақия ва кафш

¹ Маъоримул-ахлоқ. 32—33-б.

улашилган». Шунингдек, «Жамоатхона», «Зиёратгоҳ», «Хавзи моҳиён», «Лангари сармозори шайх Мухъийн», «Хумчан», «Хожа Юсуф Ҳамадоний сармозори» ва бошқа хонақоҳлар Олий Ҳазрат томонидан қурдирилган эди.

Уларнинг орасида Машҳадда «Имоми Ризо» боғида қурилган «Дорулхуффош» хонақоҳи ложувард тош ва олтин билан мусулмон ва Хитой услубида ниҳоятда ҳашамат билан нақшланган. Уша боғда баланд ва кишини ҳайратга соладиган айвон зеби-зийнат билан безатилган. Бу даргоҳда кўп фақир, заиф ва етимларга текинга овқат улашилган.

Олий Ҳазрат Сари хиёбон, Туфур, Ҳавзак, Даран Занги, Чилдухтарон, Тарноб, Панждеҳ, Байқур, Зоҳид, Ён булоғ, Марвжоқ, Пули Аҳмад ва бошқа номлардаги работларини бунёд эттирган. Уларда минглаб кишилар бошпана топиб, ҳордиқ чиқарганлар ва Олий Ҳазратнинг марҳаматидан баҳраманд бўлганлар. Маълумки, ўрта асрда аҳолини сув билан таъминлашда ҳовузларнинг аҳамияти катта бўлган. Айниқса, қиш фаслида унга эҳтиёж ниҳоятда ошган.

Олий Ҳазрат буни ҳисобга олган ҳолда Пойдарахт, Шолбофон, Сур пушти, Чилгази, Хожан калла, Пир қивом, Қаландарон, Зирбод, Зиёратгоҳ ва бошқа маҳаллаларда ҳовузлар қурдирди.

Мазмунан Ҳиротда кўприклар ҳолати ёмон бўлиб, одамлар, от ва араваларнинг юриши қийинлашган. Шунинг учун Алишер Навоий Сепулак, Тулки, Саксалмон, Чилдухтарон, Тарноб, Қаландарон, Бойхўжа, Хайрбод кўприклари ва бир тўғонни қурдирган эди.

Олий Ҳазрат халқ соғлигини ва озодагарчилигини таъминлашга алоҳида эътибор бериб «Шифоия» ёнида Зиёратгоҳ, Дарран Занги, Тувучи, Чилдухтарон, Тарноб, Файзиобод номидаги ҳаммомларни ишга туширди. У шифохоналар ҳам қурдирган эди.

Унинг бунёдкорлик фаолиятида масжидларни қуриш ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Чунончи, у Ҳиротдаги Марғани боғида ва унинг рўпарасида ғоятда ҳашаматли иккита масжид қурдирди. У қаровсиз ва бузилиб ётган Ҳирот шаҳридаги Жомеъ масжидини қайта қуришга киришиб, муҳандис ва усталарни жалб этди. Бу ишга шахсан ўзи бошчилик қилди. У кўпинча «этакни» бар уриб, мардикорлар қатори ишларди. Деярли ҳар кун меъморлар, усталар, балки барча ҳунармандларга

қимматбаҳо тўнлар кийгизарди ва беҳад инъом ва эҳсонлар билан уларни шодлантирарди¹. Натижада беш йилда қилинадиган иш бир йилда амалга оширилиб, ажойиб Жомеъ масжиди қад кўтарди. Алишер Навоий масжиднинг очилиш маросимига бағишлаб катта зиёфат уюштириб, 50 бош қўй ва 9 бош от сўйдирди. Шуниси диққатга сазоворки, Олий Ҳазрат шаҳарда ҳам, қишлоқларда ҳам масжидлар бунёд этди. Масалан, Тали Қутбон, Сари Кўчам, Улуғ ота, Сари кўчаи Амир Ислом, Қаландарон, Тархониён, Баҳра, Исфизор, Фур, Кушнаж, Сараҳс, Қароти Таршиз, Астробод номларидаги масжидлар шулар жумласидандир. Улардан ташқари, мадраса, хонақоҳ ва работларда ҳам масжидлар қурилган эди.

Умумлаштирганда Алишер Навоий томонидан 4 мадраса, 25 дан ортиқ масжид, 11 хонақоҳ, 50 атрофида работлар, 18 ҳовуз, 16 кўприк ва бир тўғон, 9 ҳаммом қурилган. Бу кишини ҳайратга соладиган кўп ва ажойиб биноларни, кўприк ва ҳовузларни қуриш осон кечмай, катта ташкилотчиликни, маблағни, обрўни, бағри кенгликни ва ниҳоятда ватанга содиқликни талаб қилади. Алишер Навоий мана шундай олий фазилатларнинг соҳиби бўлганлиги учун ҳам кўп подшоҳлар қилолмаган ишларни дўндириб қўйди.

ОЛИМ-ФАҲ ВА МАДАНИЯТДАГИ ФАОЛИЯТИ

Алишер Навоийнинг фан ва маданият соҳасидаги фаолияти ҳам мақтовларга сазовордир. У олимларни, шоирларни ва умуман, зиёли аҳлининг ҳомийси ва таянчи сифатида олам узра танилди. «Алишер, — деб ёзади Хондамир, — сон-саноқсиз кўнгилочар боғлар, шодлик орттирувчи манзилларни сайидларга, олим ва фозилларга инъом қилган... Донишманд олимлар ҳар вақт унинг олий мажлисидан жой олар, соф табиатнинг яширин саҳифаларидан кўпдан-кўп фойдаланар эдилар. Машҳур фозил аҳллари, ҳар вақт унинг муборак ва файзли палосида ўтириб, жавоҳир сўзларини тинглардилар ва манфаатланардилар... Амирнинг яхши аҳамият бериши ва файз сочувчи дилининг йўналиши баракасидан олам тожи Соҳибқироннинг подшолик даврида шоир ва олимларнинг даража ва мартабалари юқори кўтарилиб, мақсад ва истакларнинг охириги чекига

¹ Мақоримул-ахлоқ, 70-б.

эришдилар, имкон борича фасоҳат ва балогат соҳасида кўп куч сарф этиб, ул Ҳазратнинг мадҳида манзум китоблар ёздилар... Амир ҳеч қачон аҳли диллар ҳаракатига пайравлик қилишдан бир соат ҳам ғофил эмасди. Ҳар доим илм ва ирфон аҳлларига ихлос ва эътиқод қадами билан хизмат қиларди»¹

Олий Ҳазратнинг ғоятда меҳрибонлиги ва ғамхўрлиги орқасида кўп асарлар ёзилиб, фан ва маданият кенг кўламда ривожланди. Улардан айримларининг номларини келтирамиз: Маҳдумийнинг «Тухфатул-аҳрор», «Сухбатул-аброр», «Лайли Мажнун», «Юсуф ва Зулайҳо», «Хиродномаи Искандарий»; Амир Бурҳониддиннинг «Рисола дар саноеъ ва бадоеи шеърий», «Рисолаи қофия»; Абдурахмон Жомийнинг «Лайли ва Мажнун», «Хусрав ва Ширин»; Мавлоно Аловуддин Қирмонийнинг «Маснавиёт»; Мавлоно Аҳлий Шерозийнинг «Қасидаи Маснуъ»; Хожа Масъуд Гулистонийнинг «Юсуф ва Зулайҳо»; Мавлоно Ғиёсиддин Муҳаммад Мавлоно Жалолнинг «Сихри ҳилол»; Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Бадаашийнинг «Рисолаи муаммо» сингари нодир асарлари шулар жумласидандир. Шунингдек, Амир Низомиддин шайх Аҳмад Суҳайлий, Амир Қамолиддин Хусайн Али Жалойир, Мавлоно Низомиддин Астрободий, Мавлоно Фасихиддин Соҳибдоро ва бошқа фозилу шоирларнинг асарларини ҳам кўрсатиш мумкин.

Хондамирнинг таърифлашича, Навоийнинг илтифотлари соясида тўлиқ қимматга эга бўлиб, ул Ҳазратнинг ном шарифларига бағишланган Маҳдумийнинг «Рисола дар илми мусиқий», Амир Ихтиёрддин Ҳасан Турбатийнинг «Икти босот», Мавлоно Қамолиддин Абдулвосенинг «Ҳолати ҳазрати Маҳдумий», Мирхонднинг 7 жилддан иборат «Равзатус-сафо фи сиярил-анбиё вал-мулук вал-хулафо» асарлари рўёбга чиқди. Аммо Олий Ҳазратнинг паноҳида ёзилган ишлар сони кўрсатилган асарлар билан чегараланмайди. Зеро, улардан ташқари яна 20 та асар ёзилганлиги маълум. Шубҳасиз, бир мақолада Алишер Навоийнинг фан ва маданиятни ривожлантиришдаги муҳим ўрнини батафсил ёритишнинг имкони йўқ. Бироқ юқорида қайд қилинганларнинг ўзи ҳам табаррук зотнинг бу юк хизматини яққол кўрсатиб турибди.

¹ Мақоримул-ахлоқ. 55, 65-бетлар.

Умумий ҳулоса шундан иборатки, Алишер Навоий жамият аҳли барча табақаларининг умиди, ишончи ва мададкори сифатида гавдаланиб, давлатни мустаҳкамлаш ва салоҳиятини кўтаришда гоётада муҳим ўрни эгаллади. Унинг сиёсий фаолияти шу даражада жўшқин ва самарали кечдики, ундан олинадиган сабоқ ҳанузгача ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Зеро, у миллат ва давлат манфаатларини шахсий манфаатларидан устун қўйиб, она юрт куч-қудрати ва тараққиётини таъминлашга жонини ҳам, молини ҳам аямади. У буюк шоир бўлиши билан бир қаторда, атоқли давлат арбоби, тараққиёт ва фаровон ҳаёт жарчиси сифатида шуҳрат қозонди. Унинг бунёдкорлик, фан ва маданият соҳасидаги фаолияти тарихда ўчмас из қолдирди.

Олий Ҳазрат сахийлик, меҳмондорчилик ва халқпарварликда тенги йўқ эди. Минглаб кишилар унинг дийдорини кўриш ва марҳаматидан баҳраманд бўлишга талпинган. «Навоийнинг узлуксиз инъомларининг булути олам фозилларининг умид майсаларига кўм-кўклик ва тозалик бағишларди. Икром ва эҳсон булутлари томчиен ҳамма вақт шайх ва сайидларнинг омонлик экинларини сабзавор ва сероб қиларди. Ғариб ва мусофирлар дунёнинг ҳар томонидан йўл кўрсатувчи остонасига тўпланиб, хайр ва баракали нозу неъматларидан истаганча баҳра олардилар. Фақир ва муҳтожлар Эрон ва Турон мамлакатининг узоқ жойларидан келиб, халойиқ тўпланиш жойи бўлган даргоҳига сиғиниб, карам ва эҳсон дастурхонидан тўлиқ фойдаланар ва насибахўр бўлардилар»¹. Шунингдек, рамазон ойида ҳар кун олиму фозиллар, амирлар, шоирлар ва фуқаролар Навоий хонадонида ифтор қилишган. Бу вақтда «ул Ҳазрат меҳмонларни роя қилиб, овқатни ўзлари тортарди. Шундан кейин сахий қўлини таом ейишга узатарди». Ифторда камбағаллар ва етимларга ҳам эшик очик бўлиб, уларга кийим-бошлар инъом этилган.

Шуни айтиш лозимки, Алишер Навоийнинг фаолияти осон ва текис йўлдан боргани йўқ. У қора кучларнинг найранг ва фиқоу фасодлари ва тахт учун тўқнашувлар шаронтида, қаттиқ курашлар билан кечди. Айниқса, уин Султон Ҳусайн Бойқаронинг сўнгги йилларда ич-

¹ Маъорифмўл ахборот, 99-б.

килик ва машнатга берилиши қаттиқ ташвишлантирмасдан иложи йўқ эди. Чунки унинг кўз ўнгида темирлар давлати заифлашиб бормоқда эди. Бунинг устига, соғлиғи ҳам ёмонлашиб, кучсизлик ва заифлик яққол сезилиб турарди. Иш жараёнида Алишер Навоий билан Султон Ҳусайн Бойқаро ўртасида баъзи келишмовчилик ва зиддиятларнинг бўлиши табиий ҳол, албатта. Аммо, уларни ҳар икки томон ўртасидаги душманчиликка йўйиш адолатдан эмас. Зеро, уларнинг ёшлиқдан тобланган дўстлиғу ҳамкорлиғи ва сирдошлиғи умрларининг охиригача сақланди. Олий Ҳазрат Ҳиротга сафардан келаётган Султон Ҳусайн Бойқарони кутиб олаётган вақтида соғлиғи ёмонлашиб «Бошини баланд даражали подшо қучоғига қўя олди... Аълоҳазрат гоятда қайғули ва ғамгин бўлди». Шундан кейин ҳам Султон Ҳусайн Бойқаро энг ишончли ва азиз кишидан жудо бўлганлиғи учун кўп кўз ёшларини оқизиб Олий Ҳазратнинг уйида уч кун мотам тутди. ҳамда худон ва хатм буюриб, таом тортиди. Унинг ҳисобидан Олий Ҳазрат вафотининг йигирмасида 250 бош қўй, 75 бош от ва қорамол, қирқида эса 100 га яқин қўй ва 18 от сўйилиб, таом тарқатилди. Маросимларда ниҳоятда кўп одамлар қатнашиб, йиғи-сиғи осмону фалакни қоплади. Шунингдек, Ҳирот шаҳрининг масжидларида жамоа аҳли мотам либосини кийган ҳолда ўтиришиб, хатми қуръон ўқидилар. Бениҳоя катта жудодлик бутун мамлакат аҳолисини қайғу ва мотамга солди.

У вафот этган бўлса-да, Ватан олиндидаги улкан хизматлари ўзбек халқининг қалбида абадий сақланади.

БАҲОУДДИН НАҚШБАНД ТАЪЛИМОТИ СИБИРДА

Ўзбеклар ислом динининг ривожланишига ва маърифат тарқалишига муносиб ҳисса қўшган халқлардан биридир. Бу борада уларнинг Қаспий денгизидан тортиб Волга дарёси ва Қора денгиз қирғоқлари орқали Сибирь бўйлаб чўзилган бепоён ҳудудда кўрсатган жасорати ва фаолияти алоҳида аҳамият касб этади.

Ўтмиш замонларда мазкур жойларда асосан туркий аҳоли яшаб, шаман дини маънавий ҳаётнинг йўналтирувчи кучи ҳисобланган. Бу ерларда Ҳазар, Булғор, Олтин Ўрда ва бошқа хонликлар ҳукм сурганлиги маълум. Мазкур давлатлар асрлар мобайнида қадимий Туркистон билан яқиндан сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқада бўлиб келган. Чунки Қаспий—Волга минтақаси халқаро карвон йўлларига эга бўлиб, ўзбек савдо маҳсулотлари учун ўта талабчан бозор ҳисобланган. Шунинг учун ҳам Туркистон ҳукмдорлари ва савдо-ҳунарманд донралари у ерларда ўз мавқеини мустақкамлашга ҳаракат қилганлар.

Ҳатто милодий бир мингинчи йилда Волга бўйлари ва Хоразм минтақасини бирлаштирган Хоразм—Ҳазар империясининг ташкил топгани тарихдан маълум. Туркистондаги дин пешволари ҳукмдорларнинг яқиндан берган ёрдами билан Волга бўйлари ва Сибирда ислом динини тарқатиш билан шуғулландилар. Бу ҳаракатлар рус князликларининг ҳам диққатини жалб этган. X асрда рус князи Владимир ислом динини давлат динига айлантириш учун ўз элчиларини Хоразмга жўнатган. Аммо бу ишни амалга оширишнинг иложи бўлмай, руслар насроний динини қабул қилдилар.

Волга бўйлари ва Сибирда туркистонликларнинг диний фаолияти Олтин Ўрда давлати ҳукм сурган даврларда (XIII—XV) кенг қулоч ёйди. Бу давлатнинг

асосчилари Чингизхон авлодлари ҳисобланиб, пировардида келгинди мўғуллар туб аҳоли — қипчоқларга аралашиб ва турклашиб кетган эдилар.

Бу вақтларда туркистонликлар Олтин Урданинг сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётида салмоқли ўрин эгалладилар. Уларнинг таъсирида Олтин Урда ҳукмдорларидан биринчи бўлиб ислом динини қабул қилган киши Беркахон (1257—1266) ҳисобланади. Бу кишининг пири хоразмлик Нажмиддин Кубронинг шогирдларидан бири машҳур Бухоро шайхи ал-Баҳарзий эди. Беркахон бу табаррук зот таъсирида масжидлар қурдирди ва ислом дини учун шароит яратди. Бу ҳолат Туркистон ўлкаси билан алоқаларни янги босқичга кўтариб, Урганч, Бухоро ва бошқа жойлардан дин пешволари, олимлар, савдогарлар, ҳунармандлар, наққошлар Волга бўйларига келиб, доимий яшаш учун ўрнашдилар. Шундай қилиб, ислом дини ҳар икки мамлакат ўртасидаги алоқаларнинг самарадорлигини таъминлашда муҳим ўрин эгаллади. Бундан ташқари, ислом динининг қабул қилиниши Олтин Урда давлатининг халқаро мавқеини ҳам кўтарди.

Ислом дини Олтин Урда ҳукмдори Узбекхон (1312—1342) вақтида янада кучайди. Бу ишда унинг устози ва пири Шайх Ниғманиддин ал-Хоразмийнинг хизмати беқиёс катта бўлди. Унинг бевосита қатнашувида мамлакатда янги масжид ва мадрасалар қад кўтарди.

Ислом дини Олтин Урданинг кўпроқ марказий жойларида ривожланиб, унинг узоқ чекка ўлкаларида, хусусан, Сибирда ҳамон шаман динига эътиқод қилинмоқда эди. Шу боис, Баҳоуддин Нақшбанд Сибирда ислом динини тарқатишга алоҳида аҳамият берди. Мен бу масалага тегишли ҳужжатни асримизнинг 50-йилларида Сибирда тўплаган маълумотларим орасидан топдим. Унинг муаллифи сибирлик Саъд Ваққос ибн Ражаб Исматулла бўлиб, ўзбек тилида битилган. Афсуски, ҳужжатнинг ёзилган йили кўрсатилмаган. Шунингдек, унда баъзи чалкашликлар бор. Бироқ, у жуда ноёб ҳужжатдир. Унда айтилишича, Баҳоуддин Нақшбанднинг 366 машойихлари (муридлари) бўлиб, уларнинг бир қисми «Зикри хафий ва дуо», иккинчиси «Халойиққа илм ўргатиш» ва учинчиси «Ислом динини тарқатиш» билан шуғулланганлар. «Қачон ғазот вақти бўлди эрса, — дейилади ҳужжатда, — ҳазрат эшон хожа

Баҳоуддин шариф ҳузурини жам бўлдилар, қайу тарафга ишорати олиялари бўлмай, деб мунтазир бўлдилар. Хожайи Олий жума намози бомдоддин сўнг муборак юзларин машойихлар томонига ўгуруб дедиким, таворихи кабирда андоқ кўрдумким, аввал вақтиким амир-ул мўминин ала карамуллоҳ жиҳати Ҳиндистондин ўтуб Чин Мочин вилоятига ислом зоҳир қилиб борганинда, Хитойнинг ярмини исломга келтурди ва ярмини хирожга қўйиб эрди». Мазмунан бу ерда хитойларнинг маълум қисми, яъни ҳозирги дунгонларнинг ислом динига киритилиши ҳақида сўз бораётир. Баҳоуддин Нақшбанд сўзларини давом эттириб, Иртиш дарёси атрофидаги нўғайлар ва қорақипчоқларни «дини диннат билмаслар, бариси қўғирчоққа сиғнаётган тоторлардир», деган. Сўнгра у муридларига қараб: «Энди сизларга ижозатдур, онларни исломга даъват қилинг, қабул қилмасалар ғазон акбар қилинг», деб ишорати олиялари бўлди эрса, 366 отлиқ машойихлар «фармонингиз бошимиз узра», деб йўлга чиққанлар. Уша замонларда Олтин Урданинг Оқ Урда қисмида, шу жумладан, Сибирда ҳукмронлик қилаётган сулоланинг бир вакили ҳузурда меҳмон бўлишган. Сўнгра улар унинг 1700 кишидан иборат аскарлари билан Иртиш дарёсининг юқори томонига келганлар. Бу ерда нўғайлар ва қорақипчоқлар билан тўқнашувларда аскарлардан 1440, машойихлардан 300 киши ҳалок бўлган. Шу равишда туб аҳолининг маълум қисми ислом динига киритилган эди. Сибирда машойихлардан уч киши қолиб, қолган 63 таси Бухорога қайтишиб «Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларини аҳволларини арзлайдилар. Бундан сўнг дин очилиб, йўл очилиб, Иртиш бўйидан карвонлар ўтдилар. Олимлар, хожалар, эшонлар дин ўргатмак учун Сибирга келабошладилар». Масалан, бухоролик Эшон хўжа Давлатшоҳ Абдул Ваҳоб ал-Исфижафий, хоразмлик шайх Искандар Маилоно сингари дин пешволари шулар жумласидандир.

Сибирда, шу жумладан, Тобольский, Тюмень, Тур ва бошқа жойларда жами 251 туркистонлик дин пешволари ислом динини ўргатиш ва ривожлантиришда жонбозлик кўрсатиб, муқаддас бурчларини адо этганлар. Шунинг учун ҳам улар Сибирда авлиёлар сифатида қадрланиб, қабрлари зиёратгоҳга айланган. Хужжатда кўрсатилганича, уларнинг исмлари қуйи-

дагича: Шайх Азиз, Шайх Борий, Шайх Мўсо, Шайх Юсуф, Шайх Ҳаким, Шайх Қамол, Шайх Аҳмадали, Шайх Дарвишали, Шайх Абдуҳасан, Шайх Баҳром, Шайх Умарали, Шайх Назар ва бошқалар.

Шуниси диққатга сазоворки, Сибирда ислом динини тарқатишда аёллар ҳам фаол қатнашганлар. «Машойихларнинг хотинлари, баъзиларининг қизлари, баъзиларининг ўғиллари ғазот ичида бирга эдилар. Оний учун баъзи ерларда хотиндин, қиздин ва ёш ўғилдин пойостоналар (қадамжолар) бўлур. Онлар авлиёлар дейилса ажаб эмас». Хужжатда ислом дини йўлида қурбон бўлган ёки мардларча хизмат қилган Оқилабиби, Хадичабиби, Солиҳабиби, Орифабиби сингари ўзбек аёллари ҳурмат билан тилга олинган.

Шундай қилиб кўрдикки, оламга машҳур Баҳовддин Нақшбанд тариқатининг таъсир доираси узоқ Сибирни ҳам қамраб олган эди.

XV асрнинг биринчи ярмида Олтин Ўрда давлати парчаланиб Астрахань, Қозон, Сибирь ва бошқа мустақил хонликлар юзага келди. Бу вақтларда ҳамон Туркистон ўша хонликлар учун ислом динининг маркази сифатида гавдаланиб турди.

XVI асрнинг ўрталарида Қозон ва Астрахань хонликлари Рус давлати томонидан босиб олинди.

1563 йилда Бухоро хони Абдуллахон (1557—1598) Шайбоний хонадонига мансуб Кўчумхонни қўшин билан Сибирга юборди. Натижада Кўчумхон тахтни эгаллади. Шундан кейин Кўчумхон Абдуллахон ҳузурига элчи юбориб, шайхлар ва саййидларни юборишни сўрайди. Бухорода элчилар Абдуллахон томонидан ҳурмат билан қабул қилинади. Сўнгра элчилар хоннинг хати билан Хоразмга келганлар. Улар бу ерда дин пешволарини олиб кетишлари керак эди. Хоразмда Сибирга бориб ислом динини ривожлантиришга хизмат қилувчиларнинг сони 500 кишига етди. Булар Ерим Саййид ва Шайх Шербат сингари дин пешволари бошчилигида Бухорога келишган. Бу ерда улар Абдуллахон томонидан ҳурмат билан қабул қилиниб, уларчи 1000 кишилик аскар билан Сибирга жўнатган. Кейинги йилларда Сибирга хоразмлик Шайх Диналихўжа ҳам юборилади. Кўчумхон унга қизи Ноллихонумни хотинликка бериб, мавқени янада кўтарди.

Кўчумхон ислом динини ривожлантириш сиёсатини

изчиллик билан амалга ошираётган пайтда 1581 йилда Ермак бошчилигидаги рус казаклари томонидан мағлубиятга учратилади. Пировардида, Россия Сибирь хонлигини эгаллади. Шу равишда XVI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Олтин Ўрда давлатига қарашли ерларнинг асосий қисмида рус давлати ҳукмронлик қилди.

Шундан кейин ҳам кўрсатилган жойларнинг Туркистон билан иқтисодий ва диний алоқалари давом этаверди. У ерлардаги туб аҳолининг вакиллари Бухоро, Хоразм ва Самарқанд мадрасаларида таълим олиб, сўнгра ўз ватанларида иш юритдилар. Волга ва Урал бўйларида, Сибирда мактаблар ва мадрасалар фаол янги кўрсатди. Кўплаб масжидлар қурилди. Мен 50-йилларда булардан бирини Тюмень шаҳрининг атрофида кўрганман. У шу ерлик ўзбек бойлари томонидан бунёд қилинган экан. Хуллас, ўзбеклар ислом дини ва маърифат равнақи учун азоб-уқубатларни, ҳатто ўлимни ҳам бўйинларига олиб, узоқ мамлакатлардаги аҳолининг маънавий ҳаётини бойитиш ва тақомиллаштириш йўлида беқиёс катта хизматларни адо этганлар.

ЎЗБЕКЛАРДАН КИМ БИРИНЧИ БЎЛИБ ЖУРНАЛДА МАҚОЛА ЧОП ЭТГАН?

Маълумки, Ўзбекистонда газета ва журналлар расмий равишда чор ҳукумати ҳукмронлиги даврида юзага келган. Бу даврда ўлкадаги зиёли вакиллари матбуотда муҳим сиёсий, иқтисодий ва маданий масалаларга доир кўплаб мақолалар ва ахборотларни чоп этдилар. Булар ватанимизнинг ўша даврдаги ҳаётини ўрганишда муҳим ўрин эгаллайди.

Айниқса, жаҳидлар томонидан чиқарилган газеталар ва мақолалар диққатга сазовордир. Бундай мақолаларда қўйилган бир қатор муҳим масалалар ўз аҳамиятини ҳанузгача йўқотгани йўқ. Ихтиёримиздаги маълумотларнинг кўрсатишича, мақола ва дарликни ёзган муаллифлар фаолияти XVIII асрнинг охирига, яъни Ўрта Осиё подшо Россияси томонидан босиб олинишидан анча илгариги вақтларга тўғри келади. Бундай кишилар Сибирда истиқомат қилаётган ўзбеклар орасидан чиққан эди. Табиий, Сибирга ўзбеклар қандай қилиб ўрнашган деган савол туғилади, албатта.

XVI асрнинг иккинчи чорагида ва кейинги йилларда рус давлати Волга дарёси бўйидаги Астрахань, Қозоқ, сўнгра Сибирь хонлиқларини босиб олди. Бу жойларда қадимий замонларданоқ Ўрта Осиёнинг савдо-ҳунарманд доираларининг турар жойлари юзага келган эди. Кўрсатилган жойлар аҳолисининг ўзбек газлама ва кийим-кечакларига эҳтиёжи катта эди. Бундан Ўрта Осиёликлар анча фойда олардилар. Кўрсатилган ерлар рус давлатига бўйсундирилгандан кейин ҳам Ўрта Осиёдан оладиган газлама ва кийим-кечакларга талаб ҳамон мавжуд эди. Рус давлати ўз чекка ўлкаларини моллар билан етарли равишда таъминлашга қодир

эмас эди. Шунинг учун у Ўрта Осиё савдо-хунарманд вакилларини чекка ўлкаларга, шу жумладан, Сибирга ихтиёрлий равишда ўрнашишга таклиф этди. Уларга ҳукумат томонидан катта имтиёзлар берилди. Натижада, Сибирь, Волга ва Урал бўйларида ўзбеклар турадиган маҳаллалар юзага келди. XVIII асрнинг охирида бу ерга ўрнашган ўзбекларнинг сони 20 минг кишига етди. Сибирда ўзбеклар мактаблар ва медресалар очди, ўз тил ва урф-одатларини сақлади. Татарларни ислом динига ўтказди. Уларнинг орасида савдогарлар, хунармандлар ва деҳқонлар бор эди. Шунингдек, ўқимшли кишилар ҳам кўп бўлган. Ҳатто Сибирдаги ўзбеклар ўзларининг маҳаллий бошқариш органи, яъни Бухоро волостларига эга эди.

Россияда ўзбеклар меҳнатсевар ва софдил кишилар сифатида обрў қозонди. Масалан, рус тавлати пойтахтининг «Санкт-Петербург» журнали 1806 йилда бундай деб ёзган эди: «Уларнинг аксарияти баланд ва ингичкадан келган, кўзлари кичик-кичик, қулоқлари катта, ақллари эса расодир. Улар виждонли, тиришқоқ, чидамли ва хушмуомалали одамлардир».

Сибирдаги ўзбеклар моҳир савдогарлар сифатида ҳам шуҳрат қозониб, бутун Сибирнинг ички ва ташқи савдосида салмоқли ўрнини эгаллаганлар. Ўзбеклар орасидан мақола ва дарслик тайёрлаган кишилар ҳам етишган. Масалан, Тобольскийда чиқадиган «Иртиш» журналида ўзбек А. Маметов «Миенне магометан о смерти пророка Мансея» («Мусо пайғамбарнинг вафоти ҳақида мусулмонларнинг фикрлари») номли мақоласини чиқарган. Россия вилоятли журналлари ичида илғор журналлардан ҳисобланган ана шу «Иртиш»га Сибирга сургун қилинган адабиётчи П. Сумараков бошчилик қилган. Рус тилида chop этилган бу мақола ўша замонда қизиқиш уйғотганки, журналдан ўрни берилган. А. Маметов мақолага берилган шарҳда Тобольскийдаги халқ билим юртида рус тилини ўрганганлигига миннатдорчилик изҳор қилиб, бунинг эвазига иншбу мақолани рус тилида ёзганлигини баён этган. Айрим маълумотларга кўра, А. Маметов «Иртиш» журналидан ташқари «Любители науки» («Фан мухлислари») жамиятининг аъзоларидан бири бўлган. Шунини диққатга сазоворки, ёзувчи Марковнинг «Сибирь қувғини» («Сибирский изгнаннык») романида кўрсатилишича, А. Маме-

тов машхур рус ёзувчиси Радищев билан учрашган. Бу учрашув ўша Сумараковнинг хонадонида бўлиб ўтган. Бу ерда Радищев А. Маметов билан дўстона суҳбатлашди, унинг «Иртиш»да босилган мақоласини албатта, ўқиб чиқажагини айтган. Шу билан бир қаторда, Россия билан Бухоро ўртасидаги савдо алоқаларига доир асар ёзишни А. Маметовга таклиф этган. У бу таклифни қабул қилиб, маълум вақтдан сўнг бу ишни амалга ошириш учун Бухорога кетган. Бироқ, А. Маметовнинг кейинги йиллардаги ҳаёти ҳақида маълумотлар йўқ.

Хуллас, А. Маметов ўша вақтда Тобольскийда илгор кишилардан бири ҳисобланган. Шунингдек, Ният Боқининг фаолияти ҳам диққатга сазовордир. У ўзбеклар орасида ўз она тилини бўйича дарслик яратган биринчи муаллифдир. У киши «Татар ва араб алифбоси» номли дарслик ёзган. Бу асар 1802 йилда Россия Фанлар академияси томонидан Санкт-Петербургда босиб чиқарилган. Уша вақтларда Россияда ўзбеклар ва озарбайжонлар татарлар қавмига мансуб деб юритилган. Шунинг учун шу икки халқнинг тилига оид дарсликларнинг номига татар сўзи қўшилган. Ҳатто, Россияда Урта Осиёни Татария номи билан атаб, асарлар чоп этилганлиги маълум. Дарсликнинг мазмуни эса ўзбек тилининг ўзгинасидир. Унда грамматика билан бир қаторда рус-ўзбек луғатига тегишли сўзлар келтирилган.

Ният Боқи ёзган дарсликнинг Россия Фанлар академияси томонидан нашр этилиши, унга юксак баҳо берилганини кўрсатиш билан бир қаторда, Россияда туркий тилларни, жумладан, ўзбек тилини ўрганишга қизиқиш бўлганлигидан далолат беради. Қозон ва Уфа тилшуносларининг таъкидлашича, ўзбек тили Сибирь татарларининг тилини бойитишга таъсир кўрсатган.

Шундай қилиб, А. Маметов биринчи бўлиб журналда мақола чиқарган ўзбекдир.

ТОШКЕНТ ТАРИХИДАН ЛАВҲАЛАР

(XVIII-XIX аср бошлари)

ДЕВОР ҚУРШОВИДАГИ ШАҲАР

Тошкент ўзининг кўп асрлик тарихи давомида жуда оғир ва машаққатли йўллари босиб ўтган. У айниқса чет эл босқинчиларининг тажовузлари ва ҳукмронликлари вақтида мисли кўрилмаган азоб-уқубатларга ва вайроналарга дучор бўлган. Натижада, шаҳар бир неча бор ҳалокат ёқасида турган. Аммо халқ оммаси ватани ва дини учун қаҳрамонона курашди ҳамда фидокорона меҳнат қилди. У душманнинг ҳужумларидан сақланиш учун шаҳар мудофаасини мустаҳкамлашга кўп маблағ ва меҳнат сарфлади. Чунончи, қадим тарихий даврларданоқ шаҳар бир неча чақирим масофа узунликдаги қалин ва баланд девор билан қуршаб олинганди. Бизгача етиб келган айрим маълумотларга кўра, IX асрда Тошкент шаҳри уч қатор айланмали девор билан қуршаб олинган. Биринчиси, шаҳар ичидаги қалъа девори ҳисобланиб, Абулаббос, Қаср ва Гумбаз сингари учта дарвозаси бўлган. Иккинчи айланма деворида Ҳамдон, Оханин, Мив, Фарқон, Қад, Қармонх, Қуйи саҳл, Рашидижон ва Қашки даҳқон сингари дарвозаларни ўз ичига олган. Шаҳарнинг учинчи айланма катта девори эса Фаргод, Ҳашкат, Сандижак, Оханин, Бакрдижак, Сакрак ва Бафард номлардаги дарвозаларидан иборат бўлган.

Айтиб ўтиш лозимки, вақт ўтиши билан дарвозаларнинг сони ва номи ўзгариб турган. Масалан, XIV асрнинг охири ва XV аср бошларида шаҳар деворида Қиёт, Турк, Ўзбек, Тахтанул, Қорасарой, Чигатой, Сувбаниён, Қўкча, Камандоран, Қангли, Сағбоц ва Қатагон сингари дарвозалар бор эди.

1735 йилда Уфада тошкентлик Нурмуҳаммад Мулла Олимнинг маълумотларига кўра: «Шаҳар девор билан ўраб олинган, шаҳардан чиқадиган минорали дарвоза-

лар бор. Шаҳар деворни ғоят қалин бўлиб, унинг устидан икки отлиқ киши ёнма-ён юриши мумкин; душман шарпаси кўриниши биланоқ, соқчилар девор усти бўйлаб чопишиб, халқни жангга тайёр бўлишларига даъват этадилар. Шаҳарнинг у дарвозасидан бу дарвозасига бориш учун тушдан кечқурунгача юрилади. Деворнинг кўндалангига ҳам масофаси шунча. Масжидлар ва уйларнинг ҳаммаси ғишдан қурилган. Ҳар бир уйнинг дарвозаси олдида бир хонали, икки хонали ва ҳатто уч хонали иморатлар бўлиб, атрофи мевали боғлар билан ўралган». Нурмуҳаммад Мулла Олим шаҳарнинг ички жойлашиши тўғрисида қуйидаги маълумотни беради: «Шаҳар дарвозасидан бошқа дарвозаларга олиб борадиган йўллар катта ва тўғри бўлиб, кичик-кичик ҳар хил кўчалар ҳам бор. Сув тоғдан, Чирчиқ дарёси орқали бутун шаҳарга келтирилган ва ҳар бир хонадон сув билан бемалол таъминланган. Тошкент шаҳрининг қоқ ўртасида қалъа жойлашган бўлиб, у алоҳида ғишдан мустаҳкам қилиб қурилган. Қалъага олтита дарвоза билан кириш мумкин. Уни эски Тошкент деб атайдилар: иморатлар зич жойлашган, бу ерда дин пешволари ҳам истиқомат қилади. Кўкча дарвозаси олдида, масжид яқинида мактаблар, қозихона жойлашган».

Баён этилган мисраларда айрим хатоликлар, жумладан, уйларнинг ғишдан қурилиши, у дарвозадан бу дарвозасигача ярим кун давомида юрилиши ҳисобга олинмаганда, улар ҳақиқатни тўла-тўқис акс эттиради. 1741 йилда Тошкентда бўлган татар савдогари Шубай Арслоновнинг Тошкент ҳақидаги маълумотлари ҳам диққата сазовордир. «Тошкент шаҳри, — деб ёзади у, — қалин пахса девор ва зовур билан ўраб олинган. Шаҳар катталиги жиҳатидан Қозонга тенг келади. Унинг 12 та дарвозаси бор. Бу ерда иморатлар тартибсиз ҳолда, пахса девор билан қурилган. Шаҳарда боғлар ва масжидлар кўп. Катта масжидларда ҳайит кунлари кўпчилик бўлиб намоз ўқилади. Дарвозалар олдида алоҳида хонада миршаб туради. Уларда тўп йўқ, узоққа отадиган милтиқлар бор. Бундай милтиқлар Тошкентда ясалади. Бу вақтларда Хондайлиқ, Хўжакент, Паркент, Заркент, Нушпня, Номданак, Қорамурт, Чимкент ва Сайрам Тошкентга қарашли эди. Шаҳарни ўн кишидан ташкил топган Кенгаш бошқарган. Ҳукумат қароргоҳи Кўкча

Дарвозаси ёнидаги қалъада иш юритади. Тошкент, Бухоро, Самарқанд ва ўлкадаги бошқа шаҳарлардан ташқари Қашқар, Ҳиндистон, Хитой, Афғонистон, Россия ва бошқа жойлар билан савдо қилади. Тошкентдан Туркистонгача бўлган йўлни юк карвони 6 кунда босиб ўтган. Иргиз дарёсидан Уфагача уч кун, Бухорогача ўн кун, Балхгача йигирма уч кун, Бадахшонгача ўн беш кун юрилган».

Гарчанд, Тошкент девор қуршовида бўлса-да, лекин унинг ичиди ҳаёт ҳамиша қайнаб турган. Халқ оммаси чет эл босқинчиларининг тажовузларига, ўзаро урушларига ва табиий офатларга қарамай, қандай бўлмасин, шаҳарни ҳалокатдан сақлаш учун курашган.

Тарихий маълумотларга кўра, шаҳарнинг ўзиди ва унинг атрофларидаги қишлоқларда боғдорчилик яхши ривожланган. Узум, шафтоли, беҳи, нок, олхўри, гилос, олча, ёнғоқ, олма, қовун, тарвуз, сабзи, турп ва бошқа хилма-хил маҳсулотлар етиштирилган. Донли экинлардан буғдой, арпа, сули, шולי, тарик, жўхори, шунингдек, каноп ва зиғир экиларди. Узумдан шинни ва шароб тайёрланган. Узум шу даражада бўлиқ ва ширин бўлганки, тўрт киши бир бошига бемалол тўйган. Айниқса, чарос, ҳусайни, чиллаки, қора ва уругсиз мавзий номли узумлар машҳур бўлган. Шафтолининг ёзги, кузги, туксиз оқ ва бошқа турлари бор эди. Шафтолининг шундай нави бўлганки, бир донасидан бир пиёла шарбат олинган. Шафтолининг анжир хили ҳам етиштирилган. Анорлар ҳам серсув ва ширин ҳисобланиб, йириги чақалоқнинг бошидек келган. Беҳи ҳам шу катталиқда ҳосил берган. Ёнғоқлардан айниқса, ғалвир нави кўп бўлиб, унинг мағзи кўриниб турган. Балхи ва шоҳ номида тутлар кўп бўлган. Бундан ташқари, меваси балхий тут мевасига ўхшаш қизил, нордон ва ширин мева бўлган. Тошкент ўзининг хилма-хил қовунлари билан ҳам донг чиқарган. Айниқса, Аччида ва Зоғариғи бўйлаб экилган амирий, кўкча, бекзодий, шакарпора, гулоби ва оқ уруг каби навлари шуҳрат қозонган. Сариеғочга борадиган йўлнинг икки тарафиди ҳам кўплаб қовунлар етиштирилган. Тошкентда қовун, тарвуз ва бошқа деҳқончилик маҳсулотларини қишга ғамлаш одати кенг тус олган эди. Ҳар бир оила қовунларни четанга солинган араваларда уйларига туширарди. Хонадонлардан то баҳоргача ҳўл ва қуруқ мевалар аримаган.

Тошкент ўзининг ажойиб табии манзараси, гуллари ва чаманзорлари билан донг чиқарган. Урта аср манбаларидан бирида шундай дейилган: «Тошкент лоласи машҳурдир. У 8—12 япроқли бўлиб, улар бир-бирларига ўхшамайдиган турли тусдаги ранглар билан қопланган. Лоланинг баргларида етти ва баъзида ўндан ҳам ортиқ кўзни қамаштирадиган ранглар бўлган. Лолазорда бир булоқ бордирким, уни «чашмай пуржуш», яъни қайнар булоқ дейдилар. Булоқ суви ҳаммавақт оқиб турган. Бу булоқ — лолалар барқ уриб очилганда 20 газ баландликда ҳавога сочилиб ёмғир каби лолаларни суғорган». Шунга ўхшаш маълумот Муҳаммад Солиҳнинг «Тошкентнинг янги тарихи» асарида ҳам учрайди. Унинг ёзишича, Чигатой ва Сағбон дарвозаларидан уч фарсах (6—7 км) масофада Афросиёб замонида (милоддан аввал) экилган лолазор бўлиб, бир томонда қизил лола, иккинчи томонда эса сариқ лола ўсиб ётган. Бу лолазорларда 21 март, 21 апрель кунларида булоқлар қайнаб турган, ёзда эса у қуриб қолар экан. Лолазор шаҳар аҳлининг сайилгоҳи ҳисобланган.

Хуллас, Тошкентнинг лолазори Бухоронинг гулисурхига (қизил гулига) ўхшаб оламга машҳур бўлган. Афсуски, баён этилган лолаларнинг ва бошқа познеъматларнинг подир турлари табиатга нисбатан қилинган ёвузлик орқасида йўқ қилиниб юборилган. Шунга ўхшаш ажойиб-ғаройиб булоқлар ва қудуқлар ҳам барбод этилди. Тошкентда қабзиятни даволайдиган бир қудуқ суви бўлган экан. Унинг суви бошқа жойга олиб кетилса, кўп сақланса тошга ўхшаб қотиб қолар экан. Агар у сувни ҳайз қонига қўшиб қудуққа ташланса портлар экан. Шундай бир булоқ бўлган эканки, унда осмонни булут қоплаганда сув пайдо бўлиб, очиқ ҳавода эса тўхтаб қолар экан.

Тошкент атрофининг бепоён ерларида кўзни қамаштирадиган яйловлар, чаманзорлар ва тўқайлар кўп бўлиб, турли-туман қушлар, ҳашаротлар, ваҳший ҳайвонлар, хусусан, йўлбарс, бўри, тулки ва бошқалар беҳисоб бўлган. Унинг атрофларидаги тоғларда олтин, гугурт, мис, темир, қўрғошин, туз, нефть, олтин, кумуш, қимматли тошлар ва бошқа бойликлар бор эди. Чирчиқ дарёсининг қумидан олтин кукуни олинган. Тошкентликлар соҳибжамол ва мурувватли, шижоатли, мард ва жанговар халқ сифатида маълум бўлганлар. Улар

чет эл босқинчиларининг тажовузиний ҳисобга олиб, ҳаммша бир қўлида иш қуроли, иккинчи қўлида яроғ-аслаҳа билан ҳаёт кечирган. Чунки душманга қарши ҳар қандай шаронгда доимо тайёр туриш ҳар бир кишининг бурчи ҳисобланган. Жангларда каттаю кичикнинг барчаси фаол қатнашган.

Тошкент кўплаб олимлар, шоирлар, дин пешволари, моҳир санъат ва ҳунар эгаларини етиштирди. Масалан, Ҳазрат Имом Каффоли Шошӣ (X аср), Абу Муҳаммад Матронӣ (X аср), Шошӣ-Умири (X аср), Исҳоқ Иброҳим Аш-Шошӣ (X аср), Шарофуддин Абу Аодуллоҳ, Муҳаммад ибн Юсуф ал-Илоқӣ (XI аср), Муҳаммад ибн Али ал-Илоқӣ (XI—XII), Шарофиддин Илоқӣ (XI), Абу Бакр Шошӣ (XI—XII), Али Банокатӣ (XIII), Абу Сулаймон Банокатӣ (XIV), Бадриддин Чочӣ (XIV) Жамшид Шошӣ (XIV), Ҳамидуддин Тошкандӣ (XV), Абдувадуд Котиб (XV—XVI), Ҳофиз Кўҳакӣ (XVI), Убайдуллоҳ Қаҳҳол (XVI), Ермуҳаммад Тошкандӣ (XVI), Шоҳ Қаҳҳол (XVI), Бакӣ Жарроҳ Тошкандӣ (XVI), Муҳаммад Юсуф Қаҳҳол (XVI), Мавлоно Обид Ҳаттот (XVI), Мир-Муҳаммад Ҳайдар (XVI), Жамил Миран Тошкандӣ (XVI—XVII), Шоҳакӣ Тошкандӣ (XVII—XVIII) ва бошқалар шулар жумласидандир.

Қуратилган муътабар шахслар фан ва маданият ривожига улкан ҳисса қўшганлар. Бу ерда шунинг таъкидлаб ўттиш лозимки, моддий ва маънавий кучларининг талай қисмини душман тажовузига қарши курашга, шаҳар мудофаасини мустаҳкамлашга ва ўзаро урушларни бартараф қилишга сарфлавиши тараққиётнинг бир текисда ва узвий равишда ўсиб боришига катта тўсиқ бўлди. Айниқса, озодлик курашларида минглаб кишилар ёстигининг қуриши ва вайронагарчиликлар катта зиён келтирди. Айниқса, XVIII асрда Тошкентда бғир сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий вазият юзага келди. Чунинчи, 1723 йилда Тошкентни қалмоқ кўчманчилари эгаллаб, қозоқ хони Жўлбарсини ўз вассали сифатида шаҳар бошлиғи қилиб тайинлашди. Бу вақтларда Тошкент вилоятига Челақ, Хондайлик, Хўжакент, Заркент, Паркент, Номданақ, Қорамурт, Сайрам, Чимкент ва бошқа атрофдаги жойлар қарарди. Қалмоқ босқинчилари белгиланган солиқларни ва буюмларни олиб турганлар. Бу ишни ўша Жўлбарсхон амалга ошириб турган. Айрим маълумотларга кўра, солиқ-

ларининг миқдори 40 минг тилла ҳисобланиб, бундан ганшқари, турли газламалар, гиламлар, олтин, кумуш, яроғ-аслаҳа ва бошқа қимматли нарсалар олинган. Қалмоқларнинг зулми шу даражада халқни азобга солдики, 1739 йилда тошкентликлар Жўлбарсни ўлдирдилар. Аммо, унинг ўрнига қозоқ хони Тулабий тайинланди. Бу ҳолат 1758 йилгача, яъни Хитой томонидан қалмоқлар (жунгорлар) қириб ташлангунга қадар давом этди. Шундан кейин қозоқ хонлари Тошкентга бир неча бор ҳужум уюштириб, ҳатто бу ерда ҳукмронликларини ўрнатган вақтлари ҳам бўлган. Ниҳоят 1784 йилда Юнусхўжа ҳокимиятни қўлга олиб, мустақил Тошкент давлатини барпо этишга муваффақ бўлди.

ЮНУСХЎЖАНИНГ ИЧКИ ВА ТАШҚИ СИЁСАТИ

Юнусхўжа шаҳарда ўзаро курашларни бартараф қилиб Шайхонтоҳур, Бешёғоч, Себзор ва Кўкча даҳаларини қўлга олишга бирлаштирган. У ҳокимият тепасига келганда Тошкентнинг аҳволи ниҳоятда оғир эди. Буни ўз кўзи билан кўрган рус тоғ муҳандислари шундай ёзган эдилар: «Шаҳардаги вайронага айлантирилган кўп ёдгорликлар шу ҳақда гувоҳлик берадиларки, у бир вақтлар анча обод, бой ва катта кучга эга бўлган. Аммо шаҳар ички ва ташқи урушлар орқасида орқага кетган. Ҳатто урушларнинг аянчли оқибатларидан бир неча бор ҳалокат ёқасида турган. Юнусхўжанинг тахтга ўтириш арафасида ўзининг тарафдорларига, қалъасига ва қуролига эга бўлган икки гуруҳ ўзаро урушаётган эди. Урушлардан деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик хонавайронликка учраб, одамлар севимли ҳунарлари билан шуғулланиш ўрнига қўлида қурол билан доимо хавотирликда яшашга мажбур бўлган. Қозоқ хонлари бундай вазиятни қўлдан бермай, Тошкентдан Чимкентни, Туркистонни ва бошқа жойларни босиб олдилар. Оқибатда, Тошкент фақат шаҳар билангина чегараланиб қолди, холос. «Ўзаро урушлардан тишка-мадори қуриган халқ, — деб ўз сўзини давом эттиради тоғ муҳандислари, — Юнусхўжанинг тарафига ўтиб, ўзаро парокандаликка барҳам берди. Аммо хонавайронликка ва йўқчиликка мубтало бўлган шаҳарни оёққа тўрғазини учун халқдан ва Юнусхўжадан кўп машаққат, меҳнат ва ғайрат талаб қилинарди, албатта».

Юнусхўжа ҳокимият теъасига келгандан кейин аввало шаҳар мудофаасини мустаҳкамлаш ва қўшин жанговарлигини оширишга қаратилган чораларни изчиллик билан амалга ошириб борди. У деярли харобага айланган шаҳар деворини ҳашар йўли билан тузаттирди ва мустаҳкамлади. 1800 йилги маълумотга кўра, девор ости қаллиқлиги 1,8 метр ва устки қисми 0,9 метр атрофида бўлиб, айлана узунлиги 18 чақиримдан ортиқ эди. Деворнинг баландлиги эса 7—9 метр ҳисобланган. Кўриниб турибдики, деворнинг ҳажми олдинги вақтларга қараганда ихчамлашган.

Юнусхўжа 6000 кишидан иборат қўшин тузиб, пилталли милтиқ, қилич, найза, қалқон ва тўплар билан қуроллантирди. Бу қўшин «қорақозон»лар номи билан юритилиб, унда асосан турли шаҳарлардан келган мусофир кишилар ва асирлар хизмат қилганлар. Улар Юнусхўжа ва бошқа ҳукумат амалдорлари ўртасида тақсимланган бўлиб, тинчлик пайтларида уларнинг ерларида ҳамда уйларида деҳқончилик, ҳунармандчилик ва бошқа юмушларни бажарганлар. Улар ўз эгаларидан иш ҳақи олмай ишлаганлар. Шунинг учун бўш вақтларида бошқа жойларда ишлаб тирикчилик ўтказганлар. Юнусхўжа уруш вақтларида ўтроқ ва кўчманчи аҳолидан 50—60 минг аскар йиғиш имконига эга бўлган. Қўшин турли рангдаги байроқлар, ноғора, карнай ва сурнайлар билан таъминланган. Уруш пайтларида ҳар бир хонадондан бир-икки киши қўшинга жалб қилинган.

Ҳарбий аслаҳаларни тайёрлаш ҳам анча такомилланиди. «Порохни, — дейилади манбада, — тошкентликларнинг ўзлари ишлаб чиқарарди. Тошкентнинг селитрали жойлари кўп. У ерлар бундай ўғитга бой. Қўрғошнинг Туркистондан келтирилиб Тошкентда эритилади. Лекин унинг миқдори оз». Юнусхўжа давлатни бошқаришни ҳам бирмунча тартибга солиб, яккаҳокимлик тарзида иш юритган. Бироқ, у давлат қошидаги кенгаш аъзолари билан бамаълаҳат иш олиб борган. Бу тўғрида манбада шундай дейилган: «Тошкент ҳукмдори (Юнусхўжа) ўз фуқаролари устидан чексиз ҳокимиятга эга. Аммо, у атрофдаги энг яхши амалдорлар билан маслаҳатлашган ҳолда ҳокимиятни бошқаради. Бу кенгашда Юнусхўжага энг содиқ ва ишончли хўжалар қатнашади. Шаҳарни бош хўжа мансабидаги амалдор бошқариб, тартиб-интизом ва ободончиликка доир масалалар ба-

лан шуғулланади. Бош хўжа айбдорларни жазолаш ҳуқуқига эга эди. Аммо, кимки унинг ҳукмидан норози бўлса, бевосита Юнусхўжага мурожаат қилиши мумкин эди. Бош хўжа Юнусхўжа кўрсатмаси асосида алоҳида солиқларни солган. У ҳукмдор йўқлигида вилоятни бошқариш ҳуқуқига эга бўлган». Ҳукумат амалдорларидан бирортасига маош берилмаган. Бироқ, улар ўз қўл остидаги «қорақозон»лардан вақти-вақти билан ўз ерларида ва уйларида деҳқончилик, чорвачилик ҳамда бошқа юмушларда иш ҳақи тўламай фойдаланганлар. Афтидан, улар ишлаган вақтларда амалдорлар томонидан озиқ-овқат билан таъминланган. Бош хўжа давлатда Юнусхўжадан кейин иккинчи шахс ҳисобланган. Ундан кейинги маъмурий поғоналарда мингбоши, юзбоши, ўнбоши ва оқсоқоллар сингари кишилар хизмат қилганлар. Бу тоифадаги маъмурият вакиллари бевосита Юнусхўжага ўз ишлари ҳақида ҳисобот бериб турганлар. Бош хўжа қўл остидаги оқсоқоллар орқали солиқларни тўплаш ва хазинага топшириш билан шуғулланганлар. Белгиланган тартибга кўра, ҳар бир жон бошига бир ойда даромадига қараб 5 тангадан 10 тангагача, ердан олинган ҳосил бўйича эса 10 дан бир қисми ҳажмида солиқ олинган, савдода молнинг 40 дан бир қисми олинган. Солиқлардан «қорақозон»лар озод қилинган. Бунда уларнинг қўшинда ва амалдорларнинг ерларида хизмат қилишлари инobatга олинган, албатта. Юнусхўжа даврида ўтмиш хароба қолдиқлари тамомила тугатилмаган бўлса-да, лекин ҳаёт илгариги вақтларга нисбатан анча яхшиланди. Шаҳарда деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик ва савдога кенг йўл очилди. Пахтачилик, ипакчилик, боддорчилик ва сабзавотчилик ўсди. Шаҳар Чирчиқ дарёсидан келадиган ариқ сувлари билан таъминланиб, деярли ҳар бир хонадоннинг ҳовлисида оқиб турган.

Шаҳарда ҳунармандчиликнинг турли тармоқлари, хусусан, газлама тўқиш кенг қулоч ёйган. Газламалар ички ва ташқи бозорнинг муҳим буюми ҳисобланган.

Юнусхўжа ички ва ташқи савдонинг ўсишига эътибор берди. Натижада, Тошкент Қўқон, Бухоро, Хўжанд, Чимкент, Туркистон, Самарқанд ва бошқа жойлар билан савдо-сотиқ олиб борди. Шунингдек, у Ҳиндистон, Хитой, Қашқар, Тибет, Россия ва бошқа хорижий мамлакатлар билан савдо-сотиқ ишлари олиб борганлиги маълумдир. Юнусхўжа ўз давлатини янда кучай-

тиричи ва мустақкамлаш мақсадида фаол ташқи сиёсатни юргизди. У аввало, Чимкентни, Туркистонни ва унинг атрофидаги ерларни Тошкент вилоятига қайтадан қўшиб олишни мақсад қилиб қўйди. Чунки, бу жойлар шаҳарнинг Қозоғистон, чўллари, Россия, Қашқар ва бошқа жойлар билан алоқасида муҳим кўприк ҳисобланган. Бундан ташқари, улар сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан Тошкент билан чамбарчас чатишиб кетган эди. Эндиликда эса уларни Қозоқ хони томонидан босиб олиниши ҳар икки томон манфаатларига путур етказмоқда эди. Буни яхши англаган Юнусхўжа 1794 йилда Чимкент ва Сайрамни, 1799 йилда эса Туркистон шаҳрини босиб олди. 1800 йилда Юнусхўжа Чирчиқ дарёсининг чап қирғоқларини ва Қурама мавзени қўлга киритди. Шунингдек, Паркент, Номданак, Аданак, Тўйтепа, Кереучи, Ангрен дарёси қирғоғидаги Матин ва Қаҳран қалъалари, Чордара, Ниёзбек, Дўрмонча ва Турбат сингари жойлар мустақил Тошкент давлатининг таркибига кирган эди. 1800 йилги маълумотларга кўра, Тошкент шаҳрининг ўзида ўрта ҳисобда 80 мингга яқин киши яшаган. Шундай қилиб, Юнусхўжа Тошкентни оёққа турғазига эришган. Бу вақтга келиб, тошкентликларнинг савдо-ҳунармандчилик фаолияти шу даражада жонланиб кетдики, улар Қозоғистон ва Ғарбий Сибирь ерларидаги савдо алоқаларида салмоқли ўринни эгалладилар. Бу жойлар Тошкент учун тайёр маҳсулотларни, биринчи навбатда, турли газламаларни сотиш учун талабчан бозор ҳисобланган.

Бундан ташқари, Тошкентда рус молларига талаб мавжуд эди. 1792 йилга онд маълумотларга кўра, Тошкентдан Семипалатинскга 104910 газ бўз, 21710 газ даб (бўзга ўхшаган) газлама, 1238 газ хом сурп, парда, дока, ярим дока, ялтироқ ип газлама, каноп, сурп, белбоғ, тўн, майиз ва туршак, бугдой ва оз миқдорда пахта келтирилган. Тошкентлик савдогарлар Қашқардан, Чугчакдан ва Ғулжадан олинган газлама, чой, равоч ва кумуш каби моллар билан ҳам Сибирда савдо қилганлар. Хуллас, улар Семипалатинск, Петропавловск, Усть-Каменогорск ва Сибирнинг бошқа ерларида савдо-сотик билан шуғулланганлар. У вақтларда Сибирь ва Россиянинг бошқа чекка ўлкаларида рус савдогарлари ўз фаолиятини ҳали етарли даражада ўстира олмаган эди. Улар йўлларда карвонларнинг қароқчилар томонидан талақинини ҳисобга олиб, Ўрта

Осиё ва Қашқарга камдан-кам борардилар. Шунинг учун рус ҳукумати кўрсатилган жойлар билан савдони олиб боришда асосан тошкентлик савдогарлардан во-ситачи сифатида фойдаланди. У бунга эришмоқ учун ўзбекларга имтиёзлар берди ва уларнинг Сибирда донмий яшашлари учун шароит яратди. Натижада, Сибирь ҳудудида тошкентликларнинг маҳаллалари юзга келди. Бу ҳолат ҳар икки томоннинг био-бирлари билан яқиндан танишиш имконини берди. Юнусхўжа Россияда тоғ саноати яхши ривожланганлигини билиб, рус ҳукуматининг ёрдамида Тошкентда табиий бойлик-лардан фойдаланишга қаттиқ киришди. Бундан мақсад, қўшинни замонавий қурол-аслаҳа билан таъминлаш билан бир қаторда ҳокимиятни моддий жиҳатдан мус-тақкамлаш бўлган, албатта.

Юнусхўжа 1794 йилда савдо карвони орқали Сибир-даги маҳаллий ҳокимиятга махсус хат юбориб, ўзaro савдо алоқаларини кучайтириш ва тоғ конлари бўйича мутахассисларни Тошкентга юборилишини сўра-ган. Жумладан, мазкур хатда Юнусхўжа шундай деган: «Ҳозирда бизга қозоқларнинг катта жузи ва Тошкент вилояти бўйсундирилди. Эндиликда улар бир бош ва бир тан бўлиб, дўстларимизнинг дўсти, душманларимиз-нинг душмани бўлиб қолдилар. Биз ҳозирги қулай вазиятдан фойдаланиб, карвонбоши Муҳаммадхўжа ва Азизхўжа орқали муҳрланган хатимизни юбормоқда-миз. Ўз навбатида сизлар ҳам ўз савдогарларингизни Тошкентга юборинглар». Шу мазмундаги хат билан Тошкент вакиллари Омскга келиб рус маъмуриятига Юнусхўжанинг оғзаки сўровини ҳам маълум қилдилар. Бунда Тошкент атрофида олтин кони топилганлиги ва тоғ кони бўйича мутахассислар юборилиши баён этил-ган. Рус ҳукумати Юнусхўжа хатига ижобий жавоб ёзишни Сибирь ҳудудининг бошчилиги генерал Штард-манга топширди. Шундан кейин Штардман А. С. Без-носиков ва Т. С. Бурнашевлардан иборат элчиларни Тошкентга юборишга қарор қилди. Улардан бири — Бурнашев тоғ кони бўйича мутахассис эди. Рус элчи-лари Омскдан Троицк қалъасига келдилар. Бу ерда уларга 80 туядан иборат бўлган татар савдогарларининг карвони қўшилди. Улар 1795 йил 25 январда Бухорога етиб келдилар. Чунки уларга Бухоро орқали Тошкентга бориш буюрилган эди. Бу ерда рус элчилари билан дастлабки суҳбатни Бухоро хонининг кўрсатмасига

биноан тўйчибоши ва ясовуллар олиб борган. Суҳбатда рус элчилари ўзларининг Омскдан генерал Штардман томонидан Бухоро хони Шомуродхонга, Тошкент ҳокими Юнусхўжага, Хўжанд ҳокими Худоёрбекга ва Туркистон шаҳри атрофидаги қozoқ султони Бўкайга хат билан юборилганликларини маълум қилди. Шундан сўнг хон саройида рус элчиларига нисбатан муносабат оғирлашди. Чунки хонликнинг ҳукмрон доиралари Сибирь ҳудуди бошлиғи номидан Бухоро хонига элчи ва хат юборилишини менсимаслик деб тушунди. Одатда, рус элчилари шахсан рус императори номидан махсус ёрлик билан келар эди.

Шунингдек, хон саройида Тошкент, Хўжанд ҳокимларига ва Бўкай Султонга генерал Штардман томонидан хат юборилиши қораланди. Шунинг учун рус элчиларига қўйидаги саволлар берилди:

1. Тошкент ҳокими Юнусхўжа, Хўжанд ҳокими ва Бўкай Султон номига ёзилган хатларнинг мазмуни нимадан иборат?

2. Нима учун Бўкай Султон Бухоро ҳукмдорининг қўл остида бўлган бир пайтда, у хатда Россия императорининг содиқ таъбаси деб кўрсатилган?

Рус элчилари Бўкай Султон Россия тобелигида эканлигини билдириб, хатларда Бухоро хонлиги манфаатларига зид келадиган фикрлар йўқлигини баён қилдилар. Шунингдек, улар хатлар Бухоро хонлигига эмас, балки Тошкент ва Хўжанд ҳокимларига тегишли бўлганлигини айтишиб, уларни бермадилар. Бироқ, Бухоро мансабдорлари Юнусхўжа номига битилган хатдан бошқаларини олишга муваффақ бўлдилар. Аммо, рус элчилари сўровига карамай, уларни шахсан хон қабул қилмади. Уларни Қушбеги қабул қилиб суҳбатда генерал Штардманнинг Бухоро хонига хат ёзиши катта хато эканлигини, аммо унинг бу иши кечирилганлиги маълум қилинди. Шунингдек, рус элчиларини Тошкентга қўймаслик билдирилди. Бунга йўлда рус элчиларининг ҳаёти хавф остида қолиши баҳона қилиб кўрсатилди. Тошкент ҳукмдори Юнусхўжа Бухорога рус элчилари келганлигини ва Тошкентга қўйилмаётганлигини савдогарлар орқали хабар топган. У махсус киши орқали хат юбориб, рус элчиларини Бухородан Тошкентга юборишни уюштиришни айрим нуфузли кишилардан сўраган. Аммо, рус элчиларига рўхсат берилмаганидан кейин, улар Оренбургга қайтишга мажбур

бўлганлар. Шундан кейин Сибирь генерал-губернатори Штардман 1796 йилда иккинчи мартаба Тошкентга рус элчиларини юборишга киришди. Бу гал рус элчилари қилиб Д. Телятников ва олдинги элчилардан бири Безносиков тайинланди. Бу элчиларга Юнусхўжа номига ёзилган хат ва совғалар берилди. Улар зиммасига Тошкентнинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ҳақида маълумотлар тўплаш ва тоғ жинсларини текшириш вазифаси юклатилди. Уларга Ямишев кўли орқали Урта жуз қозоқ ерлари бўйлаб Тошкентга бориш буюрилди. Мазкур йўл орқали рус элчилари 1796 йил 27 августда Тошкентга келдилар. Бу ерда улар ҳурмат билан қарши олинди. Афсуски, Телятников ва Безносиковларнинг Тошкентдаги фаолияти ҳақида маълумотлар жуда оз. Шу нарса маълумки, улар Тошкент атрофидаги тоғларда олтин ва қумуш топилмаганлиги ва ўша жойларда темир жинсларигина борлиги, лекин бу тоғ жинслари ҳам техниканинг йўқлиги туфайли ишга солинмаётганлиги ҳақида гапирган. Рус элчилари 1797 йилнинг 1 июнида Юнусхўжанинг Муллажон Охун ва мингбоши Аширмат Ботир сингари элчилари билан бирга ўз ватанига йўл олдилар. Тошкент элчилари Омскда ўзларининг Петербургга борадиганлиги ва шахсан рус императори билан учрашишини маълум қилди. Генерал Штардман рус ҳукуматидан бунга руҳсат олгандан кейин Телятников ва Безносиковлар Тошкент элчилари билан Омскдан йўлга чиқиб, Екатеринбург, Перм, Қозон ва Москва орқали Петербургга келдилар. Йўлда меҳмонларга иззат-икром кўрсатилди. Тошкент элчилари Петербургда Юнусхўжанинг император номига ёзган мактубини тақдим этдилар.

Мактубда Юнусхўжа рус элчилари Тошкентда ўз вазифасини бажарганликлари ва ўзининг жавоб элчиларини юборганлигини маълум қилиб, унда тоғ конлари бўйича билимдон мутахассисларни юборишни сўраган: «Менинг кўл остимдаги ерлардан топилган бешта конни текшириш учун металлургияни биладиган иккита мутахассис юборишингизни Сиз улуг подшоҳдан сўрайман».

Афтидан, Юнусхўжа рус элчилари яхши мутахассис эмасликларини билган. Чунки, у мактубида рус императоридан «металлургияни яхши билувчи кишиларни юборишни» сўраган. Ҳақиқатдан ҳам Телятников метал-

лургия бўйича катта мутахассис эмас эди. Буни генерал Штардманнинг рус ҳукуматига ёзган рапортида Телятниковни «металлургияни қисман билувчи киши» дейиши ҳам исботлайди.

Тошкент элчилари Юнусхўжа топшириғига мувофиқ, рус ҳукумати вакиллари билан савдога оид масалалар бўйича ҳам суҳбат ўтказдилар. Бунда Тошкент билан Россия ўртасида савдо алоқаларини ривожлантириш ҳамда дўстона муносабатларни ўрнатиш ҳақида фикр юритилди. Шунингдек, сиёсий масала ҳам кўриб чиқилди. Чунончи, Тошкентга қарши башарти, Хитой давлати ҳужум қилгудек бўлса, рус ҳукуматидан ёрдам берилиши сўралган. Маълумки, XVIII асрнинг ўрталарида Хитойда ҳукмронлик қилаётган Цийь сулоласи Шарқий Түркистонда ўз ҳокимиятини ўрнатиб, Урта Осиёга хавф туғдираётган эди. Бу вақтларда Цийь сулоласининг тажовузи ва қуввиги орқасида кўп қанқарликлар Фарғона vodiysi ва Тошкентда мухожирлар сифатида яшаб, ўз ватанларини озод қилиш учун ҳаракат қилганлар. Улар ёрдам сўраб ҳокимият раҳбарларига ва халққа мурожаат қилдилар. Бинобарин, Хитойнинг Урта Осиёга бостириб кириш хавфи кўндаланг турган. Афтидан, Юнусхўжа бу ҳолатни ҳисобга олган ҳолда Хитойга қарши рус ҳукуматидан ёрдам сўраган.

Музокараларнинг якуни нима билан тамомланганлиги канцлер А. А. Безбородконинг генерал Штардманга ёзган хатида баён этилган. Бу хатда шахсан рус императорининг кўрсатмасига мувофиқ, Тошкент ҳокими Юнусхўжа билан алоқа ўрнатиш вазифаси генерал Штардман зиммасига юклатилди. Хатда Петербургдан ўз ватанига қайтиб кетаётган Тошкент элчиларига Омскга борганда дам берилиши ва сўнгра уларни ҳурмат билан кўзатиб қўйилиши Штардманга топширилди. Шунингдек, бу амалдор Сибирдан Тошкентга тоғ конлари бўйича мутахассисларни юбориши ва бу билан Юнусхўжанинг илтимосини қондириши керак эди. Шунинг билан бирга хатда рус элчиларининг Тошкент ҳақида маълумотларни тўплаш лозимлиги қайд қилинган: «Элчилар ўз сафарлари вақтида у ерларнинг шароити, отда ва пиёда равишда қатновчиларни озиқ-овқат билан таъминлаш ҳамда манзилгоҳ қуришга имкон бериш-бермаслигини, бир вақтнинг ўзида у ерга қанча одам юбориш мумкинлигини билсинлар. Шунинг-

дек, Тошкентда бўлган вақтларида у ердаги конларни текширсинлар, конларнинг фойдали қазилмаларга бой ёки камбағаллигини аниқласинлар, улар имкони борича у ернинг шарт-шароитини, жойланишини, у ерга борилган тақдирда, қанча одам жойлаштириш мумкинлигини ва одамларни озик-овқат билан таъминлаш имкониятини синчиклаб текширсинлар». Кўриниб турибдики, рус ҳукумати Юнусхўжанинг Хитой тажовузи хавфи содир бўлганда унга қарчи сўраган ёрдами амалга оширилган тақдирда, у ерда рус қўшинларининг таъминоти ва жойлаштириш масаласини олдиндан ҳал қилиб қўймоқчи бўлган, лекин бу мақсад Юнусхўжага очиқ изҳор қилинмаганлиги сезилиб туради. Хатда Хитойнинг ҳеч вақт Тошкентга ҳужум қилмаслиги ва агарда ҳужум қилиб қолса, рус ҳукуматининг ўртага тушиши, тегишли чоралар кўриши ҳақида Юнусхўжани хабардор қилиб қўйиш генерал Штардманга топширилган. «Жаноби олийлари, — дейилганди хатда. — Сиз ўз томонингиздан уни (Юнусхўжани) хотиржам қилинг. Хитойнинг ҳеч қачон ҳужум қилмаслигига ишонтиринг, башарти ҳужум бўлиб қолган тақдирда (буни амалда ҳеч кутиш мумкин эмас), бизнинг шохимиз император ҳазрати олийларининг Бутунроссия империяси ва Хитой давлати ўртасида мавжуд дўстлик ва бирдамликдан фойдаланиб ўртага тушишини ва ўз томонидан чора кўришини билдириш».

Демак, рус ҳукумати Юнусхўжанинг ҳарбий ёрдам тўғрисидаги илтимосига жуда эҳтиёткорлик билан жавоб берган. Рус ҳукумати Хитой билан алоқани бузиб қўймаслик учун шундай қилган.

Канцлер Безбородко рус императорининг Тошкент савдогарларига Сибирда бемалол ва эркин савдо қилиши учун ижозат берганлиги ҳақида гапириб, рус савдогарларига ҳам Тошкентда шундай имкониятларнинг берилишини сўраган. Тошкент элчиларига рус императорининг ва канцлер Безбородконинг Юнусхўжа номига ёзган хатлари ва турли совғалар топширилди. Чунинчи, Юнусхўжанинг рус императорига юборган 45 тўп ипак газламаси ва ўн жуфт қимматбаҳо мўйнаси эвазига ҳар бири йигирма газ келадиган 2 тўп, 12 газ кўк мовут ва олтин занжирли олтин соят Ҳокимга, Муллажон Охун ва Аширмат Ботирга 12 газдан парча ва 6 газдан кўк мовут берилган. Элчи Муллажон Охун рус императорига шахсан қалам ва 3 та қоплон те-

рисн совға қилганлиги учун подшоҳ томонидан олтин соат ва олтин узук совға қилинган. Яна ҳар икки элчига 1000 сўмдан пул мукофоти, уларнинг хизматкорларига совға ва пул мукофотлари берилган. Телятников ва Безносиковларнинг ҳам хизмати инобатга олиниб, уларнинг уивони кўтарилган ва пул мукофоти билан тақдирланган. Улар зиммасига элчиларни Омскга кузатиб бориш вазифаси юкланди. Элчилар 1798 йил 17 мартда Петербургдан йўлга чиқиб, 22 июнда Омскга келди. Бу ердан улар ўз ватанига қайтдилар. Рус императорининг кўрсатмасига биноан, генерал Штардман 1800 йилда иккита тоғ муҳандислари — М. Поспелов ва Т. Бурнашевларни элчи сифатида Тошкентга юборди. Улар тоғ жинсларини ўрганиш билан баробар Тошкент ҳақида маълумотлар тўплашлари лозим эди.

Тошкентда рус элчилари ҳурмат билан қарши олинб, Юнусхўжа томонидан қабул қилинди. Суҳбатда уларга тоғ жинсларининг памуналари кўрсатилган. Улар буларни текшириб қуйидагиларни аниқлади: «Тоғ жинсларининг бири олтингугурт ва бошқаси минерал моддалар аралашмаси бўлиб, уни бир пудидан икки қадоқ мис олинар экан. Бу жинс олтин рангида бўлганлиги учун тошкентликлар уни жуда қимматбаҳо нарса деб ўйлаганлар. Иккинчиси эса тиниқ чақмоқ тош бўлган, учинчиси бинафша рангли эритма ва оқтош кукуни бўлиб чиққан». Шу равишда рус элчилари улар орасида олтин ёки бошқа қимматбаҳо жинслар йўқлигини маълум қилганлар. Шундан сўнг, рус элчилари ўша жинслар олинган жойларни кўриш лозимлигини айтидилар. 1800 йилнинг сентябрь ойида улар Чирчиқ атрофидаги тоғларда текшириш ўтказдилар. Аммо бу ерларда фақат оҳақтошли жинслар бўлиб, ҳеч қандай кон ва қимматбаҳо нарсалар йўқлиги аниқланди. Рус элчилари сўзига қараганда, улар шаҳарга қайтиб келгач, Юнусхўжага ўзлари билан олиб келган баъзи жинсларни кўрсатган, тушунтирган ҳамда қазиб чиқаришга арзimasлигини айтган. Лекин Юнусхўжа шунга карамай, бу рудаларни қазиш ва эритиш истагини билдирган. Бунга жавобан рус элчилари тоғ конларини кайта ишлаш учун мекуна-асбоблар йўқлигини маълум қилган. Шунингдек, тоғ конларида ишлар мутахассислар назоратида олиб борилишини айтишган. Аммо Юнусхўжа тоғ конларини ишлашни эътиборсиз қолдир-

маслигини ва бунинг учун рус давлатидан ёрдам сўрашни гапирган. Ҳатто, Юнусхўжа тоғ жинслари намуналарини текшириш учун Россияга олиб кетишга рухсат берган.

Рус элчилари Тошкентда селитра ишлаб чиқариш билан ҳам қизиққан. Уларнинг аниқлашича, селитрани хусусий равишда ишлаш ўлим жазоси билан тақиқланган бўлиб, у фақат ҳокимнинг саройида қаттиқ назорат остида ишланган. Порох тайёрлаш ҳам шу тартибда олиб борилган. Хуллас, рус тоғ муҳандислари Омскга қайтганларидан сўнг, ўзларининг ҳукумат вакилларига ёзган ҳисоботларида, Тошкентда олтин ва бошқа қимматли жинслар йўқлигини, фақат мис борлигини, кон сифатида ишга солиш ва буларни Тошкентдан Россияга келтириш харажатларини мутлақо оқлай олмаслигини кўрсатган. Бу иш шу ҳақда гувоҳлик берадики, рус ҳукумати Тошкентда кон очилишига ёрдам берган тақдирда, бунинг эвазига ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг маълум қисмини Россияга олиб келишни мўлжаллаган.

Бурнашев ва Поспеловларнинг ҳисоботи ва фикр-мулоҳазалари шахсан императорга маълум қилинди. У бу масалани синчиклаб кўриб чиқишни Берх-коллегия (тоғ конлари бошқармаси) топширди. Берх-коллегия уни ҳар томонлама ўрганиб, қуйидаги қарорга келди: «Поспелов ва Бурнашевларнинг ҳисоботида қайд этилган руда намуналарининг баъзилари эритишга арзимайдиган бўлишига қарамай, уларнинг миқдори маълум эмаслиги, атрофидаги тоғларнинг хатарлилиги, ёғочнинг етишмаслиги, уларни қидириб топиш ниҳоятда қийинлиги, руда эритиш учун зарур кўмирни олиб келишнинг қимматга тушиши, ундан ташқари, керакли темир ва бошқа асбоб-ускуналар билан таъминлаш жиҳатидан у ернинг жуда узоқлиги, йўлларнинг хавф-хатарли ва оғирлиги рудаларнинг жудо бой бўлишини талаб қилади. Уларни қазини ва эритишдан мақсад шунга яраша фойда олишдир».

Ҳақиқатдан ҳам, у вақтларда Тошкентда конларни ишга солиш учун асбоб-ускуналаргина эмас, балки мутахассисларни топиш ҳам амри маҳол эди. Буларни Россиядан келтириш йўлининг оғирлиги ва узоқлиги орқасида жуда қимматга тушарди. Шу боисдан, Берх-коллегия тоғ жинсларини четдан, жумладан, Тошкентдан эмас, балки Россиянинг ўзида ишлаб чиқариш ҳам арзон, ҳам қулайлиги ҳақида қарор қабул қилди.

Шундай қилиб, Юнусхўжанинг Россия кўмагида тоғ қонларини ишга солиш ҳаракати амалга ошмади.

Хўш, нима учун Юнусхўжа бу масалада Россияга мурожаат қилди? У вақтларда Юнусхўжа бошлиқ мустақил Тошкент давлати Қўқон хонлиги ва Бухоро амирликларининг, яъни икки ўт орасига тушиб қолган эди. Бу хонлиқлар қандай бўлмасин, Тошкентни ўзига бўйсундиришга қаттиқ бел боғлаган эди. Буни яхши англаган Юнусхўжа ўз қўшинини яроғ-аслаҳа билан таъминлаш ва мустаҳкамлашни биринчи вазифа деб билди. Бунга эришмоқ учун маъданлар зарур эди. Буни чет мамлакатлардан олишнинг иложи бўлмаган. Шунинг учун у Тошкентнинг ўзида тоғ қонларини ишга солишга киришди. Бу ишни ўша вақтларда фақат Россия ёрдамида амалга ошириш мумкин эди. Чунки, бундай ёрдами Хиндистон, Афғонистон, Хитой ва Эрондан олиб бўлмас эди. Юнусхўжа ўз савдогарлари орқали Сибирда ва Россиянинг бошқа жойларида тоғ қонининг анча ривожланганлигидан хабари бўлган. Бироқ, рус ҳукумати Юнусхўжанинг таклифларини амалга оширишда биринчи навбатда ўзининг манфаатларини кўзлаб иш юритди. У вазиятдан фойдаланиб, ўз элчилари орқали Тошкент ва атроф-жойлар ҳақида гоյатда қимматли маълумотларни қўлга киритди.

Юнусхўжанинг ташқи сиёсатида Қўқон хонлиги муҳим ўрин эгаллади. Маълумки, XVIII асрнинг охирилари — XIX аср бошларида бу хонлик анча кучайиб, ўз ерларини кенгайтириб бормоқда эди. Унинг ҳукмдори Норбўтабий 1794 йилда Тошкентни босиб олиш учун ҳарбий юриш қилиб, Чирчиқ дарёси бўйингача келди. Бироқ, у Юнусхўжа қўшини билан жангда енгилиб чекинди. Шундан кейин Сирдарёнинг ўнг қирғоғидаги Қурама номидаги жойлар Тошкент вилоятига қўшиб олинди. Қўқон қўшинлари 1799 йилда Тошкентга яна бостириб келиб Чирчиқ дарёсидан ўтди ва Қорасув ариғи атрофига жойлашди. Бу ерда қаттиқ жангдан сўнг Юнусхўжа голий чикди. Қўқон лашкарбошиси Хонхўжа, 70 та нуфузли ҳарбий кишилар ва аскарлар асирликка олинди. Бу асирлар шаҳарнинг Чорсу-дахасида дорға олинди.

Юнусхўжанинг Қўқон қўшини устидан икки мартаба устун келиши уни руҳлантириб юборди. Энди у Қўқонга ҳарбий юриш қилишга аҳд қилиб тайёргарликни кучайтирди. Бу вақтда Қўқон хони Олимхон Ура-

тега, Жиззаҳ ва Хўжандни Бухоро амирлигидан тортиб олиб, хонликни анча кенгайтирган эди. Шу боисдан Тошкентнинг уламолари, нуфузли кишилари Юнусхўжага Қўқонга ҳужум қилмаслик ҳақида кўп маслаҳат қилдилар. Лекин ваъзу насихатлар унинг юрагидаги ҳошии ўтини янада алавлантдириб юборди.

Юнусхўжа 1800 йилда 7—8 минглик қўшин билан йўлга чиқиб, Қўқон шаҳри яқинидаги Пўнгон деган жойга келди. Бундан хабар топган Олимхон «ўзидан мартабаси паст киши билан тенг келиш ва муқобил бўлишни ор деб билиб» Юнусхўжага қарши «Ҳарам сарой» мавзеининг ҳокими Сўфиалихўжа Мирасад бошчилигида қўшин жўнатди. Қаттиқ жанглардан кейин қўқонликларининг қўли баланд келиб, Юнусхўжа аскарлари саросимага тушади. Бу вақтда орқа томондан Хўжанд ҳокими Ражаб қушбеги кўмондонлигида аскарлар кўринади. Булар Олимхон кўрсатмасига биноан, урушга отланган эдилар. Пировардида, Юнусхўжа аскарлари мағлубиятга учраб қочадилар. Қўқонликлар уларни қувлаб, Тошкентга қарашли «Қировчи» қалъасини эгаллайдилар. Шундан кейин Қурама мавзеи Қўқон хонлиги қўл остига олинди.

1801 йилда Юнусхўжа сил касаллигига учраб вафот этди. Бу мустақил Тошкент давлатининг заифлашишига олиб келди. Юнусхўжа ўзининг 15 йиллик ҳукмронлиги вақтида Тошкентни йирик давлатга айлантириш ва Фарғона водийсини эгаллашга ҳаракат қилди. Бироқ, бунга эришишликка Тошкентда старли куч ва маблағ йўқ эди. Бу камдек, унда наша чекиш одати бор экан. Шунинг учун ҳам у маҳаллий манбаларда «банги» сифатида қораланади: «Юнусхўжанинг чекиши, — дейилади манбада, — шу даражада охиб борган эдики назиани чекиб, унинг тутуни ва ҳиди кетмасдан туриб такрор чекаверарди. У кеча-кундузи шу аҳволда яшаб, маст ҳолда ўзини гоҳ жанг майдонида, гоҳ базмда ҳис қилиб, дунёда ёлғиз ўзим бор, деб ҳисобларди». Бизнинг фикримизча, бу сатрларда муболага мавжуд. Чунки бундай нашага берилган кишининг ҳукмдорлик қилиши ақлга баробар келмайди. Тўғри, наша чеккан бўлиши мумкин, лекин баён этилган даражага бормаган. Борди-ю, шундай бўлган бўлса, у вақтда буни юқорида қайд қилинган рус элчилари сезишлари турган гап эди. Улар, аксинча, Юнусхўжани «ишбилармон», «жасур» ва «тараққийпарвар» шахс сифатида таърифлайдилар.

Дарҳақиқат, Юнусхўжа ўз даврининг моҳир ҳукмдори ҳисобланган. Акс ҳолда, мустақил давлат тузиб харо-бага айланаётган Тошкентнинг қаддини кўтаришга қодир бўлмас эди. У табиий бойликлардан давлат ва халқ манфаати учун фойдаланишнинг ўта фойдалигини англаган бирдан-бир ҳукмдордир.

Шуниси диққатга сазоворки, Юнусхўжа Тошкент тарихида биринчи бўлиб тўпдан фойдаланишни жорий этди. Унинг йиғирмата тўп қурдиртирганлиги маълумдир. Афеуски, Юнусхўжа шахсига ва фаолиятига тегишли масалалар ҳали атрофлича ва батафсил ўрганилганича йўқ. Рус элчиси Безносиковнинг кўрсатишича, Юнусхўжа Тошкентдаги тўрт даҳанинг бири — Шайхонтоҳурнинг бошлиғи Улуғхўжанинг ўғли бўлган. Улуғхўжа ўзаро курашлар авжига миниб, хавф-хатар туғилганлиги туфайли тўртинчи ўғли Юнусхўжани бир ишончли киши билан Тошкентдан чиқариб юборган. Афтидан, у қозоқлар яшайдиган ерда истиқомат қилган. Юнусхўжа отасининг ўлимидан сўнг 40 кишидан иборат содиқ тошкентликлар ва қозоқлар билан биргаликда шаҳарга яширинча кирган. У даставвал отасига тегишли Шайхонтоҳурни эгаллашга ва нуфузли кишиларни ўз тарафига тортишга эришган. Шундан кейин Юнусхўжа узоқ ўзаро курашларда толиққан рақибларини, шу жумладан, Туробхўжани енгилган ва тўрт даҳани бирлаштиришга муваффақ бўлган. Юнусхўжа ўлимидан сўнг унинг ўғли Муҳаммадхўжа ҳокимлик қилди. Унинг вақтида Тошкентда «қаҳатчилик» ва қимматчилик юзага келиб, шаҳарнинг аҳволи ниҳоятда оғирлашди. У уч йиллик ҳукмронликдан сўнг вафот этиб, ўрнига укаси Султонхўжа ўтирди.

Қўқон хони Тошкентдаги оғир вазиятдан фойдаланиб, кетма-кет тўрт марта ҳужум қилди. Пировардида, 1808 йилда Тошкент шаҳри қаттиқ жанглардан сўнг босиб олинди. Шундан кейин Тошкент Қўқон хонлигининг таркибида тобора ривожланиб, йирик шаҳарга айланди. Бу вақтларда Оқмачит, Авлиёота (Жамбул), Туркестон, Чимкент ва атроф-жойларини бошқарини Тошкент ҳокимига топширилган эди.

XIX асрнинг ўрталарига келиб шаҳар аҳолисининг сонини 80—100 миң кишига етган. 1865 йилда эса уни подшо Россияси босиб олди.

ТОШКЕНТДАГИ ҚУРЪОНИ ҚАРИМНИНГ АСЛ НУСХАСИ ҚАЕРДАН КЕЛТИРИЛГАН?

Бу муҳим масала кўпчиликни узоқ йиллардан буён қизиқтириб келмоқда. Аммо тарихий ҳужжатларнинг озлиги орқасида ҳали аниқ жавоб топилгани йўқ.

Маълумки, Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васаллам ҳаётлиги чоғида саводли кишилар озчиликни ташкил этганлиги туфайли оятлар ёдланган. Пайғамбар атрофидаги айрим саводли кишиларгина оятларни ёзиб борганлар. Халифа Абу Бакр Сиддиқ (632—634) даврида пайғамбар ҳадисларини тўплашга киришилган.

Халифа Усмон (644—656) ҳукмдорлик қилган йилларда мавжуд барча оятлар тўпламлари таққосланиб ва жамланиб 6 нусхада ягона бир Қуръон битилган.

XX аср бошларидаги маълумотларга кўра, ўтмиш замонларда уларнинг учтаси Макка ва Мадинада, иккитаси Мисрда, биттаси Туркияда сақланган. Бу ердагиси, яъни Истамбулдагисини 1912 йилда ҳажга борган ўзбеклар «Ая-Сўфия» масжидида кўриб, уни ҳозирда Тошкентда сақланаётган Қуръони Қаримга жуда ўхшашлигини баён этган эдилар.

Демак, Қуръони Қаримнинг асл нусхаси Туркиядан мамлакатимизга олиб келинмаган экан.

Шундай бўлгандан кейин Қуръони Қарим қаердан келтирилган, деган ҳақли савол туғилади.

Авваламбор уни қайси тарзда олиб келинганлиги ҳақидаги бир маълумотга назар ташлаш айтиш мумкин. Бу ҳақда 1870 йилда «Голос» газетасида шундай ёзилган: «Салкам 400 йил илгари Нақшбандия тариқатининг пирини Хўжа Аҳрорнинг муридларидан бири ҳаждан қайтаётиб Румда, яъни Константинополда (Истамбулда) тўхтади. Бу вақтда Туркия Султони жуда оғир дардга чалинган экан. Хўжа Аҳрорнинг муриди уни дарддан фориг этади. Султон, агар

шифо топсам, табиб нима талаб қилса, шуни сўзсиз ба-
жараман, деб оинт ичган экан. Мурид уни даъолаб,
Қуръони Қаримнинг асл нусхасини беришни сўрабди.
Ноилож қолган Султон вазирини ва бошқа аъёнларини билан
маслаҳатлашиб, Қуръонини муридга беришга мажбур
бўлибди. Мурид уни дарҳол Хўжа Аҳрорга юборибди».

Қуръони Қарим шу тариқа Самарқанддаги Хўжа
Аҳрор масжидидан жой олган экан. Аммо, бу маълумот
афсонага ўхшайди. Бундан ташқари, унинг бегона мам-
лакатга юборилиши Туркия аҳолисининг нафратини
уйғотиб, Султоннинг обрўйига ва мавқеига зиёр кел-
тириши турган гап эди. Султон буни инобатга олимас-
лигининг ҳеч иложи йўқ эди.

Мен ўз мақоламда («Шарқ юлдузи», 1991. 1-сон)
Амир Темур Туркия султони Боязидни енггандан кейин
унинг саройидан Қуръони Қаримни Самарқандга
олиб келганлигини уқтириб ўтган эдим. Эндликда бу
фикримдан қайтишга тўғри келади. Чунки, яқинда
қўлимга тушган бир маълумот шуни тақозо этади.

XIII асрда Волга бўйларида ташкил топган ва ри-
вожланган қудратли Олтин Ўрда давлатининг мўъжиз
ҳукмдорлари бири-кетин ислом динини қабул қилган-
лар. Улар вақт ўтиши билан турклашиб, ислом динини
ривожлантириб бордилар. Улардан биринчи бўлиб Бер-
ка (1257—1266) ислом динини қабул қилган эди. Ҳатто
у Бухорода бўлиб, таниқли дин пешволари билан суҳ-
батлашган. Беркахон ҳукмдорлик қилган вақтдан бош-
лаб, ислом динининг ривожланиши айрим хорижий
мамлакатларнинг диққатини жалб этди. Хусусан, Олтин
Ўрда давлати ташкил топган минтақадан Мисрга бориб
ҳокимиятини қўлга олган қипчоқлар (мамлуклар) ўз она
юртларида ислом динининг камол топишини зўр қизи-
қиш ва мамнуният билан қарши олдилар. Нативжада
Беркахон билан Миср подшоҳи Байбарс ўртасида элчи-
лик ва дўстлик алоқалари шаклланди. Мазмунан, мамлук-
лар ўзларининг ватанларини қўмсаб, унинг равнақи учун
имкони борича ёрдам бериш мақсадида Олтин Ўрда билан
яқинлашиш сиёсатини юргизган. Бу ҳақда Байбарснинг
элчи орқали Беркахонга юборган совғаларини ҳам даъволат
беради. Булар қуйидагилардан ташкил топган эди:
«Халифа Усмон кўрсатмасига кўра жамланган муқад-
дас Қуръон; ранг-баранг ёстиқлар; масжид гилёмла-
ри; Венеция матолари ва Ливан либослари; теридан
илгичли қилиб ишланган ва хом теридан ишланган ги-

ламлар; нақшли калжур қиличлари; олтин суви берилган гурзилар; франк дубулгалари; катта шамдоилар; Хоразм эгарлари; жойнамозлар; юганчалар — буларнинг ҳаммасига олтин ва кумундан нақш чекилган; халқали ёйлар; тош ёйлар; нефть солиб оталиган ёйлар; қамши ва ёғоч найзалар; яшикларга солинган ёй ўқлари; қозонлар; олтин ва кумун занжирли пичироқлар; қораташли малайлар ва оқсоз ошпазлар; чавандоз араб отлари ва Нубия туялари; тезюрар уй ҳайвонлари; маймулар; тўтиқушлар ва бошқа ҳар турли буюмлар бор эди. Шунингдек, жирафа, Миср эшаклари, Хитой қўралари, Искандария кийимлари ҳам совгага қўшиб юборилган».

Қўриниб турибдики, Миср подшоҳи қандай бўлмасин, Беркахонни ўзига жалб этиш учун ниҳоятда қимматли ва нодир нарсаларни юборган. Ҳатто Қуръони Каримнинг асл нусхасини ҳам аямаган. Мана ўша вақтдан буён кўп асрлар ўтди, лекин уни қаердалиги ҳақида ҳеч гап йўқ. Менинг фикримча, Амир Темур Тўхтаминини мағлубиятга учратиб, пойтахтни эгаллагандан кейин, ўша Қуръонни қўлга киритиб, Самарқандга олиб келган. Бунга далолат шундан иборатки, Соҳибқирон Қуръони Каримни Мисрдан ҳам, Туркиядан ҳам олмаган. Шу бондан ҳам Қуръон бу ерларда ҳамон сақланмоқда.

Ҳозирда унинг 6 нусхасидан 5 таси мавжуд, биттаси эса Мадинада масжидга ўт тушганда куйган экан. Қуръонни сонига қараб ҳисоблаганда ҳам Амир Темур уни Олтин Урдадан олганлигини кўрсатади. Зеро, унинг иккитаси Мадина ва Маккада, иккитаси Миср ва Туркиядадир. Бешинчиси бизнинг юртимизда сақланмоқда. Шубҳасиз, Қуръони Карим тарихини ўрганиш бу билан узил-кесил ҳал этилди, дейиш қийин. У ўз тадқиқотини ҳамон кутмоқда. Аммо, ҳозирдаги мавжуд маълумотлар Қуръони Карим Олтин Урдадан олинганлиги ҳақида далолат беради. XX аср бошларидаги текширувга кўра Қуръони Каримнинг умумий ҳажми 68x53 ҳисобланиб, 353 варақни ўз ичига олган. Бу варақларнинг ялтироқ ва сарғиш рангдаги юз томони яхши сақланиб, уларнинг орқа бети бирмунча гижимланганроқ, сийқаланган қўринишда бўлган.

Қуръони Каримнинг саҳифалари нам тортиши орқасида бирмунча шикастланган ва уларда қон доғлари бор эди. Унинг йиртиб олинган ёки қаттиқ шикастлан-

ган варақлари ўрнига 69 та терига ўхшаш қалин ва майин варақлар тикиб қўйилган. Бу варақлар пахтадан тайёрланган қоғозлардан ташкил топган. Улар шу даражада моҳирлик билан ишланганки, Қуръоннинг асл нусхаларидан фарқ қилиш қийин бўлган.

«Туркестанские ведомости» газетасида (1870 йил) берилган маълумотларда қуйидагиларни ўқиймиз: «Самарқанд мусулмонлари Усмон Қуръонини «Каломи шариф» дейишади. Бу ҳамма Қуръон учун умумий номдир. Бироқ Самарқанддаги мусулмонлардан бирортаси Қуръондан куфий хати билан ёзилган бир сатрни ҳам ўқий олмадилар».

Россия Самарқандни босиб олгандан кейин, яъни 1869 йилда Зарафшон округи бошлиғи генерал-майор Абрамов Хўжа Аҳрор масжидида Қуръоннинг ноёб нусхаси сақланаётганини эшитиб, полковник Серовга катта илмий аҳамиятга молик Қуръонни қўлдан чиқиб кетмаслиги чорасини кўришни буюрди. Маълум бўлишича, мазкур ноёб нусха уруш вақтида беркитилиб, сўнгра яна Хўжа Аҳрор масжидига қўйилган экан. Рус ҳарбий маъмуриятининг унга бўлган қизиқишидан хабар топган бир гуруҳ руҳонийлар Қуръонни Бухорога олиб кетишни мўлжаллайдилар. Бироқ, бу Қуръон генерал Абрамов томонидан Хўжа Аҳрор масжиди имомларидан 125 сўмга сотиб олинади. Шундан сўнг Қуръони Карим Самарқанддан Тошкентга келтирилади. Бир гал генерал-губернатор уни Бухородан келган Яҳё исмли элчига кўрсатганда, у шундай деди: «Қуръоннинг бу асл нусхаси халифа Усмоннинг ўз қўли билан ёзилган ва унинг қони билан доғланган. Бу Қуръон асл нусха ҳисобланиб, кейинги даврларда ундан олинган нусхалар бутун мусулмон оламига тарқатилган. У Амир Темур кутубхонасида сақланган қадимий асардир. У Соҳибқирон томонидан олиб келинган ва кутубхонанинг энг қимматбаҳо зийнати ҳисобланган».

1869 йилдаёқ Қуръони Карим Тошкентдан Петербургга олиб кетилиб, аввал халқ маорифи вазирлигига, сўнгра ҳозирги Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин номидаги кутубхонага берилади. 1873 йилда Қашқардан Петербургга элчи сифатида келган Тарғохўжа уни кўриб шундай деган: «Мен бу Қуръонни Самарқандда кўрганман. У халифа Усмон томонидан битилган асл нусхадир. У ниҳоятда қимматлидир. Унинг саҳифасидаги доғлар Усмоннинг қонидир».

Бу доғлар халифа Усмон ваҳшиёна равишда ўлдирилаётганда қўлида ушлаб турган Қуръонга тўкилган қондан юзага келган.

Гувоҳларнинг кўрсатишича, Қашқар элчиси катта мамнуният ва эътиқод билан Қуръони Каримни кўзига ва лабига суртган. («Московские ведомости», 1873, 195-сон). 1910 йилда «Туркистон курьеры» газетасида босилган хабарга кўра, Петербургдаги мусулмонлар «Машҳур Усмон Қуръонининг шу ерда қурилатган масжид ихтиёрига берилишини ҳукуматдан илтимос қилишган. Бироқ бу илтимос инobatга олинмаган». Совет давлатининг дастлабки йилларида Қуръони Карим Тошкентга олиб келинди. Шуни айтиш лозимки, Туркистон замини фақат Қуръоннинг асл нусхаси билан эмас, балки бошқа ноёб хиллари билан ҳам фахрланишга ҳақлидир. Чунончи, XX аср бошларида Туркистон шаҳридаги Аҳмад Ясавий мақбарасида жуда қадимий Қуръон нусхаси сақланганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.

Манбаларнинг бирида сақланаётган жойи номаълум Қуръон нусхасининг XVIII бобига тегишли қисмининг расми келтирилган. Езув услубига қараганда у жуда қадимий нусхага ўхшайди. Ушбу Қуръон нусхаси ҳазрат Алининг ўғли Ҳусайн томонидан кўчирилгани ҳақида фикр тарқалган.

Асримиз бошларида Самарқанддаги Шоҳи-Зиндада катталиги ва ҳашамати жиҳатидан тенги йўқ Қуръони Карим нусхаси кўз қорачиғидай сақланган. Ҳар бир варағининг ўлчови бўйига 2 газ ва 4 қарич, энига 1 газ ва 6 қарич бўлган. Шунга яраша ҳарфларининг катта бўлгани ҳам табиий. У 1827 йили Бухоро амири Насрулло топшириғига биноан Ҳусайн деган киши томонидан тайёрланган экан. Айрим маълумотларга кўра, у қандайдир қадимий Қуръон нусхасидан кўчирилган.

Катта ўлчовдаги Қуръон нусхасига мўлжалланган курси Улуғбек давридан то асримиз бошларигача Биби-хоним масжиди ҳовлисида турган. Курси оқ мрамрдан ишланиб, баландлиги 2 газ ва 6 қарич, эни 2 газ ва ўн уч қарич, узунлиги 3 газ ва 3 қаричга тенг бўлган. Унинг уч қатордан иборат тўққиз оёғи бор эди. Суянчиғи қаноти ва баландлиги бир газдан ошган. Баъзи маълумотларга кўра, мазкур мрамр курси Амир Темур замида тайёрланиб, унга Қуръоннинг асл нусхаси қўйилган. Ҳатто, уни Биби-хоним ўз масжиди деразасидан қараб ўқир экан. Ҳунармандчилик ва санъатнинг асл ва ажо-

Йиб намунаси бўлгани мазкур курси халқимизнинг Қуръон матобини бағълаш юксак эътиқодининг неботидир, азбатта.

Қуръон Қаримда маржон тизмалари каби терилган суралар шу даражада ҳаётийки, улар миллати, диний эътиқодидан қатъи назар кишиларда меҳнатсеварлик ва қалоллик, сахийлик ва камтарлик, мурувватлик, биродарлик, ватанга содиқлик каби олий фазилатлар шаклланишига замин ҳозирлайди. Унда ҳаёт ҳамда одоб-ахлоқнинг барча тармоқларига онд оятлар мавжуд. Таъиндан шарқшунос олим В. В. Бартольд: «Исломи дини жаҳон миқёсида асрлар давомида ўзининг ҳаётийлигини неботлади ва насроний динига нисбатан ўзида тенглик ва биродарликни кўпроқ акс эттирди. Исломи ҳеч қандай дин жаҳон даврасидан сиқиб чиқара олмайди», деб таъкидлайди. Қуръон Қарим қадимдан насроний динидаги халқлар диққатини ўзига жалб этиб келган. Чунки, у 1422 ва 1698 йилли лотин тилига, 1770—1828 йиллар орасида саккиз мартаба француз тилига, 1946 йилли немис тилига, рус тилига эса 1716 йил, 1790, 1792, 1864, 1907 ва 1963 йилларда таржима қилинган. Шуниси диққатга сазоворки, Қуръон Қарим буюк рус шеири А. С. Пушкин эътиборини ҳам ўзига тортади, Шoir «Қуръондан иқтибос» деган шеърий асар яратган. Бунда у сура ва оятларни мутолаа қилиб, унинг мазмунини шеърий йўлда ифода этишини ўзига асосий мақсад қилиб қўйган. Буюк немис адиби Вольфганг Фон Гёте эса «ниссоният ҳар жиҳатдан Ҳазрати Муҳаммад олинди қарздор», деб тарғибот қилган эди. У Қуръон Қаримга тег берган ва «Ҳазрати Муҳаммад Тараннуми» асарини ёзган. Қўрииб турибдики, Қуръон асрлар мобайнида турли тилларга ўғирилган ва кўп мамлакатларда қириқши уйғотган.

Сўнгида ўз ўрнида шунини уқтириб ўтиш лозимки, Қуръон Қаримнинг асал нуҳасини соҳиби бўлиш ва уни ўз кўзи билан кўриб ҳаёт кечирини катта бахт ва саодатдир. Уни бизнинг дийримизда сақланиши Худои таолонинг маъриф-иродаси ва марҳаматидир. Буюк бобомиз Амир Темур уни юртимизга келтириб, ўзбек халқининг шои-шухратини оламга таратишига ва унинг маънавий ҳаётини беланга улкан ҳисасини қўшди. У бу борада ҳам ўз ватани ва халқига беқиёс катта хизмат қилган эди.

ЎЗБЕК ХОНЛИКЛАРИНИНГ ЧОРИЗМ ТОМОНИДАН БОСИБ ОЛИНИШИ

ЧОР ҲУКУМАТИ ТАЖОВУЗИНИНГ ДАСТЛАБИ БОСҚИЧЛАРИ

Аввало, шунинг кўрсатиб ўтиш лозимки, Ўрта Осиё ва Россия ораллигидаги Волга, Урал ва Иртиш дарёларининг бўйларида ва уларнинг атрофларида бепоён ерлар мазкур эди. Бу жойларда қадимдан асосан туркий тили қипчоқлар истиқомат қилганлар. Шунинг учун ҳам у жойлар Дашти Қипчоқ деб юритилган. Чор ҳукумати кўрсатилган жойларни босиб олгандан кейингида Ўрта Осиёга бостириб кириш имконига эга бўлди. Шу билан Дашти Қипчоқ ҳақида маълумот бериш мақсадга мувофиқдир.

Дашти Қипчоқ билан Ўрта Осиё ўртасидаги алоқалар эрамининг биринчи минг йиллигидаёқ юқори даражага кўтарилганлиги маълум. Чунинчи, Волга бўйида ташкил топган Туркий Булғор ва Ҳазар подшоҳликларида Ўрта Осиёнинг савдо-ҳунарманд, руҳоний ва маъмурий вакилларининг роли катта бўлган. У жойларда хоразмликларнинг махсус турар жойлари юзага келган. Ҳазар подшоҳининг вазири ва гвардияси хоразмликлардан ташкил топган. Ҳатто, Ҳазар — Хоразм империяси вужудга келган вақтлари бўлган.

Ўрта Осиёликлар кейинги асрларда ҳам Дашти Қипчоқ ҳаётида муҳим ўрин эгаллади. XIII асрнинг 30—40-йилларида Чингизхоннинг набираси Боту бир қатор ҳарбий юришлардан кейин Волга бўйида Олтин Ўрда номида йирик давлат барпо этди. Бунга Қрим ва унинг денгиз бўйи шаҳарлари, Дарбандгача чўзилиб кетган Қавказ ва Боку, Шимолий Хоразм ва унинг Урганч шаҳри, рус князликлари, Днестрдан бошланган даштликлар, Фарбий Сибирь ва Сирдарё этаклари кирган.

Олтин Ўрда Волга—Каспий, Урал ва Сибирь орқали ўтадиган карвон йўллари эгаллаб, Ўрта Осиё, Эрон, Ҳиндистон, Хитой, рус князликлари, Шарқий Оврупо,

Арабистон ва бошқа мамлакатлар билан савдо алоқаларини олиб борди. Олтин Урда давлати айниқса, Ўзбекхон (1312—1342) вақтида юксалди. Бу вақтга келиб Олтин Урда «Мамлакати Ўзбек», яъни «Ўзбек улуци» деб юритиладиган бўлди.

Олтин Урда давлати аҳолисининг асосий қисмини, ташкил этган қипчоқлар мўғул қабилаларини ўзига сингдириб юборди. Натижада, XIV асрда туркий тил Олтин Урданинг адабий тилига айланди. Бу давлатнинг сиёсий, ижтимоий ва маданий ҳаётининг ўсишида ўртаосиёликлар муҳим ўрин эгалладилар. Унинг ички ва ташқи савдоси ўртаосиёликларнинг қўлида тўлланган Олтин Урданинг марказий шаҳарлари ҳисобланган Боту саройи (Астрахань ёнида) ва Берка саройига (Волгаград атрофида) ўрта осиё шаҳарларидан савдогарлар, ҳунармандлар, олимлар, руҳоний вакиллари, наққошлар келиб ўрнашганлар. Уларнинг бевосита қатнашувида Олтин Урдада ислом дини кенг тарқалган.

Айниқса, Хоразм ва Сирдарёнинг қуйи оқимидаги шаҳарлар Олтин Урданинг сўзлашув тилигагина эмас, балки унинг бадиий адабиётига ҳам таъсир кўрсатган. Сарой Берка шаҳрида хоразмликлар яшайдиган маҳалалар юзага келган. Уларнинг орасида йирик давлат мансабидаги кишилар бўлган. Масалан, Муҳаммадхўжа Хоразмий Ўзбекхон вақтида Азов вилоятининг ҳокими ҳисобланган.

«Хоразмликлар,—дея ёзади А. Ю. Якубовский.—Олтин Урда пойтахтида маданиятнинг турли соҳаларида ишлаганлар, айниқса, улар орасида ҳунармандлар кўпчиликини ташкил қилган... Хоразмлик усталар ўзларига хос бўлган ранг-баранг нақш безакларига жило бериб ишлаш хусусиятларини кошинкорлик мозаикаларида такрорлаганлар; бу ранг-баранг нақшли безаклар Кўҳна Урганчдаги Тўрабек хоним мақбараси каби ажойиб бинони ҳозиргача безаб турибди. Шу билан бирга хоразмлик усталар аввалги ишларни такрорлабгина қолмай, бу янги жойда янги-янги усулларни ҳам яратдилар.

Сарой Беркада XIII—XIV асрларда қурилган турлитуман бинолардаги хилма-хил кошинлар мажмуи бу ерда типик мусулмон феодал санъати бўлганлигини кўрсатади. Гулларнинг расмини тўр-тўр чизиқлар ва безак ҳарфлардан ёзилган арабча хат билан бирга қўшиб ишлаш; кўк, феруза, оқ, яшил, сариқ сирлар

Урганч учун жуда ҳам характерли бўлган қизил ранг (ангоб бўёқ) билан бирга қўшиб товлаш, буларнинг ҳаммаси Урта Осиё ва Эрон давлатлари шаҳарларининг халқлари учун хос бўлган архитектура формалари билан биргаликда Волга бўйи шаҳарларига кўчган»¹.

Хоразмликлар Олтин Урдада кулолчиликнинг ривож топишига ҳам катта ҳисса қўшганлар. Хуллас, ўртаосиёликлар қандай бўлмасин, Дашти Қипчоқда ўз мавқеларини сақлашга қадимдан қаттиқ ҳаракат қилганлар. Чунки Дашти Қипчоқ Урта Осиё моллари учун талабчан бозор бўлиши билан бирга, қатор Шарқий Оврупо ва Шарқ мамлакатлари билан боғловчи жой ҳисобланган.

Олтин Урда билан алоқа Урта Осиёда ишлаб чиқариш кучларининг ўсишига ижобий таъсир этган. Шу бондан, Урта Осиё савдо, ҳунарманд ва ҳукумат доиралари Олтин Урдада ўз мавқени мустаҳкамлашга ниҳоятда манфаатдор бўлганлар. Ўз навбатида Урта Осиё билан алоқадан Олтин Урда давлати ҳам кўп фойда кўрган. Амир Темур Олтин Урданинг муҳим аҳамиятга моликлигини ҳисобга олган ҳолда, даставвал уни тинчлик йўли билан ўзига қарам қилишга ҳаракат қилди. Бироқ, бунга эришолмади. Бунинг устига, Олтин Урда хони Тўхтамиш Амир Темур давлатига зарба бериш мақсадида 1387—1388 йилларда Сирдарё бўйидаги шаҳарларга қўшин билан бостириб кирди. Бироқ, у Темур қўшинлари томонидан мағлубиятга учратилди. Амир Темур 1395 йилда Олтин Урдани қўлга киритди. Шундан кейин бу давлат ўзининг собиқ қудратини йўқотиб, борган сари заифлашди. Шу равишда, Амир Темур Олтин Урданинг «белини синдириб» букчайтирган эди. Бу ҳолат айниқса, рус князликларига жуда қўл келди. Бу тўғрида А. Ю. Якубовский шундай ёзган эди: «1395 йилда Темурнинг Тўхтамиш устидан қозонган ғалабаси Урта Осиё ва ўша вақтдаги Жануби-Шарқий Оврупо учунгина эмас, балки руслар учун ҳам жуда катта аҳамиятга эга бўлган... У Тўхтамишни енгиш билан рус ерига объектив суръатда катта хизмат кўрсатган, лекин шундай бўлиб чиқишини унинг ўзи мутлақо пайқаман». Бошқа бир рус тарихчиси С. Скобелев ҳам шу тарзда ёзган: «Темур Олтин Урдани тор-

¹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Урда ва унинг кулаши. Т., 1956, 144-145-бетлар.

мор қилгандан кейин у Москва князи учун узоқ вақтга-ча хавф-хатарсиз бўлиб қолди».

Дарҳақиқат, Амир Темурнинг Тўхтамишхон устидан ғалабаси Олтин Ўрданинг келажакда парчаланиб кетишини таъминлаган. Бу ўз навбатида рус князларини Олтин Ўрда пайжасидан озод бўлишига имкон яратди.

XV аср охири XVI асрнинг биринчи ярмида марказлашган рус давлати юзага келди. Бу вақтда Олтин Ўрда давлати Астрахань, Қрим, Қозон, Нўғай ва Сибирь сингари майда хонликларга бўлиниб кетган эди. Булар сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан заиф эдилар. Эндиликда собиқ Олтин Ўрда ерларига тобора кучайиб бораётган рус давлати ҳарбий юришларни уюштирди. 1552 йилда Қозон хонлиги, 1556 йилда Астрахань хонлиги, кейинчалик Сибирь ва Қрим хонликлари рус давлати томонидан босиб олинди. Шу равишда рус давлати Ўрта Осиё ва Қозоғистон билан бевосита қўшни бўлиб қолди.

Олтин Ўрдага қарашли жойларнинг босиб олиниши ниҳоятда бой табиий бойликларни ва муҳим карвон йўлларининг рус давлати қўлига тўпланишига ва уни қудратли давлатга айланишига олиб келди. Эндиликда у жойларда юз йиллар давомида ўз мавқеини сақлаб келаётган ўртаосиёликлар манфаатига катта зарба берилди. Бу Ўрта Осиёнинг тараққиётига салбий таъсир этган муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Шундай қилиб, Амир Темурнинг Олтин Ўрдадаги ғалабаси Ўрта Осиёга нисбатан кўпроқ Россияга катта фойда келтирди. У ўзи ўйламаган ҳолда рус давлатини тўсиб турган тўғон заминига тузатиб бўлмайдиган даражада зарба бериб, келажакда қудратли рус давлатининг ташкил топишига кенг йўл очиб берди. Соҳибқирон бундай ҳолат юз беришини хаёлига ҳам келтирмаган эди, албатта.

Рус давлати собиқ Олтин Ўрданинг бепоён ерларида ўз мавқеини мустақкамлаб олгандан кейин, Ўрта Осиё ва Қозоғистонни эгаллашни режалаштирди. Бу айниқса, Пётр I замонида яққол кўзга ташланди.

Пётр I 1714 йилда Бекович-Черкасский бошчилигида Хивага қарши ҳарбий юриш уюштириш ҳақида фармон чиқарди. Ҳукумат сенати Пётр I фармони асосида Бекович-Черкасскийга 6240 кишидан иборат қўшин бириктириш ҳақида кўрсатма берган. Пётр I Бекович-Черкасскийга 13 банддан иборат топшириқларни белгиллади. Бунга кўра Бекович-Черкасский Волга-Қаспий йўли

орқали Хива томон юриш қилиб, Амударё қирғоғида ҳарбий қалъа қуриши, Амударёни Каспий денгизи томон буриши ва Хива хонлигини босиб олиши лозим эди. Агар Хива хонлиги эгалланса, у вақтда Бекович-Черкасский хонлик кишилари билан бирга икки рус кишисини Ёр-кентга олтин борлигини аниқлаш учун юбориши керак эди. Шунингдек, Бекович - Черкасский зиммасига Бухоро амирлигининг ҳам рус давлати тобелигига ўтиши масаласини аниқлаш вазифаси юклатилган эди. Уч йиллик тайёргарликдан сўнг, 1717 йил 9 июнда Бекович-Черкасский 3727 пиёда, 617 отлиқ драгун, 2 минг казак, 230 денгизчи ва 22 тўп билан Гурьев шаҳридан Хива хонлиги томон йўлга чиқди. Бу вақтда Хива хонлигида рус қўшинлари келаётгани ҳақида маълумотлар олиниб, у ерда тайёргарлик кўриляётган эди. Хива хонлигига уч кунлик йўл қолганда, яъни Порсу деган жойда Хива қўшини рус аскарларини қуршаб олди. Уч кун давомида ҳар икки томон ўртасида жанг бўлди. Душман ватап ҳимоячиларига қарши тўплардан ўқ ёғдирди. Бу ерда шуни кўрсатиб ўтиш лозимки, Хива қўшинлари найза, ўқ-ёй ва бошқа шунга ўхшаш оддий яроғлар билан қуролланган эди. Маҳаллий ва рус манбаларида ҳар икки томон ўртасида юз берган жанг ҳақида батафсил маълумотлар йўқ. Шу нарса маълумки, Хива хони Шерғози Бекович-Черкасский ҳузурига элчилар юбориб, масалани тинч йўл билан ҳал қилишни таклиф қилган. Бунга кўра, рус қўшинларини бешга бўлиб, хонликларнинг турли шаҳарларига тақсимлаш ва сўнгра музокара юритиш кўзда тутилган. Хон рус кишилари кўп бўлгани учун бир ерда озиқ-овқат ва жой билан таъминлашнинг иложи йўқлигини маълум қилган. Рус манбаларининг кўрсатишича, Бекович-Черкасский соддалик қилиб, бу таклифга рози бўлган. Хива хони эса рус қўшинларининг бўлинишидан фойдаланиб, уларни бирин-кетин қириб ташлаган. Бекович-Черкасский ва унинг ўринбосари Замаповнинг келинган бошлари Хива бозорида осиб қўйилган. Бекович-Черкасский қўшинининг анча қисми қириб ташланган. Қолган маълум қисми асирга олиниб ишлатилган. Айрим рус кишиларигина Астраханга қочишга муваффақ бўлган. Шундай қилиб, Пётр I нинг ҳарбий куч билан Хива хонлигини босиб олиш ҳаракати муваффақиятсизлик билан тугалланди.

Бухоро амирлиги Бекович-Черкасский бошчилигидаги ҳарбий юришдан хабардор бўлса-да, бироқ унга қарши

бирор чора кўрмай холис турди. Бу билан Бухоро амирлиги рус давлати билан алоқанинг ёмонлашувига йўл қўймасликни назарда тутган эди. Хива хонлиги ўз га-лабасини намойиш қилиш мақсадида Бекович-Черкасский калласини Бухорога юборди. Бу ерда амир уни слаймай Хивага қайтариб юборди.

1720 йилда Хива хони Шерғоziхон Вайсмамаи (Увайс-мухаммад) исмли кишини элчи сифатида Россияга юборди. Бу элчи олиб келган хон ёрлигида хонлигининг Эрон билан уруш олиб бораётгани хабар қилиниб, рус давлати билан яхши муносабатларни тиклаш зарурлиги Пётр I га маълум қилинган. Бу билан баробар Бекович-Черкасский кўп сонли қўшин билан келиб, хонликни босиб олмоқчи бўлганлиги учун унинг қўшинларига зарба берилганлиги уқтириб ўтилган. Бекович-Черкасскийнинг хонликдаги мағлубияти рус давлатининг халқаро обрўйига путур етказмаслиги мумкин эмас эди, албатта. Бу ҳолат Пётр I ни ва умуман, рус ҳукумати доираларини ғазабга солган. Шунинг учун ҳам Пётр I оддий элчилик қонун-қоидаларини қўвол равишда бузган ҳолда ўша Хива элчисини 4 та ҳамроҳи билан Астрахандан соқчилар назоратида Петербургга келтириб, Петропавловск қамоқхонасига ташлади. Кейин элчи ташқи ишлар ҳайъатига чақирилиб, у билан суҳбат ўтказилган.

Бу ерда ўлдирилган Бекович-Черкасскийнинг ва рус аскарларининг хуни учун элчини осиб ўлдириш лозим дейилганда, элчи бу «Сизларнинг ишингиз» деб жавоб берган. Элчи 1721 йилнинг 10 мартада қамоқхонада вафот этган, эҳтимол у қасддан ўлдирилгандир. Унинг ҳамроҳларидан бири Кучек (Кичик) номли кишигина рус ҳукуматининг рус асирларини озод қилиш ҳақидаги хати билан Хивага жўнатишган, қолган 3 киши 1724 йилда сургун сифатида ишга юборилди.

Жаҳондаги йирик империялардан ҳисобланган рус давлати қўшинининг кичик бир хонликдан енгилиши халқаро миқёсда шармандалик эди. Шунинг учун бу ҳолат Пётр I ни қаттиқ ларзага солган. Машҳур рус ёзувчиси Пушкиннинг сўзича, Пётр I Хива хонлигидан ўчини ололмай, қаттиқ аламда кетган.

1725 йилда Бухоро амирлиги бу ерга келган рус элчиси Беневени орқали Пётр I номига хат юборган. Бунда ўзаро савдо алоқаларини самарали давом эттириш таклифи билан бир қаторда, Хива хони Шерғоziхоннинг

Бекович-Черкасскийга нисбатан бўлган муносабати қораланган. Ҳатто, хон ёрлиғида Хива хонлигига қарши Бухоро аскарлари юборилганлиги маълум қилинган. Афтидан, бу вақтда ҳар икки давлат ўртасида жиддий келишмовчилик бўлган. Хуллас, Бухоро амири Абулфайз-хон ўзини рус давлати томонида эканлигини кўрсатишга ҳаракат қилди.

Ваҳоланки, Пётр I Хива хонлигини бўйсундиргандан сўнг Бухорони ҳам эгаллаш ниятида эди. Пётр I Шарқда Рус давлатининг таъсирини ўрнатишда Қозоғистонга алоҳида аҳамият берган.

«Шарқ билан алоқада,—деган эди у,— Қозоғистон тасарруфи калит ва дарвоза ҳисобланади. Шунинг учун миллионлаб пул сарфланса ҳам, Қозоғистонни бўйсундириш ёки ҳеч бўлмаса у ерда Россия таъсирини ўрнатиш зарурдир». Унинг бу орзуси кўп вақт ўтмай вазият тақозоси-ла тинчлик йўли билан рўёбга чиқди. Чунончи, унинг вафотидан кейин, яъни, 1731 йилда қозоқларнинг Кичик Жузи, 1732—1740 йилларда Ўрта Жузи рус давлатининг тобелигига ўтди. Бу ҳолат рус давлатига келажакда Ўзбек хонлиқларига бостириб кириш учун катта имкониятларни яратди. Чунончи, рус давлати Қозоғистонда Оренбург, Семипалатинск, Петропавловск, Троицк ва бошқа шаҳарларни ҳамда ўнлаб ҳарбий истеҳкомларни қурди. Уларда ҳарбий қисмлар билан бир қаторда руслар ҳам жойлаштирилди. Шунингдек, тоғ конлари ишга туширилиб, рус давлатининг бойлигига бойлик қўшилди.

Шу тарзда рус давлати ўзбек хонлиқларига борган сари яқинлашиб хавф туғдирди. У ўзининг ёвуз ниятларини тинч-тотув қўшинчилик, савдо-сотик ва карвон йўлларининг хавфсизлигини таъминлаш байроғи билан ниқоблади. Аслида эса чор ҳукумати ўзбек хонлиқлари ҳақида маълумотлар тўплади ва унинг заиф томонларини батафсил ўрганди. Айни бир пайтда, очиқдан-очиқ хонлиқларни босиб олишга ҳаракат қилди. Масалан, 1837 йилда рус императори Хива хонлигини босиб олиш учун ҳарбий тайёргарликни кўриш ҳақида Оренбург генерал-губернатори Перовскийга кўрсатма берди. Пухта тайёргарликдан кейин 1839 йилда генерал Перовский бошчилигида 22 та тўп билан таъминланган 5 мингдан ортиқ рус қўшинлари Оренбургдан Хива хонлиги томон йўлга чиқдилар. Улар узоқ йўлни босиб, Оқбулоқ деган жойга ўрнашдилар. Бундан хабар топган Хива хони у

ерга ўзининг лашкарбошиси раҳбарлигида қўшинини юборди. 42 кун давомида икки томон ўртасида отишувлар бўлган. Натижада ватан ҳимоячиларидан 80 киши, душман томонидан эса 5 киши ўлдирилди ва 13 киши ярадор қилинди.

Ўша йили Оренбург ва Хива хонлиги оралигидаги йўللарда қиш ниҳоятда совуқ келган. Рус аскарларининг орасида ўлиш ва касаллик тобора авж олди. Кўп кишиларнинг қўл ва оёқларини совуқ урган. Шунингдек, динга касали катта хавф туғдирган. Бунинг устига, овқатнинг камлиги туфайли юришни давом эттиришнинг иложи бўлмади. Иш ҳайвонларини ем-хашак билан таъминлаш ҳам оғирлашган.

Шулар билан 1840 йилда Хива хонлигига 600 вақирим қолганда генерал Перовский оғир шароитни ҳисобга олган ҳолда, ўз қўшинларига Оренбургга қайтиш ҳақида буйруқ берди. Рус қўшинидаги юзлаб кишилар адашганлиги ёки бестоблиги туфайли хиваликлар томонидан асирликка олинган. Кейинчалик улардан 600 киши ўз ватанига қайтарилган.

1839 йилги ҳарбий юришда давлат хазинасидан 1 миллион 800 минг сўм беҳудага сарфланди. Қўшинларнинг ёстиғи қурди ёки дардга чалинди. Бироқ, Хивани босиб олиш ниятидан қайтилмади. Генерал Перовский Хивага қарши янги ҳарбий юришни таклиф қилди. Буни амалга ошириш учун 9,5 миллион сўм ва аскарларнинг сонини 19 минг кишига етказишни сўради. Бундан ташқари, 15 минг от ва 17 минг туя ажратилиши лозим эди. Бироқ, рус давлатидаги ички ва ташқи вазият режани амалга оширишни орқага сурди.

XIX асрнинг 40-йилларида ўзбек хонликларига қарши юриш бошлаб юборилди. Бу вақтларда қозоқ халқининг содиқ фарзанди Султон Кенисарин бошчилигида чоризм ҳукмронлигига қарши ҳаракат кучайди. 1843 йилда рус ҳарбий кучлари ўша қўзғолонни бостириш учун юборилди. Натижада ватан ҳимоячиси Султон Кенисарин қўлга олинди ва ўлдирилди. Шу равишда чор ҳукумати ўзбек хонликлари томон юришда учрайдиган барча тўсиқларни бартараф қилиб борди. Айни бир вақтда, ҳарбий истеҳкомлар қурди. Масалан, 1845 йилда Тўрғай дарёси бўйида Оренбург истеҳкоми қайта қурилди, Манғишлоқ ярим оролида эса Новопетровск [кейинчалик Александровск] истеҳкоми барпо қилинди. 1847 йилда эса Сирдарёнинг Оролга қуйилиш жойида

Раим [Казалинск] ҳарбий истеҳкоми бунёд этилди. Бу ишни генерал Обручев қўмондонлигидаги 4 рота, 3 юзлик ва 4 замбараклик аскарлар амалга оширди. Уша йили 23 августда полковник Ерофеев бошчилигидаги 2 замбарак билан қуролланган 200 рус қўшини Хива аскарларини мағлубиятга учратиб, Жонхожа қалъасини босиб олди. Шундан кейин «Николай» ва «Константин» кемаларидан иборат Орол флотилияси юзага келтирилди. Кейинги 1848 йилда Хива хонлигига қарашли Хожа Ниёз қалъаси рус қўшини томонидан эгалланди ва остин-устун қилиб ташланди. 1850 йилда 50 пиёда, 175 казак ва 2 замбараклардан ташкил топган рус қўшини Қўқон хонлигининг Тўйчибек қалъасини босиб олди ва бузиб ташлади. Уша йили душман кучлари Қўшқўрғон қалъасини эгаллади.

1851 йилда полковник Корабошев бошчилигида 5 рота, 5 юзлик, 6 замбарак ва 1 ракета мосламасига эга аскарлар Оқбулоқ деган жойнинг яқинида Еқуббек бошчилигида Қўқон қўшинига зарба берди. Бу вақтда Туркистон, Чимкент, Авлиёота, Пишпек, Тўқмоқ, Оқмачит ва уларнинг атрофидаги бепоён ерлар Қўқон хонлигининг қўл остида эди. Шу боисдан рус қўшинлари биринчи навбатда хонликнинг кучлари билан тўқнашди. Оқмачит (ҳозирги Қизил Ўрда) хонлигининг энг муҳим қалъаларидан бири ҳисобланган.

1852 йилда унга рус қўшинлари ҳужум қилди, лекин 72 кишини қурбон бериб ҳам ололмадилар. Уша йили рус қўшинларининг ҳарбий отряди (1—2 рота, 2 юзлик ва 5 замбарак) билан Қумушқўрғон, Чимқўрғон, Қўшқўрғон сингари Қўқон қалъаларини босиб олди. 1853 йилда шахсан генерал Перовский бошчилигида 12 та тўплар билан 2 мингдан ортиқ аскарлар Оқмачитни қамал қилдилар. Генерал Перовскийнинг таслим бўлиш ҳақидаги таклифига ватан ҳимоячилари: «Бизлар бир дона порох ва кўчада бир кесак қолгунча, ҳамма қуролларимиз тамоман синиб битгунча курашамиз», деб жавоб қайтарганлар.

Қалъада бор-йўғи 250 киши мудофаада эди. Лекин шунга қарамай, жасорат ва қаҳрамонлик намуналарини намойиш этиб, душманни ҳайрон қолдирди. Бунга таян берган генерал Перовский бошлиқларга ёзган ахборотида мудофаачилар «Қалъанинг деворларида ва ички томонидан қўмондон Муҳаммад Алихоннинг ҳалок бўлишига қарамай, юзбоши Лафас бошчилигида ниҳоятда

катта жасорат ва матонат билан жанг қилдилар. Ўзлари қасам ичганидек, охирги дақиқагача имкони борича курашдилар», деган эди. Шуниси диққатга сазоворки, қалъа ҳимоясида ўзбек аёллари ҳам қатнашиб, душманни ҳайратда қолдирган. Рус қўшини қалъа деворининг остига порох қўйиб портлатиб, ичкарига бостириб киргандан сўнг, эркаклар ва аёллар қўлларидаги қуролларини ва ўқларини ташлаб қиличбозлик жангига ўтиб, шу даражада урушдиларки, бундай манзарани осмону фалак ҳали ҳеч кўрмаган ва эшитмаган эди. Қалъадаги эркак ва аёллар асир тушишни ор биллиб, ўзларини ўлимга маҳкум этганликлари русларни жуда ҳайратлантирганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.

1853 йил 28 июлда 22 кунлик жангдан кейин Оқмачит қалъаси тор-мор этилди. Бу ердаги 250 ҳимоячидан 74 киши тирик қолган, улардан 35 ярадор ҳисобланган, ўлганларнинг орасида аёллар ҳам бўлган. Рус аскарларидан 25 киши ҳалок бўлди ва 46 киши ярадор бўлган. Қалъадан 80 аёл ва 25 бола асир олинди.

Оқмачитнинг ўрнида «Форт Перовский» номи рус қалъаси барпо этилди. Оқмачитнинг қўлдан кетиши бутун Қўқон хонлигини ларзага солди. У ерга бир неча маротаба Қўқон қўшини ва кўнгиллилар юборилиб, жанг қилинди. Бундай жангларнинг бирида, 1853 йилнинг 18 декабрида ватан ҳимоячиларидан 2 минг киши ҳалок бўлган. Лекин ҳар бир уриниш мағлубият билан тугалланди. Қрим уруши муносабати билан рус давлатининг ўзбек хонликларига қарши юриши анча сусайди.

1854 йилда Олмаотада — Верний номида рус ҳарбий истеҳкоми қурилди ҳамда Или водийси қўлга киритилди. Бу ерда Илирти бўлими ташкил этилди. 1856 йилда полковник Харментовский бошчилигидаги 1 рота, 1 юзлик ва 1 ракета дастгоҳли рус қўшинлари қозоқларнинг Катта Жузига тегишли тапай қабиласини бўйсундирди. Шунингдек, 320 пиёда, 300 казак, 3 замбарак ва 2 ракета мосламасидан ташкил топган генерал-майор фон Фитинграф қўмондонлигидаги қўшин Хўжа Ниёз ҳарбий истеҳкомини босиб олдилар. 1857 йили эса ўша генерал 200 пиёда, 300 казак ва 2 замбарак билан Хива қўшинини мағлубиятга учратди ҳамда улар тарафини олган бир гуруҳ қозоқлар жазоланди.

Рус давлати томонидан бирин-кетин хонлик ерларининг босиб олинишига қарши Тошкентда катта куч

тўпланди ва Илиорти томонга юборилди. Бу ерларда 1858 йилда 5000 кишилик Тошкент ва Қўқон ҳарбий кучлари билан подполковник Перемешалский бошлиқ қўшин ўртасида жанг бўлиб, ватан ҳимоячилари Чуй дарёси водийсига суриб ташланди.

1860 йилда 6 рота, 600 казак, 12 оғир замбарак, 4 ракета мосламасидан ташкил топган аскарлар Пишпек ва Тўқмоқ сингари Қўқон истеҳкомларига ҳужум уюштирди. Душман 5 минглик ватан ҳимоячилари ҳужумини қайтариб, қўли баланд келди. У Пишпекни эгаллаш учун 954 та снаряд ва 13 мингга яқин ўқ ишлатди. Ҳимоячилардан кўп кишилар ўлдирилди ва ярадор қилинди. Шунингдек, Тўқмоқ қалъаси ҳам душман томонидан эгалланди. Бу ҳол бутун хонликни катта ташвишга солди. Ўзбек, қозоқ ва қирғизлар биргаликда Тошкент ҳокими бошчилигида рус давлати тажовузига қарши бош кўтариб 1860 йил 21 октябрда Қоракўзтоғ дарёси бўйидаги Узунёғочда босқинчилар билан тўқнашди. 20 минг кишилик ватан ҳимоячилари билан подполковник Қалпаковский бошчилигидаги қўшин [3 рота, 2 юзлик, 6 замбарак ва 2 ракета мосламаси] ўртасида Пишпек остонасида жанг бўлиб, душман ғалабага эришди. Рус қўшини томонидан 2051 снаряд, 31879 та тўп ўқи отилди. Бу жангда ватан ҳимоячиларидан 1500 киши ўлдирилди ва кўп кишилар яраланди. Душман аскарларидан 13 киши ўлдирилди ва 29 киши жароҳатланди, 574 ҳимоячи асирга олинди. Уларнинг орасида 82 савдогар, 92 та аёл ва болалар бор эди. Душман томонидан Пишпек ва Тўқмоқ истеҳкомлари ер билан яксон қилинган эди. Гарчанд, ватан ҳимоячилари биринкетин мағлубиятга учраган бўлсалар-да, лекин озодлик учун кураш давом этаверди.

АВЛИЕОТА, ТУРКИСТОН ВА ЧИМКЕНТНИНГ ОЛИНИШИ

1861 йилнинг 25 сентябрида генерал-лейтенант Дебу бошчилигидаги рус қўшини хонликнинг Янгиқўрғон қалъасини вайрон қилиб ташлади. Кейинчалик 1862 йилда полковник Қолпаковский 4 рота, 2 юзлик ва 4 замбаракли қўшин билан Марки номидаги Қўқон истеҳкомини эгаллади. Шунингдек, генерал-лейтенант Дебу 550 пиеда, 300 казак ва 19 замбарак билан Дин қўрғон қалъасини босиб олди. 1863 йил 4 июнда

полковник Черняев ўз қўл остидаги Фарбий Сибирь батальонининг 5-ротаси, Фарбий Сибирь батальонининг 3,5-ўқчи роталари, 9-ҳарбий Сибирь казаклар артиллериясининг 1-взводи, пиеда тоғ батареяси ва 1-Сибирь казаклар полки билан Авлиёотани босиб олди.

Уша йили 18 июндан 1 июлгача подполковник Лерхнинг 2 ротаси, 1—2 юзлик, 2 тоғ замбарак ва 1 ракета мосламаси билан Қорабура доводидан ошиб, Қўқон аскарларини қириб ташлади ва қорақирғиз қабилаларини бўйсундирди. 1864 йилнинг 12 июнида 4 рота, 1 отлиқ взвод, 10 та замбарак, 6 марта ва 2 ракета мосламаси билан полковник Вревский Туркистонга ҳужум қилди. Бу жангда маҳаллий халқ вакиллари билан кўп кишилар ҳалокатга учради ва жароҳатланди. Айрим маълумотларга кўра, чор қўмондони агар шаҳар таслим бўлмаса, Аҳмад Яссавий мақбарасига тўп отилиши ва вайрон қилинишини маълум қилган. Шундан кейингина ҳимоячилар урушни тўхтатишга мажбур бўлганлар. Бу воқеа 1864 йил 14 июнда юз берган.

Туркистоннинг рус давлати томонидан эгалланиши Тошкент ва умуман, Қўқон хонлиги учун катта хавф туғдирди. Қўлдан кетган жойларни қайтариб олиш ва чор ҳукумати аскарларининг юришини тўхтатиш учун Қўқонда тайёргарлик ишлари амалга оширилди. Чунончи, хонликнинг ҳамма жойларидан қўшин тўпланиб, ҳарбий қуроллар билан таъминланди. Сўнгра Қўқон хони Султон Саидхон ва лашкарбоши Алимқул аскарлари билан Тошкентга жўнайди. Бу ерда ҳам ҳарбий тайёргарликка зўр эътибор берилиб, Алимқул кўп қўшин билан Чимкентга йўл олади. Чунки бу вақтда Черняев бошчилигидаги рус отрядининг Авлиёотадан Чимкент томон йўлга чиққанлиги ҳақида хабар олинган эди. Шундан кейин ватан ҳимоячилари тонготар пайтида йўлга отланиб, ҳар бир маҳалла олдида халқдан «дуо ва фотиҳа» олиб шаҳардан чиқиб кетган. Буларни халқ яхши ният ва йиғи-сиғи билан кузатиб қолган.

Хон қўшинларидан ҳар бир шаҳарнинг аскарлари алоҳида қисмни ташкил этиб, ўз бошлиғига эга бўлган. Масалан, тошкентликларга Мирза Давлат, қипчоқларга Мингбой, марғилонликларга Юсуфбой, хўжандликларга Мирзааҳмад Қушбеги бошчилик қилган. Шунга ўхшаш андижонликлар, наманганликлар, ўшликлар ва бошқа жойларнинг ҳарбий қисмлари мавжуд бўлган.

Шунингдек, Калонхўжа, Мўминхўжа Судур, Мирбобо понсодбоши ва Аваз Муҳаммадбий сингари саркардалар ҳам қўшинга бошчилик қилганлар. Қўшинга шахсан хонлик лашкарбошиси Алимқулнинг ўзи бошчилик қилган.

Чимкентда урушни олдин қипчоқлар бошлаб, кейин тошкентликлар давом эттирганлар. Даставвал бир кеча-кундуз давомида ҳар икки томон ўртасида тўплардан отишув бўлган.

Сўнгра тўрт томондан аскарлар отдан тушди ва тўрт томондан карнайлар чалиниб, рус қўшинларига қарши ҳужумга ўтилди. Уша онда ҳозир бўлган кишиларнинг сўзича, хон қўшинлари 2—3 минг қадамгача тўхтовсиз олға қараб чопдилар. Икки ўртада бир ярим минг қадамча масофа қолганда, рус аскарлари бирданига тўп ва милтиқлардан ёмғирдек ўқ бўрон қилдиларки, майдонда бирданига 12 минг киши ўлдирилди, ярадорларнинг оҳ-нола ва фарёдлари осмонга таралди. Ҳатто, бу фожеали манзарадан русларнинг ўзлари ҳам, ҳайратда қолиб, бармоқларини тишлаб, баланд овоз билан бақириб: «Эй мусулмонлар, биз урушни тўхтатдик, ўлик ва ярадорларни майдондан олинглар», дедилар. Шундан кейин Қўқон лашкарбошиси Алимқул ҳузурига Н. А. Северцев номли рус элчиси келиб сулҳ тузишни таклиф этади. Бу таклиф сардор ва амалдорлар муҳокамасига қўйилиб, фикр алмашув ўтказилди. Айрим амалдорлар сулҳ тузишни қувватлаган бўлса-да, бошқа бир гуруҳ кишилар, шу жумладан, Тошкент амалдорлари унга қарши чиқиб, сулҳ тузиш алдашлик нуқтани назаридан таклиф этилаётганлигини уқтириб ўтдилар. Пировардида, рус отрядларининг Туркистонга қайтиб кетиши ҳақида рус элчиси билан келишилди. Шунга биноан, рус қўшинлари Туркистонга йўл олди. Бу ҳолат шу ҳақда гувоҳлик берадики, рус отрядлари Чимкентни эгаллашга қурбилари келмай, орқага қайтишга мажбур бўлган. Лекин рус қўшинларига йўлда Туркистондан қўшимча кучнинг келиб қўшилиши орқасида Черняев бошчилигида Чимкентга қайта ҳужум қилдилар. Бу жой қалъаси ташқарисида жойлашган «Жанан» қабристонининг бир томонида қаттиқ жанг бўлиб, Қўқон қўшинлари ғалаба қозонди. Рус қўшинлари эса Туркистонга қайтиб кетдилар.

Шундан кейин Алимқул Авлиёота мудофаасини ундай олмаган ва уни рус қўшинларига бериб қўйиб,

Чимкентга қочиб келган ҳоким Ниёзали понсодбошининг оёқ-қўлларини боғлаб, тўп оғзига қўйиб оттирди. Худди шу хилда Дуғлат қабиласининг бошлиқларидан бири рус қўшинларига жосус сифатида хизмат қилган қозоқ Бойзоқбой номли киши ҳам жазоланди. Лашкарбоши Алимқул Чимкент мудофаасини мустаҳкамлаш ва чор ҳукуматига қарши урушни давом эттириш тадбирларини кўраётганда, Бухоро амирининг Қўқонга қарши отланганлиги ҳақида хабар олди. Шу муносабат билан Алимқул Чимкентда қўшиннинг бир қисмини қолдириб, Қўқонга жўнади. Бу ҳолат Чимкентда рус аскарларига қарши ҳаракатга салбий таъсир этди. Буни яхши англаган Черняев отряди полковник Лерх бошчилигида қўшин билан биргаликда Чимкентга ҳужум қилиб, 1864 йилнинг 21 сентябрида уни эгаллади. Бу ерда рус қўшинлари томонидан кўп одамлар ўлдирилди. Қўқон қўшинларининг бир қисми Тошкентга қочиб кетди. Генерал Черняев Россия тарафдорларидан бири Сиддиқ Назарни Чимкентнинг мингбошиси қилиб тайинлади.

ТОШКЕНТНИНГ ВОСИБ ОЛИНИШИ

Генерал Черняев бу шаҳарни эгаллаш учун тайёргарлик ишларини кўриб озиқ-овқат, қурол-аслаҳа ва бошқа нарсаларни Тошкентга олиб боришни уюштириш вазифасини Алимқул томонидан ўлдирилган Бойзоқбойнинг ўғли Оқмуллага топширди. Қўқон қўшинлари артиллерияси анча яхши уюштирилган бўлиб, унинг узоққа отилиши ва нишонга тегиши мақтовга сазовор бўлган. Шунинг учун ҳам генерал Черняев Чимкентда тайёргарлик кўриб, 1864 йилнинг сентябрида Тошкентни эгаллаш мақсадида йўлга чиқди. Бу вақтда Тошкент мудофааси меҳнаткаш омманинг умумий ҳаракатига айланиб, шаҳар атрофидаги деворларда аскарлар ва халқ кўнгиллилари жойлашган эди. Шаҳар аҳолиси она юртини ҳимоя қилишни ўзининг муқаддас бурчи ҳисоблаб, мудофаачиларга тинмай ғамхўрлик қилганлар. «Шаҳар ғарибларн, фуқаролари ва қариялари, ибодату намоздан кўра қўлидан келганча ёрдам бериш афзалроқ ва савоб, деб аскарларга, ғозийларга сув, озиқ-овқат ташиб турдилар». Рус аскарлари 1864 йил 1 октябрда Юнусобод томонидан шаҳарга яқинлашиб, уни тўплардан ўққа тутди. Рус аскарларидан бир гуруҳи шаҳар қалъасининг атрофида қазилган зовурлар ичига тушиб қол-

дилар. Буларга қўшилиш учун бир гуруҳ рус аскарлари чолиб келаётганда уларга қарши тўп отилди. Натижада, душман отрядлари орқага чекинди. Шундан кейин шаҳар мудофаачиларидан бир қисми зовурдаги душман устига шиддатли ҳужум қилиб, рус аскарларидан 72 кишини ўлдирдилар. Шундай қилиб, тошкентликлар ғалаба қозонадилар. Генерал Черняев урушни тўхтатишга ва Чимкентга қайтишга мажбур бўлади. Шундан кейин Алимқул Тошкентга келиб, бўлажак урушга тайёргарлик ишларини амалга ошириб, сўнгра Қўқонга қайтади. Хон кўрсатмасига кўра, Тошкент ҳокими номидан Ҳофизкўҳаки маҳаллалик Муҳаммад Саид номли савдогарни тинчлик сулҳи тузиш мақсадида элчи сифатида генерал Черняев ҳузурига юборилди. Бироқ, генерал Черняев сулҳ тузишдан бош тортади ва элчи Тошкентга қайтиб келади.

Тошкентда урушга тайёргарлик ҳамон кундалик ҳаётнинг биринчи навбатдаги вазифаси ҳисобланган. Бу ерда лашкарбоши Алимқул бошчилигида Туркистонни рус қўшинларидан озод қилиш учун тайёргарлик кўрилгандан сўнг, аскарлар Шайхонтоҳурнинг катта йўлидан ўтиб Сағбон кўчаси орқали Сағбон дарвозасидан Сариеғоч йўлига чиқдилар. Бу юриш 1864 йил ноябрь ойи охирида юз бериб, ҳаво жуда совуқ ва қор ёғиб турган пайт эди. Аскарлар Туркистонга яқин жойда Россия қўл остидаги Иқон деган қишлоқда рус отрядини тор-мор этдилар. Алимқул гарчанд ғалаба қозongan бўлса ҳам, Туркистонга қараб юрмай, Иқондан Тошкентга қайтишга мажбур бўлади. Бунга хонликдаги ички зиддият ва қўшимча ҳарбий кучларни тўплаш сабаб бўлган. Алимқул Тошкентга келган пайтда Черняев томонидан юборилган жосус ушланди. Бу жосус Тошкентнинг амалдорларидан бири Абдураҳмонбек Шодмонбековнинг (асли шаҳрисабзлик) Черняев номига ёзилган хати билан қўлга тушган. Бинобарин, Черняев маълум кишилар орқали Тошкент ҳақида зарур маълумотларни олиб турган. Абдураҳмонбек Тошкентдан қочишга улгуриб, Чимкентга Черняев ҳузурига боради. У хонликда айбланиб, уй-жойи ва мол-мулки давлат фойдасига мусодара қилинади.

Бу вақтда генерал Черняев Тошкентга қайта ҳужум қилиш тadbирларини тамомлаб, 1865 йил 28 апрелда Чирчиқ ёнидаги Ниёзбек қалъасини жанг билан эгаллади. Юқорида қайд қилинган Абдураҳмонбекнинг мас-

лаҳати бўйича шаҳарни сув билан таъминлайдиган Қайковус ариғи тўғонини бузиб, уни Чирчиқ дарёсига буриб юборди. Бу билан шаҳарни сувдан маҳрум этиб, уни таслим эттириш эди. Бироқ шаҳар халқи буни писанд қилмай мудофаани мустаҳкамлаб жангга тайёр турди. 1865 йилнинг май ойида Қўқон хони Султон Саидлашкарбоши Алимқул билан Тошкентга етиб келди. Бу ҳолат тошкентликлар руҳини кўтариб, улар Қўқон қўшинини зўр хурсандчилик билан қарши олганлар.

Алимқул шаҳар саройида йиғин ўтказиб, маҳаллий ҳокимият вакиллари ва қўшин бошлиқларига қарата нутқ сўзлаган. Шу йиғинда Алимқул катта-кичик, бой-камбағал фуқародан ёрдам сўраб, бу тўғрида Тошкент аҳли фуқароларининг кўрсатган ғайрат, шижоат ва қаҳрамонликларини айтиб, уларга ўз миннатдорчилигини ва хурсандчилигини изҳор қилиб, бир томчи қони қолгунча душманга қарши курашишга даъват этди. Алимқул Бухоро амири Музаффархонни қоралаб, унинг рус қўшинларига қарши кураш ишига катта путур етказаетганлигини ҳам гапирган.

Тошкентга хонлиқнинг Андижон, Қўқон, Наманган, Марғилон ва бошқа жойларидан келган қўшинлар Алимқул бошчилигида шаҳар мудофаа чизигини эгалладилар. Сиддиқ Тўра бошлиқ Қўқон қўшинининг разведка бўлими душманнын отлиқ ва пиёда отряди бир тўп билан Шўртепадан чиқиб, Олтинтепа орқали ўтиб Салор суви бўйлаб келаётганлиги ҳақида Алимқулга хабар келтирган. Шундан кейин Алимқул ўз қўшинлари билан кўрсатилган томонга жўнади. Душман қўшинлари Салор сувидан ўтиб, Қўқон қўшинларига қарата тўплардан ўқ уздилар, натижада икки томон ўртасида қаттиқ жанг бошланиб, қўқонликлар ҳужумга ўтдилар. Бунда Алимқулнинг шахсан ўзи қатнашиб, урушга раҳбарлик қилган.

Рус отряди ҳужумга бардош бера олмай, Шўртепага чекинган. Бу ғалаба шаҳарда катта шоду хуррамлик билан қарши олиниб, карнай-сурнай садолари янграган. «Шаҳар халқи 7 ёшдан 70 ёшгача эркак-хотин, ёшқари хизмат камарини белларига боғлаб, пишган таомларни бошларига кўтариб, қатиқ, сут, шарбат, иссиқ нонлар, ширин меваларни саватларга солиб, аскарлар турган жойларга олиб келиб илтижо, тавалло, таманно ва дилдорлик қилишиб, кўзларидан ҳасрат ёшларини оқизиб, кўз ёшлари суви билан аскарларнинг юзлари-

даги чанг-ғуборларни ювиб, артиб, кўзгудай тозалаб, овқатларни еб битиришларини илтижо қилдилар». Бу сатрлар кенг меҳнаткаш омманинг ватанпарварлик ҳаракатларини жуда жонли ва ёрқин равишда баён этган. Лашкарбоши Алимқул ҳокимият вакиллари ва ҳарбий бошлиқларини йиғиб урушни қандай давом эттириш масаласини ўртага ташлаганда, тошкентликлар рус қўшинлари устидан қозонилган ғалаба ҳужумга ўтишга даъват қилишини ва ака-ука Сиддиқ Тўра ва Арслон Тўра бошчилигида аскарларни Чимкентни эгаллаш учун юборишни таклиф этдилар. Улар Чимкент босиб олингандан сўнг, бу ердан аскарларнинг бир қисмини Туркистон ва Оқмачитни, иккинчи қисмини эса Авлиёота, Тўқмоқ ва Ғулжагача бўлган жойларни руслардан қайтариб олишга жўнатилишини гапирдилар. Аммо, Қўқон амалдорларидан Отабек номли киши Алимқулга пичирлаб: «Агарда тошкентликлар рус қўшинларини тор-мор қилиб, кўрсатилган жойларни олса, у вақтда улар мустақилликни истаб, Қўқонга бўйсунмай қолиши мумкин», деган. Шу нуқтаи назардан, Отабек тошкентликлар таклифини рад қилишни Алимқулга маслаҳат қилган. Алимқул бу маслаҳатга кўниб, мудофаа билан чегараланиб туришни буюрди.

Шунга кўра, Шўртепада ҳар икки томон уруш чизгини эгаллаб, даставвал тўплардан отишув бошланган. Сўнгра Қўқон қўшинлари ҳужумга ўтиб, Алимқул уруш майдонида жангчиларни руҳлантирган ва урушга жалб қилган. Алимқул ва сардор Абдуллабек душман қўшинлари билан юзма-юз келиб, уларни қиличдан ўтказган. Аммо, душман ўқи Алимқулнинг чап биқинидан кириб қорнини тешиб, киндиги устидан чиқиб кетади. У от устидан йиқилмай, унинг бўйнидан маҳкам ушлаб ўзини тутиб олиб, тўп турган жойга борди. Сўнгра, Алимқул Тошкент фуқароларини аста-секин орқага қайтиб, ўзларини шаҳар ичига олишлари ва бошқа жангчиларнинг урушни давом эттиришлари ҳақида фармон берган.

Икки томон ўртасида тўплардан яна отишув бошлангандан кейин, хон аскарлари ҳужумга ўтиб, сўнгра аста-секин рус аскарлари ҳужуми остида Салор бўйига чекиндилар. Натижада, биринчи галда себзорлик жангчилар Ҳакимхўжа қозикалон бошчилигида қочишни бошлайди. Уларнинг кетидан қипчоқлар, қирғизлар ва андижонликлар қўлга тушган нарсаларни олиб Фарғона

томонга қочдилар. Бошқа кишилар ҳам шаҳар ичига қочиб кела бошладилар. Лашкарбоши Алимқулнинг ярадор бўлиши аскарларнинг ва халқнинг руҳини тушириб, пировардида уларнинг чекинишига сабаб бўлган омиллардан бири бўлди. У оғир аҳволда шаҳар ичига келтирилди ва бу ерда ўлди. У катта иззат-икром ва катта алам-қайғу билан Шайхонтоҳур қабристонида дафн этилди. Чекинишдаги парокандалик ва ҳарбий бошлиқларнинг ваҳимага тушиб қолиши, шаҳар мудофаасига салбий таъсир этмасдан қўймас эди, албатта. Кунлар ўтиши билан қўқонликларнинг руҳсизланиши кучайиб, улар тўда-тўда бўлиб ўз ватанига қайтиш ҳаракатига тушиб қолганлар. Ҳатто Алимқул билан биргаликда рус қўшинларига қарши курашда фаол қатнашган Қўқон хони Султон Саид бир гуруҳ амалдорлари билан шаҳарни ташлаб кетмоқчи бўлган. Бироқ, Тошкент амалдорларининг сиқуви остида ўз фикридан қайтган. Шундан кейин амалдор ва ҳарбий бошлиқлар ўзаро келишиб, душманга қарши тадбирларни белгилаш ҳақида фикр алмашуви ўтказишди. Бунда бир гуруҳ кишилар Қўқонга қочиб кетган аскарларни орқага қайтиб келишларини сўраб, у ерга элчи юборилишини айтдилар. Бошқа бир гуруҳ кишилар Бухоро амирининг ҳузурига элчи юбориб, ёрдам сўрашлик ҳақида ўз фикрларини изҳор қилдилар. Маслаҳатчилар орасида ҳатто, Хоразмга ёрдам сўраб мурожаат қилиш зарурлигини баён этган кишилар ҳам бўлди.

Бухоро амирлиги ва Қўқон хонликларига рус отрядларига қарши биргаликда кураш ҳақидаги хат билан элчилар жўнатилди. Қўқонга юборилган элчи йўлда Тошкентдан қочиб бораётган қўқонликларнинг орқасидан етиб бориб, уларга хатни топширди. Бироқ қўқонликлар Тошкентга қайтиш ўрнига, аксинча Султон Саидхонни Қўқонга олиб кетиш ва тахт бегоналарга ўтиб кетишига йўл қўймаслик зарурлигини баён этдилар. Бухоро амираи ҳам Тошкентга ёрдам беришдан бош тортиб, аввало Султон Саидхонни Бухорога келиши зарурлиги ҳақида жавоб хати юборди. Бу билан амир Султон Саидхон Бухорога бўйсунган тақдирдагина ёрдам берилиши маълум қилинган эди. Бухородан келган жавоб хати амалдорлар ва ҳарбий бошлиқлар муҳокамасига қўйилганда, айрим қўқонликлар амир таклифини қабул қилиш кераклигини айтдилар. Бу муҳокамада Солиҳ Тошкандий ҳам қатнашиб, юқоридаги масала бўйича ўз

фикрини билдирган. У Султон Саидхонни Бухорога кетишига қарши чиқиб, ҳар бир ҳукмдор ўз бурчини бажармаса, у вақтда фуқаролар душман қўлида асир бўлиб қолиши мумкинлигини баён этган. Бу фикрга бошқа кишилар ҳам қўшилиб, «биз ёрдам сўраб ҳар томонга мурожаат қилдик. Эндиликда хоҳ ёрдам берсинлар, хоҳ бермасинлар, барибир урушни давом эттирамиз», деб аҳд қилдилар. Тошкентликлар Султон Саидхонга шундай дейишди: «Шаҳар халқи бутун уруш харажатларини ўз зиммаларига олиб, нимаики зарур бўлса, ҳаммасини етказиб берадилар». Қўриниб турибдики, тошкентликлар қандай бўлмасин, шаҳарни душмандан ҳимоя қилишга қаттиқ бел боғлаган эдилар.

Рус қўшинлари шаҳар қалъасини тўпга тутиб, ҳужум қилган вақтида, уларга қарши усталик билан тўплардан жавоб ўқи отилди, натижада, душман орқага чекинишга мажбур бўлган. Шундан сўнг, Султон Саидхонни Бухорога юбориш ҳақидаги масала яна кўтарилиб, пировардида уни жўнатиш ва Бухородан ёрдам олишга қарор қилинди. Афтидан, Султон Саидхоннинг ўзида ҳам Бухорога бориш истаги бўлган. Шунинг учун у 500 кишилик аскар ва бир тўп билан шаҳардан чиқиб кетди. Шундай қилиб, Қўқон амалдорлари ва аскарлари урушни охиригача етказмасдан, шаҳар мудофаасини ўз хоҳишларича ташлаб кетган эдилар. Шунга қарамай, шаҳар аҳолиси душманга қарши курашни давом эттирди. 1865 йил 14 июнда рус аскарлари эрта саҳарда шаҳар қалъасини тўплардан ўққа тутди. Натижада, улар Камолон дарвозаси орқали шаҳар ичига ёриб кириб, мудофаачиларнинг отрядлари билан тўқнашдилар. Жумладан, бундай тўқнашувлар Шайхонтоҳур, Бешёғоч, Қашқар маҳаллаларида ва бошқа жойларда бўлган эди. Ҳатто, айрим жойларда душманга қарши баррикадалар ҳам қурилди. Масалан, Анҳор кўпригининг ғарб томони аравалар билан тўсилиб мустаҳкамланди. Айни бир вақтда, Анҳор ёнидаги дўконлар ичига мудофаачилар кириб олиб деворлар тешигидан душманга ўқ уздилар. Бир ярим соатлик оғир жангдан сўнг рус аскарлари чекиниб, Шайх Шибли ариғи орқали қалъа деворининг шимол томонига ўрнашдилар. Улар чекинаётганларида Ўрдадаги дўконларга ўт қўйиб қочганлар. Чуқуркўприкда кўчаларнинг ҳам оғзи бекитилиб, рус отрядига қарши кучлар қўйилган. Айрим рус отрядлари масжидлар ичига кириб олиб, урушганлар. Бироқ, булар ўраб оли-

ниб тор-мор этилган. Шайх Шибли ариғи орқали чекинган рус отряди яна Урдага бостириб киришга ҳаракат қилди. Буларга қарши Қиёт маҳалласининг аҳолиси Абдурахим ясовулбоши бошчилигида деворларнинг орқасига ва пастқам жойларга ўрнашиб мудофаа чизигини эгалладилар. Булар орасида Мирюсуф боғбон ўғли, Умархон Тўрахон ўғли, Мирсодиқ Миршоди ўғли, Нормуҳаммад ва Муллашер сингари мерганлар, Муллажон Мусо Муҳаммад Алибобо подачининг ўғли ва бошқа мард йигитлар бор эди. Халқ кўнгиллилари шаҳар мудофаасининг асосий кучини ташкил этган эди. Абдурахим ясовул бошчилигидаги кўнгиллилар отряди ёғин ёғиншига қарамай, кун бўйи душман ҳужумини қайтариб турди. Охири, рус отряди шаҳар четига чиқиб кетишга мажбур бўлди. Бундан кейин ҳам Қиёт маҳалласининг кўнгиллилари Анҳорга қайтиб келган рус отряди билан қаттиқ жанг қилган. Шу вақтларда шаҳар аҳолисининг иқтисодий аҳволи оғирлашиб, сувсизлик ва ташналикдан азоб чекмоқда эди. Тошкентликлар бундай тангликка қарамай, шаҳарни қўлдан бермасликка қаттиқ ҳаракат қилдилар. Бироқ, рус отряди айрим хоин кишилар орқали шаҳардаги ўқ-дори омборини топиб, уни портлатишга муваффақ бўлдилар. Бу шаҳар мудофаа тақдирини ҳал қилган омиллардан бири ҳисобланади. Сувсизлик, йўқчилик ва ўқ-дорилар етишмаслиги пировардида шаҳар халқининг тинкаси қуриди. Натижада 1865 йил 17 июнда тошкентликлар душман ҳужумига бардош бера олмай, таслим бўлишга мажбур бўлдилар. Генерал Черняев Шайхонтоҳур, Бешёғоч ва бошқа аҳоли гавжум яшайдиган жойларга тўпларни ўрнатиб дарҳол тинчлик сулҳи тузилмаса, шаҳарни ёндириб ва бузиб ташлаш ҳақида эълон тарқатди. Шундан кейин генерал Черняев Ҳакимхўжа қозикалон, Абулқосимхон эшон, домла Солиҳбек охун додҳо ва бошқа шаҳар катталари билан махсус мажлис ўтказди. Бунда савдогарлар ва сардорлар ҳам қатнашган эди. Музокара натижасида тинчлик сулҳи тузилиб, ҳар икки томон аҳдномага имзо чекди. Аҳдномада шаҳар халқининг ўз динида қолиши ва барча ишлар «шариат» асосида олиб борилиши кўрсатилган. Закот ва хирожлар ҳам шариат бўйича, ҳар йилда эмас, балки ҳар ойда олиниши лозим эди. Шунингдек, ҳовли, боғ ва майдонлар аввалгидек ўз эгалари қўлида қолдирилди. Аҳолидан йиллик солиқ олиниши таъқиқланди. Чакалак, ўтлоқ ва қамишзорлардан солиқларни

мутлақо олмаслик аҳдномада кўрсатилган эди. Шунингдек, ерли халқдан рус қўшинига одамларни жалб қилмасликка келишилди. Аҳдномага ҳар тўрт даҳанинг муҳри босилди. Сўнгра генерал Черняев шаҳар катталарига духоба ва зар ёқали чакмонлар кийдирди. Шу равишда Тошкентнинг рус давлатига таслим бўлиши ҳақидаги ҳужжат расмий равишда қабул қилинди. Аҳднома тузилгандан кейин генерал Черняев шаҳар катталарини ўз томонига жалб этиш ва уларга таяниш мақсадида Ҳакимхўжа қозикалон уйига бориб, унга қимматли совғалар ва олтин медаль берди. Сўнгра генерал Черняев Регистон растасига бориб, камбағал ва гадойлар орасига тангалар сочди. Урушда яраланган кишиларга тиббий ёрдам кўрсатилди.

Генерал Черняев шаҳар мудофаасида қатнашган кишиларни жазоламай, уларни қўйиб юборди. У мадрасаларга бориб, ўқишларни давом эттиришни таклиф этди. Уруш вақтида бузилган уй-ҳовлиларни ва дўконларни тиклаш учун генерал Черняев томонидан маблағ ажратилди.

Генерал Черняев ўз таъсирини ўрнатиш мақсадида кўрсатилган тадбирларни амалга оширган. Шунини айтиб ўтиш лозимки, генерал Черняев юқори раҳбар доираларининг рухсатисиз ўзбошимчалик билан Тошкентга юриш қилиб, уни эгаллади. Бу ғалаба Петербургда зўр мамнуният билан қабул қилинган бўлса-да, лекин давлат ишларида қилинган ўзбошимчалик айрим йирик ҳукумат вакиллари норозилигининг келиб чиқишига сабаб бўлган. Бунинг устига Тошкентнинг босиб олиниши, халқаро матбуотда катта шовқин-сурон кўтарилишига олиб келди. Шунинг учун ҳам генерал Черняев ўз ҳаракатини оқлаш мақсадида гўё Тошкент ихтиёрий равишда рус қўшинларига бўйсунганлиги ҳақида ҳужжат уюштиришга киришди. У шаҳар катталарини тўплаб аҳоли номидан қуйидаги мазмунда хат тайёрлашни буюрди: «Неча замонлар ва йиллардан бери Туркистонда Фарғона хонлари ҳукмронлик қилиб, фуқароларга кўп жабр-зулм ўтказган... Улар закот, хирожларни шарият асосида олмасдан, ортиқча олганлар ва ҳеч қачон марҳамат қилмаганлар, қадимги урф-одат таомилидан воз кечиб, кўп йиллар мансаб учун катта кишиларни ўлдириб, фитначи ва ифвогарлар сўзига амал қилганлар. Уртада ноҳақ қонлар тўкилиб, улар шариятга ва уламолар сўзларига амал қилишдан бош тортдилар. Фарғона ва Туркистон

заминида кўп вақтлар ва кўпинча қилчоқ, қозоқ ва қирғиз авбошлари ва бебошлари ҳукмронлик қилиб келдилар. Шунинг учун фуқаро ва мамлакат тинчлиги учун тамоми ихтиёримиз ва рағбатимиз билан рус аскарларини олиб келиб уларга шаҳарни топширдик».

Кўриниб турибдики, тошкентликлар бўлиб ўтган ҳамма жанг ва воқеаларни инкор қилиб, ихтиёрий равишда рус аскарларига бўйсунганликларини тан олишлари лозим эди. Кўрсатилган хатнинг мазмуни баён этилгандан кейин шаҳар катталари ҳайрон бўлиб турган пайтида, домла Солиҳбек охун додҳо шундай жавоб қилган: «Бизлар воқеа ва ҳодисаларни бекитмасдан маълум қиламизки, Тошкентдан Оқмачитгача ва бу ердан Ғулжагача бўлган шаҳар ва қалъалар Тошкентга қарар эди. Бу жойларни рус аскарлари уруш ва талаш билан қўлга киргиздилар. Уруш тўсатдан, муҳлатсиз ва сўзсиз олиб борилди. Тошкент шаҳри зулҳижжа ойининг ярмидан бошлаб сафар ойининг 12 чисигача, яъни 42 кун давомида сувсиз, озиқ-овқатсиз қолдирилди. Мулла Алимқул лашкарбоши шаҳид бўлгандан кейин сардорсиз қолди. Бухоро, Хоразм ва фарғоналиклар ёрдам бермадилар. Тошкент фуқаролари ватанлари ва дини учун қаттиқ туриб, уруш-талашни давом эттириб, сешанба кунни ярим кеча ўтгандан кейин, саҳарга яқин рус аскарлари Хиёбон дарвозаси ва қалъанинг девори устидан кирди. Шундан кейин яна урушга киришиб, пайшанба кунигача икки кеча-кундуз урушиб турдилар. Бу ўртада кўп иморатлар, дўконлар ва уй-жойларга ўт тушиб, оч, ташна, сувсиз яккама-якка урушиб охирида ярашиш сулҳи тузилди». Бу ҳақиқий аҳволни акс эттирувчи жавоб генерал Черняевни ғазабга келтирди. У домла Солиҳбек охун додҳо сўзига қўшилувчи кишиларни бир тарафга ўтишларини буюрди. Шундан кейин шаҳар катталаридан 6 киши, жумладан, Ҳалимбой, Бердибой, Азимбой Фозилбачча, Мулла Мирзааълам охун, Мулла Музаффарҳожид ва Мулла Файзилар домла Солиҳбек охун додҳонинг сўзини қувватлаб, кўрсатилган томонга ўтдилар. Бу кишилар ва домла Солиҳбек охун додҳо дарҳол рус аскарлари томонидан ўраб олиниб қамоққа жўнатилди. Бу ҳолат тўпланган шаҳар катталарига таъсир кўрсатган бўлса керак, улар генерал Черняевнинг айтган аҳдномасини, у кўрсатган мазмунда тайёрлаб беришни зиммаларига олдилар. Чунончи, Ҳакимхўжа қозикалон аҳдномани безаш ва тузишни Абдусаттор Қо-

рабоши ўғлига топширди. Аҳднома тайёрлангандан сўнг, унга шаҳар катталари ва савдогарлари имзо чекиб ва муҳр босиб генерал Черняевга топширишди. Генерал Черняев домла Солиҳбек охун додхо ва унинг ҳамроҳларини Томскка сургун қилди.

Генерал Черняев аҳдномани Абдусаид ва Ҳодиҳожиномли савдогарларнинг қўлига бериб, Петербургга, подшоҳга олиб бориб беришни буюрган. Рус ҳукумати бу аҳдномани босқинчилик сиёсатини бўяш ва халқаро-матбуотда шовқин-суронни бартараф қилиш мақсадида чет мамлакатларга тарқатди. Жумладан, Туркиядаги рус элчихонаси аҳднома нусхаларини кўпайтириб, Истамбулдаги кўчаларга, бозорларга, дўконларга, умуман, кўзга ташланадиган жойларга ёпиштириб қўйган. Шундай қилиб, генерал Черняев Тошкентга бостириб киргандан сўнг икки аҳдномани, яъни сулҳ шартлари ва ҳақиқий аҳволни бузиб кўрсатувчи ҳамда мустамлакачилик сиёсатига хос бўлган қалбаки ҳужжатни тузишга эришди.

Генерал Черняев Тошкентда юқори табақа вакилларининг ихтиёридаги қулларни бўшатиш ҳақида фармон чиқарди. Натижада, бир вақтлар уруш пайтларида асирликка олинган ёки кўчманчилар томонидан келтирилиб сотилган турли миллатдаги, унчалик кўп бўлмаган қуллар озод қилинди. Генерал Черняев маҳаллий яҳудийларни камситишга қаратилган айрим одатларни бекор қилди. Жумладан, яҳудийларнинг белларини ип билан боғлаб юриши ва белгиланган хилдаги телпакни кийишлари тўғрисидаги талаб йўқ қилинди.

1865 йил сентябрь ойида Оренбург генерал-губернатори Крижановский Тошкентга келиб шаҳарни мустақил, деб эълон қилди. Буни у Тошкентнинг Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигининг таъсирига берилиб кетмаслиги учун қилган эди. Чунки, бу вақтларда шаҳарда айрим гуруҳлар орасида Бухоро амирлиги ва Қўқон хонликларига ёрдам сўраб мурожаат қилиш ҳаракатлари ҳамон давом этмоқда эди. Бунинг устига, Бухоро амири Музаффархон Тошкентга элчи юбориб, шаҳардан рус қўшинларининг олиб чиқиб кетилишини Черняевдан талаб этди. Аммо, энди фурсат қўлдан берилган эди. Ғалабалардан руҳланган генерал Черняев ўзбошимчилигини давом эттириб, ўз бошлиғи Оренбург генерал-губернатори Крижановский билан муносабатини кескинлаштириб юборди. Генерал Черняев қўшини 1866 йилнинг

февраль ойида Жиззахда ватан ҳимоячилари томонидан мағлубиятга учратилди. Натижада Крижановский Марказга мурожаат қилиб, 1866 йилнинг март ойида генерал Черняевнинг чақирилиб олинишига ва унинг ўрнига генерал Д. И. Романовскийнинг тайинланишига эришди.

1866 йил август ойида рус императорининг Тошкентни рус давлати тобелигига олганлиги ҳақидаги расмий фармони эълон қилинди. 1867 йилда эса Сирдарё ва Семиреченск (Еттисув) вилоятларини ўз ичига олган Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилиб, бу мансабга генерал К. П. Кауфман тайинланди. Тошкент Туркистон генерал-губернаторлигининг маркази бўлиб қолди.

Шу равишда Тошкент рус давлати минтақасининг бир қисмига ва чор ҳукуматининг кейинчалик Ўрта Осиёда тўла ҳукмронлиги ўрнатилишида муҳим таянчга айлантирилди.

БУХОРО АМИРЛИГИНИНГ УРУШИБ ОЛИНИШИ

Бухоро амирлигининг ҳукмдори Музаффархоннинг бутун минтақа тақдири қил устида турган бир пайтда чор ҳукуматининг тажовузига қарши кескин чораларни кўрмаслиги халқнинг қаттиқ нафратини уйғотди. У шу даражада узоқни кўрмаганки, тошкентликлар умум душманга қарши ҳарбий ёрдам сўраганларида сарой аҳли ҳузурида шундай деган: «Мен бир оддий рус лашкарбошиси билан урушни ўзимга ор деб биламан. Агар урушмоқчи бўлсам, у вақтда тўппа-тўғри Москвага ёки Петербургга бориб жанг қилурман». Амирнинг бу мантиқсиз сўзлари Бухоро жамоасининг қонини қайнатиб юборди. Бу ҳолат айниқса, рус қўшинлари томонидан Тошкент босиб олинганидан кейин авжига минди. Хусусан, руҳоний ва зиёли вакиллари амирни кўрқоқликда ва бепарволикда қораладилар. Аҳоли амир саройини қуршаб, тошбўрон қилди. Ҳатто, Музаффархон хонликда айбланиб, ўлдирилиши маълум қилинди. Ниҳоят, халқнинг қаттиқ сиқуви ва талаби орқасида Музаффархон айрим чораларни кўрди. Масалан, Жиззах қалъасини мустаҳкамлашга маблағ ажратилиб, қўшин кучайтирилди. Натижада, бу ернинг мудофаа қобилияти анча мустаҳкамланди.

1866 йил январь ойининг охирида генерал Черняев 14 пиёда ротаси, 100 казак ва 16 тўплар билан Жиззах-

га ҳужум қилди. Ватан ҳимоячиларининг қаҳрамонона жанги туфайли Жиззахни ололмай, Тошкентга қайтишга мажбур бўлди. Бу ғалаба барча қатори Музаффархонни ҳам руҳлантирди. Шундан кейин Музаффархон умумий «ғазовот» эълон қилиб, 100 минг одам тўплади. Уларнинг орасида қўшиндан ташқари қўлига нима тушса шу билан қуролланган халқ кўпчилигини ташкил қилган. Улар амир Музаффар бошлиқ Жиззахга ва бу ердан Сирдарёнинг чап қирғоғидаги Сассиққўл деган жойга келдилар. Буни қарангки, Музаффархон бўлажак жангга пухта тайёргарлик кўриш ўрнига ички кийимда ўтириб шахмат ўйнаш ва ашула эшитиш билан вақтини ўтказди. Шу аснода рус қўшинлари ҳужум қилганда амир Музаффар ички кийимда отга миниб қочади. Халқ оломони ва қўшин ҳам турли томонга қочиб тўзиб кетади. Бу воқеа 1866 йил 8 майда Сассиққўл яқинида жойлашган Иржар деган жойда содир бўлди. Бу ерда рус қўшинлари генерал Романовский бошчилигида урушдилар. Қанчадан-қанча одамлар ҳалок бўлдилар ва жароҳатландилар. Кўп одамлар қайтишда йўлларда мисли кўрилмаган азоб-уқубатларни бошдан кечирганлар. Мана, хоҳласам, Москвага бориб урушаман, деб чиранган ҳукмдорнинг асли башараси қандай бўлган. Рус қўшинлари кўп миқдорда ҳарбий қуролларни, жумладан, 26 тўпни, 670 пуддан ортиқ порохни ва 220 минг патронни ўлжага олдилар. Улар 1866 йил 19 майдан 20 майга ўтар кечаси 18 та тўплардан ўқ узиб Хўжандга ҳужум қилдилар. Бу ерда халқ шу даражада қаттиқ жанг қилдики, бундан ғазабланган душман қўшини шаҳарни ялписига ўққа тутиши орқасида 20 мингдан ортиқ киши ўлдирилди ва уй-жойлар вайронага айлантирилди.

1866 йилнинг 11 октябрида чор қўшини генерал Крижановский бошчилигида Жиззахни қуршаб олади. Жиззахдаги жанг шу даражада даҳшатли бўлганки, тўкилган одам қони бамисоли ариқ сувига ўшаб оққан. Ҳимоячиларнинг қаҳрамонлиги ва жасоратини ҳатто чор қўшинлари ҳам тан олган. Бу жангда ҳимоячилардан 2 ярим минг киши ўлиб, кўплаб кишилар ярадор бўлган. Пировардида, Жиззах душман томонидан эгалланди. Босқинчилар 1867 йилнинг 7 июнида Жиззах ва Самарқанд ўртасида жойлашган Янгиқўрғонда 45 минг кишилик Бухоро қўшини ва халқ кўнгилиларини қаттиқ жанг билан мағлубиятга учратди. 1868 йил майда эса Самар-

қанд шахри остонасидаги Чўпонота тепалигида уруш бўлади. Бу ерда ҳимоячилардан кўп киши қирилди ва ярадор қилинди.

Чор аскарлари эртасига Самарқанд шахрига бос-тириб кирадилар. Бундан хабар топган амир Музаффар қаттиқ даҳшатга тушиб, хабарчини «шум сўзлари» учун дарҳол осиб ўлдиришга фармон беради. Унинг васвасаси аста-секин йиғига айланиб: «Худо мени Самарқанддан маҳрум қилгандан кўра жонимни олгани яхши эди», деб нола чекади. Амирнинг ношудлиги ва мағлубияти халойиқ орасида юрт соҳибига қарши норозилик ва ғазабни янада кучайтиради. Айниқса, унинг чор ҳукумати билан сулҳ тузишга мойиллиги вазиятни ўта кескинлаштиради. Натижада, Бухоро атрофидаги аҳли жамоа амирдан «қандай бўлмасин урушни давом эттиришни» талаб қилиб қўзғолон кўтарадилар. Амир Музаффар халқ қўзғолонининг бутун Зарафшон водийсига тарқалиб кетишидан қўрқиб, дарҳол чоризмга қарши ҳарбий юриш уюштирди. Чўли Малик деган жой қўзғолон марказига айланди. Бу ерда ойболта, сўйил, найза ва шунга ўхшаш нарсалар билан қуролланган қўзғолончиларнинг асосий кучлари тўпланган эди. Бироқ, қўзғолон бостирилди.

Талвасага тушган амир нима қилишни билолмай ўз атрофидаги беклар билан кенгаш ўтказиб сулҳ тузиш ёки урушни давом эттириш масаласини муҳокамага қўйди. Кенгашда биринчи бўлиб сўз олган лашкарбоши Ўсмонбек шундай дейди: «Амирлик халқи урушни давом эттиришни талаб этаётган бир пайтда кофирларга контрибуция (товон) тўлашдан кўра бир томчи қон қолгунча курашиш афзалроқдир». Бу фикрни кенгаш қатнашчилари қўллаб-қувватладилар. Шундан кейин 15 минг отлик, 6 минг пиёда ва 14 тўпдан иборат қўшин Зирабулоқ тепалигига келиб ўрнашди. Қўшинни руҳлантириш ва ғалабага чорлаш ниятида амир Музаффар уларга қуйидаги тарзда мурожаат қилади: «Содиқ мусулмон фуқаролари, Сизларнинг заҳматларингиз учун раҳмат, сизларни ишонтираманки, ғалаба биз томонда бўлғай. Самарқанд ва Каттақўрғоннинг қўлдан кетиши биз учун унчалик йўқотиш эмас. Биз темурийлар авлодимиз, биз ўз еримизни қандай қайтариб олишни кўрсатиб қўямиз. Мусулмонлар, мен динимиз ва Ватанимиз учун мусулмон аҳлининг қаҳрамонона жанг қилишини кофирлар кўз ўнгида намойиш этишингизга умид қиламан. Халқ биз-

дан ғалаба кутяпти, у жангдан сўнг сизларни қарши олганида дин ва Ватан ҳимояси учун курашган ва еришни кофирлардан тозалаганлар, деб айтишсин. Зирабулоқ жанг майдонида ҳалок бўлганлар шарафига шонли ёдгорлик ўрнатилади. Мусулмонлар, Туркистон генерал-губернатори талаб қилаётган 125 минг тилла [500 минг сўм] товон сифатида сизларга берилади. Ишончим комилки, сизлар менинг умидларимни рўёбга чиқариб, самарқандликлар тўнидаги қора доғни ювасизлар. Мусулмонлар, сизларга зафар ёр бўлсин!» Ушбу мурожаат тўп ўқлари овози остида ўқиб эшиттирилади. 1868 йил 2 июнда генерал К. П. Кауфман қўмондонлиги остидаги қўшин ва ҳимоячилар ўртасида жанг бошланди. Бухоролик мудофаачилар: «Олинглар, олдирманглар ахир...» дейишиб, душманга қарши ҳужум қилдилар. Аммо кўп талафот кўриб мағлубиятга учрадилар. Бу ҳақдаги хабар бутун Бухоро халқи ғазабини янада кучайтирди. Амир қўрқиб Қизилқум тарафга қочиб кетди. Зирабулоқдаги жанг вақтида Самарқандда чоризмга қарши халқ қўзғолони бошланди. Юрт ҳимоясига шаҳар атрофидаги қишлоқ ва овуллардан минглаб кишилар келиб қўшилдилар. Генерал-губернатор К. П. Кауфманнинг ёзишича, Каттақўрғондан то Самарқандгача бўлган ерларда кишиларни кам учратган. Бунга сабаб найманлар, қорақалпоқлар, хитой-қипчақлар, қирғизлар ва бошқа қабилалар Жўрабек ва Бобобек бошчилигида Шаҳрисабздан келаётган 20 минг кишилик қўшин ва қасоскорларга қўшилиб, Самарқанддаги қўзғолончилар сафини тўлдирган эди. Самарқанд чоризмга қарши умумхалқ курашининг ўчоғига айланди.

Бир неча минг кишилик қўзғолончилар шаҳар қалъасида ўрнашган чор қўшинини қуршаб олиб жангга киришдилар. Аммо Шаҳрисабз беклари чор қўшинларига ёрдамчи кучлар келаётганлигидан хабар топиб, Самарқандни ташлаб чиқадилар. «Шундан кейин,— деб ёзади К. П. Кауфман, — шаҳар аҳли қишлоқлардан келаётган халқ кўнгиллилари билан биргаликда қалъага ҳужум қилишни давом эттирадилар». Бу вақт ичида ҳар икки томондан кўплаб киши қурбон бўлади ва ярадор қилинади. 8 июнда генерал К. П. Кауфман бошчилигида қўшинлар шаҳарга бостириб кириб, қўзғолонни шафқатсизлик билан бостиради. Улар шаҳар бозорини ўққа тутадилар. Қўзғолон қатнашчиларидан 19 киши ўлимга ва 19 киши Сибирга умрбод сургунга ҳукм қилинади. Бунинг усти-

га қўзғолончиларнинг аксарияти жангда ўлдирилди ва ярадор этилди. Бошқа жойларда эса босқинчилар бунчалик кўп талафот кўрмаган эди. Шунинг учун генерал К. П. Кауфман: «Самарқанд қалъасидаги талафотни жуда катта йўқотиш», деб баҳолайди. Бу вақтда амир Музаффарнинг обрўси ва мавқеи тобора тушиб, тахтда зўрга илиниб турарди. Амир Қарманга келиб, ўз амалдорлари иштирокидаги кенгашда чор ҳукумати билан сулҳ тузишдан бўлак чора қолмаганини маълум қилиб: «Эндилликда барча қўшин ва қуроладаслаҳаларни, тўпаларни оқ подшоҳга топшириб, менга Маккага, ҳажга боришга рухсат беришни ундан сўрайман. Сезиб турибманки, менинг ўлимим яқин, тақдирим ва ҳаётим халқнинг қўлида», дейди.

1863 йилнинг 23 июнида амир Музаффарнинг элчилари Самарқандга К. П. Кауфман хузурига келиб, сулҳ тузишга розилик билдирадидлар. Сулҳга кўра Самарқанд, Каттақўрғон ва Зарафшон дарёсининг юқори қисми амирликдан ажратиб олинди, Россия таркибига киритилди. Амир товон сифатида 500 минг сўм тилла пул тўлашга ва хорижий мамлакатлар билан мустақил равишда алоқа ўрнатмасликка розилик беради. Шунингдек, Россия савдогарларига амирлик тасарруфида бемалол савдо-сотиқ ишлари билан шуғулланишга ҳамда карвонсаройлар қуришга ижозат этилди. Улар тўлайдиган савдо божлари миқдори Бухороликлар тўлайдиган божлардан ошмаслиги керак эди.

Хуллас, шартнома тузилгандан сўнг, Бухоро амири урушни расман тўхтатиб, рус давлатига тобелигини тан олади. Бу эса ватанпарвар ва ҳур фикрли одамларнинг қаттиқ норозилигига сабаб бўлди. Ҳатто, амирнинг ўғли Каттатўра ва бир неча нуфузли беклар бирлашиб, Музаффархон ва чоризм истилочиларига қарши курашни давом эттирдилар. Улар амирнинг тахтдан маҳрум этилганлигини эълон қилиб, Шаҳрисабз ва Китобда катта куч тўпладилар. Шаҳрисабз беклари Каттатўрани амир деб эълон қиладилар. Натижада, амир Музаффарнинг аҳволи ниҳоятда оғирлашади. Ота-бола қўшинлари ўртасида Самарқанд яқинидаги Жом қишлоғида содир бўлган жангда амир сарбозлари енгилди. Шундан сўнг амир чор маъмуриятига ҳарбий ёрдам сўраб мурожаат қилади. Буни инобатга олган генерал Абрамов 1870 йилда Шаҳрисабз ва Китобда Жўрабек ва Бобобек бошчилигидаги қўшини ва оломонни енгиб,

у жойларни амир Музаффар ихтиёрига топширади. Бундан илгари, яъни 1868 йилда чор қўшинлари томонидан босиб олинган Қарши шаҳри ҳам амирга қайтарилди. Бу билан чор ҳукумати амир Музаффарнинг рус давлатига янада иттифоқ этишини мустақкамлаб борди. Амир эса сулҳ шартларини оғишмай амалда бажараверди.

ХИВА ХОНЛИГИНИНГ ЗАБТ ЭТИЛИШИ

Чор ҳукумати Хива хонлигини босиб олиш учун катта тайёргарлик кўрди. Ваҳоланки, Хива хонлигида 1869 йилги маълумотларга кўра, 1500 кишидан иборат мунтазам армия бўлиб, ҳарбий техникаси ниҳоятда паст даражада эди. Шунга қарамай, чор ҳукумати хонликка қарши уч тарафдан, яъни Туркистон генерал-губернаторлиги, Оренбург ва Каспий денгизи томонидан ўз ҳарбий кучларини ташлайди. Қўшин яхши қуролланган 12 минг кишидан иборат эди. Ҳатто, қўшинга император хонадонидан буюк князь Константин Константинович Романовский, князь Евгений Максимович Романовский ҳам қўшилади. Афтидан, бу билан ҳарбий юриш мавқеини янада ошириш мўлжалланган бўлса керак. Қўшинга генерал К. П. Кауфман умумий қўмондонлик қилади. Чор қўшинлари узоқ ва машаққатли йўлни босиб ўтиб, Хива хонлиги чегарасига етиб келадилар. 1873 йилнинг май ойида йўлма-йўл хиваликлар қаршилигини енгиб борган чор истилочилари 28 майда Хива шаҳри остонасига келиб тўхтайдилар. Бу вақтда Саид Муҳаммад Раҳимхон қочишга улгурган эди. Қўшин генерал Верёвкин бошчилигида Хива шаҳрига ҳужум бошлайди. Пировардида, уруш тўхтатилади ва генерал К. П. Кауфман Саид Муҳаммад Раҳимхонни қайтадан тахтни эгаллашга даъват қилади. Шундан сўнг Саид Муҳаммад Раҳимхон Хивага келиб, рус давлатининг вассали сифатида ўз тахтини эгаллайди. 1873 йил 12 августда ўзаро сулҳ тузилиб, Хива хонлиги ўз сиёсий мустақиллигини йўқотади. Шунингдек, у томон тўлашни ва Россия савдогарларига хонликда бемалол иш юритиш учун шароит яратиб беришни бўйинга олади. Амударёнинг ўнг қирғоғи Россия ихтиёрига ўтказилиб, у ерда генерал-губернаторлиқнинг Амударё бўлими ташкил этилади.

Шундай қилиб, Бухоро амирлиги ва Хива хонликлари

Ўз мустақилликларини қўлдан бой бериб, Россия таркибига киради. Амирлик ва хонлик сақланган бўлса-да, улар рус давлати манфаатлари доирасида иш юритганлар. Чор ҳукумати минглаб кишиларнинг ёстиғини қуритган ва ногирон қилгани етмаганидек, уруш ҳаражатларини ундириш учун Бухоро амирлигини 500 минг олтин пул, Хива хонлигини эса 2 миллион 200 минг сўм тоvon тўлашга мажбур этади. Бу огир жарима меҳнаткаш омманинг мушкул ҳаётини янада огирлаштиради.

ҚўқОН ХОНЛИГИНИНГ УРШИБ ОЛИНИШИ

Чор истилочиларнинг галдаги нияти Қўқон хонлигини тугатиш эди. Улар Туркистон, Чимкент, Тошкент ва бошқа жойларни босиб олиб, Қўқон хонлигига қаттиқ зарба берган эди. Қўқон хони Худоёрхон қўрқоқ ва шижоатсиз бўлганлиги учун Ватан ҳимояси йулида бирон арзигулик иш қилмади. Аксинча, чор ҳукумати паноҳида ўз тахтида ўтиришни ўйларди, холос. У 1868 йилги подшо Россияси билан сулҳ тузиб, амалда унга қарам бўлиб қолади.

Бунга кўра, хонлик ерларида рус савдо-саноат вакилларига катта имтиёзлар берилди. Худоёрхоннинг рус ҳукуматига итоаткорлигини тақдирлаган чор ҳукумати уни Россия давлати ордени билан мукофотлади ва унга «Асилзода» деган фахрий унвон берди. Худоёрхоннинг мазкур сиёсати аҳолининг ғазабини тошириб юборди. Бунинг устига хоннинг зулми тобора кучайиб борди. Натижада, 1873 йилда Пўлатхон бошчилигида халқ қўзғолони кўтарилди ва у тобора авжига минди. Халқ нафратига учраган Худоёрхон ўзининг бой хазинасини 40 аравага юклаб Хўжандга қочиб кетади. Бу ердан Тошкентга юборилади. Генерал Кауфман унинг бойликларини ҳукумат фойдасига мусодара қилиб, ўзини Оренбургга сургун қилади. Рус архив манбаларига кўра, Худоёрхон бу ердан қочиб Афғонистон орқали Ҳиндистонга ва сўнгра Саудия Арабистонига бориб ҳаж қилган. Шундан кейин яна Афғонистонга қайтиб, кўп ўтмай вафот этган.

Қўзғолончиларга хонликдаги ҳукмрон доираларнинг вакиллари Абдурахмон Офтобачи, Мулла Исо Авлиё, Султон Муродбек ва бошқалар ҳам қўшилиб чор ҳукуматига қарши кураш олиб бордилар. Бу ҳаракат шу

даражада кенг қулоч ёйдики, бутун Фарғона водийсини қамраб олди. Қулай фурсатни кутаётган чор ҳукумати аскарлари 1875 йил 6 августида Фарғона водийсига бостириб киради. Қўзғолончилар босқинчиларга қарши қаттиқ жанг қиладилар. Шафқатсиз душман қўшинлари бир неча аҳоли турар жойларини ер билан яксон этади. Биргина Андижондаги жангда қўзғолончилардан 20 минг киши ёвузларча ер билан яксон этилди. Бу фожеа генерал Скобелевнинг буйруғи ва бевосита нитирокида рўй беради.

Халқ қўзғолони шафқатсизлик билан бостирилиб, 1876 йил 16 февралда Қўқон хонлиги тугатилади. Шундай қилиб, чор ҳукумати 1853—1876 йилларда, ўзбек хонликларига қарашли шаҳар ва қишлоқларни биринкетин босиб олиб, Ўрта Осиёнинг ҳукмдори бўлиб қолади. Минглаб оддий халқ вакиллари болта, таёқ билан қуролланиб, ўзидан ҳар жиҳатдан бир неча баробар кучли ва яхши қуролланган чор қўшинларига қарши мардонавор курашади. Улар аскарларнинг тўплар ва милтиқлардан отилган ўқ ёмғирларига кўкракларини тутдилар. Ўзбек хонлари эса мамлакат мудофаасини мустаҳкамлаш ва ҳарбий техникани такомиллаштириш ўрнига ўзаро курашларни давом эттира бердилар. Айниқса, Бухоро хонлигининг Қўқонга нисбатан олиб борган душманлик сиёсати чор ҳукумати учун катта фойда келтирди. Уруш ҳаракатлари шунини кўрсатадики, учала хонлиқнинг ҳукмдорлари ҳам ҳарбий жиҳатдан мутлақо саводсиз кимса бўлиб чиқди. Бундан Қўқон лашкарбошиси Алимқул мустаснодир. У чор ҳукуматига қарши курашда ўзининг ҳарбий маҳоратини намойиш этиб, қўшинга ва халқ қасоскорларига билимдонлик ва жасорат билан бошчилик қилди. У жўшқин ватанпарвар ва қаҳрамон шахс сифатида жанг майдонида ҳалок бўлди.

Ўзбек хонликлари ерларининг босиб олинishi подшо Россиясининг юқори табақаси томонидан зўр хурсандчилик билан қарши олинди. Россия молия вазири Вишнегородский бу жойларни «рус тожидаги энг қимматбаҳо жавоҳирдир», деб баҳолади.

Туркистон генерал-губернаторлигининг чегараси вақт ўтиши билан кенгайиб борди. Пировардида, Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Еттисув ва Каспий орти ерларини ўз қарамоғига киритди.

Бухоро амирлигида 28 беклик вилоятнинг — Чоржўй,

Қармана, Зиёвуддин, Нурота, Китоб, Шаҳрисабз, Чироччи, Яккабоғ, Ғузор, Бойсун, Қоратегин, Денов, Ҳисор, Дарвоз, Болжувоц, Шугнон, Рўшон, Қўлоб, Қўрғонтепа, Шеробод, Халиф, Карки, Бурдалиқ, Қарши, Қабодиён, Қоболиқ сингари жойларини ўз ичига олган.

Хива хонлиги эса Питнак, Ҳазорасп, Хонқа, Урганч, Қўшқўрник, Қиёт, Шоҳобод (Шовот), Тошҳовуз, Омбар, Маноқ, Турлац, Манғит, Килчи, Инёзбой, Қипчоқ, Порсу, Илёли, Кўҳна Урганч, Хўжайли, Шуманай ва Қўнгирот деган жойларни қамраган.

Кўриниб турибдики, амирлик ва хонликнинг ерлари илгаригига нисбатан жуда қисқарган. Бундан, айниқса, Бухоро амирлиги катта талафот кўрди. Қўқон хонлиги **эса бутунлай таг-томири билан қўпориб ташланди.** Унинг марказий қисмида Фарғона вилояти ташкил этилди.

Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, Туркистон халқларининг ўта ватанпарварлиги ва эрксеварлиги орқасида **рус давлати уни тезкорлик билан босиб ололмади.** Натижада уруш ўрта ҳисобда 25 йил давом этди. Халқ оммасида миллатпарварлик туйғуларини шу даражада кучли эдики, агар ҳарбий маҳорат ва ҳарбий техника талабга жавоб берарли даражада бўлганда рус давлатининг ёвуз нияти юзага чиқмаслиги турган гап эди. Начора, ўлка ҳукмдорларининг нодонлиги ва ожизлиги ҳамда бир гуруҳ кишиларнинг хоинлиги Туркистон ўлкасининг Россия панжасига тушишига сабаб бўлди. Чор ҳукумати туб аҳоли вакиллари олий ва ўрта мансаблардан маҳрум қилди, натижада ўлкани бошқариш рус генераллари ва офицерларининг қўлига ўтди. Шу равнишда миллий давлат тугатилиб, рус тили давлат тили ҳисобланди. Миллий тилининг ва миллий маданиятнинг ривожланишига йўл берилмай, «улугмиллатчилик» сиёсати амалга оширилди. Бутун ўлкада мустамлакачилик ва миллий зулм ҳукм сўрди. У Россиянинг хом ашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилиб, бошига сон-саноксиз азоб-уқубатлар тушди. Шунинг учун ҳам халқ оммасининг озодлик курашлари давом этди. Масалан, 1892, 1898 ва 1916 йиллардаги халқ ҳаракатлари шулар жумласидандир. Бундай Мустақиллик учун курашлар 1917 йил октябрь тўнгарининдан кейин совет давлатига қарши қаратилган «босмачилик» ҳаракатларида ҳам ўз ифодасини топди. Аслида, миллий озодлик моҳиятига эга бўлган бу умумхалқ ҳара-

катларида халқнинг барча табақалари фаол қатнашиб, ватанпарварлик намуналарини намойиш этдилар.

Иншооллоҳ, Ўзбекистон Мустақиллиги тикланди. Гарчанд, замон тақозосига кўра, бу тарихий воқеа бир томчи қонсиз содир бўлган бўлса ҳам, лекин унинг учун олиб борилган курашларнинг илдилари рус давлати тажовузини бошлаган вақтларга бориб тақалади. Ушандан буён Ватан мустақиллиги учун 10 минглаб кишилар жонини ҳам, молини ҳам аямади. Ниҳоят, кўз ўнгимизда ўзбек халқининг асрий орзу-ниятлари рўёбга чиқиб, она юртимиз мустақилликка эришди.

ЎЗБЕКИСТОНДА ПАХТА ЯККАҲОКИМЛИГИ УЧУН КУРАШ ВА УНИНГ РОССИЯНИНГ ХОМ АШЕ МАНБАИГА АЙЛАНТИРИЛИШИ

(XIX асрнинг иккинчи ярми—XX аср бошлари)

СУНЪИЙ СУҒОРИШ ТАРМОҚЛАРИ

Пахта ва бошқа деҳқончилик маҳсулотлари етиштиришда сувнинг аҳамияти беқиёслиги ҳеч кимга сир эмас. Шу боис, Туркистон ўлкасида энг қадим даврлардан сунъий суғоришга давлат миқёсида алоҳида эътибор берилиб, сув учун кураш умумхалқ ҳаракатига айланди. Шу маънода сувдан фойдаланиш шарият тартибларида қуйидаги тарзда ўз ифодасини топганди:

1. Дарё ва кўл сувлари худойи таолонинг кишиларга берган марҳамати ва неъмاتي ҳисобланиб, ундан ҳамма баробар фойдаланиш ҳуқуқига эгадир. Бундан хусусий кишилар томонидан бунёд этилган ҳовуз ва қудуқлар мустасно бўлса-да, лекин одамларга улардаги сувлардан ичишга, молларни суғоришга ва рўзгор эҳтиёжларини қондириш учун фойдаланишга руҳсат этилади.

Айрим ҳолларда давлатнинг сувга эгаллик қилиш ҳуқуқи берилса-да, лекин жамоа аҳлининг ундан фойдаланишига тўсқинлик қилинмайди.

2. Сувни сотиш ва сотиб олиш тақиқланади, фақат айрим ҳоллардагина бунга руҳсат бериш мумкин. Сув камчил вақтларда барча одамлар эҳтиёжи доирасида баробар тақсимланади. Зарурият туғилса, навбат билан сувдан фойдаланилади.

3. Сувдан фойдаланаётган ҳар бир киши сунъий суғориш тармоқларини тузатиш ва таъмирлашда қатнашиши шартдир. Сувдан фойдаланиш ўз-ўзини бошқариш асосида олиб борилиб, ариқларни тузатиш, таъмирлаш ва сувни тақсимлаш халқ сайлаган «кўкбоши» ва миробларга юклатилади. Уларга ғалла ва бошқа деҳқончилик маҳсулотлари билан иш ҳақи берилади.

Сув ишоотларига зарар етказмаслик шарти билан тегирмонларнинг ишлашига руҳсат берилади. Сувни кўп талаб этадиган шоли аҳолининг розилиги билан экин-

лиши мумкин. Сув каналлари у ёки бу хўжалик ерларидан ўтказилган тақдирда эгасига ҳақ тўланади.

Мазкур тартиблар асосида асрлар мобайнида сувдан фойдаланиб келинган. Уларнинг яхши томонлари шундан иборатки, сувдан фойдаланишда ўзбошимчалик ва тўс-тўполонларга йўл қўйилмайди. Аммо, барибир сув танқислиги вақтида жанжаллар бўлиб турган.

Ўлкада чор ҳукуматининг ҳукмронлиги ўрнатилганидан кейин сунъий суғориш тармоқларига ва умуман, сувга эгалликни у ўз қўлига олди. Чор ҳукумати пахта илинжида сунъий суғоришни ривожлантириш зарурлигини яхши англаб, сув иншоотлари лойиҳасини тайёрлади. Бироқ, ҳукумат сунъий суғоришни изчиллик билан ривожлантиришга қодир эмаслиги туфайли етарли даражада маблағ бера олмади. Бу вақтда Туркистон ўлкасида Сирдарё, Амударё, Зарафшон ва Чирчиқ дарёлари энг катта сув ҳамда ҳаёт манбаи сифатида муҳим аҳамиятга эга эди. Марказий ҳукумат сунъий суғоришга етарли даражада эътибор бермаган бўлса-да, ўлкадаги чор маъмурияти вакиллари уни эътибордан четда қолдирмади. Чунончи, губернатор Кауфманнинг кўрсатмасига биноан 1869 йилдаёқ Мирзачўлда сунъий суғоришни йўлга қўйиш мақсадида П. Аминов бошчилигида муҳандис ва топографдан иборат мутахассислар қидирув гуруҳи тузилди.¹ Гуруҳ Мирзачўлда сунъий суғориш бўйича маълумотлар тўплади. Кейин ушбу маълумотлар асосида Н. Ф. Ульянов раҳбарлигида иш юритилиб, 40 минг десятина² (240 минг таноб) ернинг суғориш лойиҳаси тузилди. Ва ниҳоят, XIX асрнинг 70-йилларда Сирдарёнинг чап қирғоғида «Кауфман канали»ни қазнишга киришилди. 6 йил мобайнида олиб борилган машаққатли меҳнат яхши натижа бермай, 13 қақирим масофада ер қазилди, холос. Мирзачўлда сунъий суғоришни ривожлантириш ҳаракатларининг халққа фойдасидан кўра зиёни кўп бўлди.

Мирзачўлда канал қазниш лойиҳаси 1872 йилда тасдиқланиб, 1874 йилда иш бошланган. Бу иш 1875—1878 йилларда ҳам давом этган бўлса-да, 1883 йилда тўхтатилган. Шундан кейин Мирзачўлда айрим қидирув ишлари олиб борилиб, таклиф ва муҳофазалар маъмуриятга маълум қилинди. Масалан, 1885 йилда муҳандис

¹ «Туркестанские ведомости». 1873. № 27.

² Бир десятина ер бир гектарга тенглашади.

Н. Петровнинг генерал-губернаторга юборган хати шулар жумласидандир.

Мирзачўлда ва Тошкент атрофида сунъий суғоришнинг ривожлантиришга императорнинг жияни князь Н. К. Романовский ўз ҳиссасини қўшди. У 1881 йилда Тошкентга келганидан кейин, Чирчиқ дарёсидан 50 чақирим узунликда канал қазитди ва унга «Искандарбек» номини берди. Бу канал 4513 десятина ерни суғориш имконини берди. Уша йили Чирчиқда «Хоним» номли канал ҳам қурила бошланди. Ушбу 65 чақирим узунликдаги канал орқали 3215 десятина ерни суғориш имконига эга бўлинди. Аммо, кўрсатилган каналлар атрофида рус қўрғонлари юзага келиб, сувдан кўпрок улар наф кўрдилар. Князь Н. К. Романовский 1887 йилда Мирзачўлда «Николай I» каналини қуришга киришиб, ўз ҳисобидан бир миллион сўм сарфлади.

1885—1890 йилларда Мирзачўлда 28 чақирим масофадаги Бухоро номида канал қурилди, лекин кейин маблаг етишмаслиги натижасида иш тўхтатилди. Н. К. Романовский 1891 йилда Мирзачўлда «Хива» ариғини қурди. Бу 90 чақирим узунликдаги канал 1895 йилда ишга туширилди. Бироқ, бу сувнинг маълум қисмигина туб аҳолига берилди, холос. Чунончи, у ўзбек ва қирғизларга тегишли 750 десятина ерни суғорган бўлса, русларнинг 2000 десятина, Н. К. Романовскийнинг 2000 десятина, давлат мулкчилигининг 4000 десятина ерлари суғорилган¹. 1899 йилда Н. К. Романовский томонидан Мирзачўлда қурилган барча каналлар ҳукуматнинг ихтиёрига ўтказилди. Бунинг учун унга хазинадан пул тўланди. Мирзачўлда сунъий суғоришнинг бирмунча жонлантирилиши орқасида бир нечта рус қўрғонлари ташкил топиб, 1919 йилда улар 2827 десятина ерга эгалик қилдилар.

Каналларни қозиш машаққати эса, асосан, туб аҳоли зиммасига тушди ва улар хонавайронликка учрадилар. Айниқса, тошкентликлар ва хўжандликларга оғир бўлди².

Умуман айтганда, Мирзачўлда сунъий суғоришни ривожлантиришдан мақсад, рус қўрғонлари сонини тобора кўпайтириб бордини ва пахтачиликда олинадиди.

¹ Отчёт по Ревизи Туркестанского края произведенный сенатором графом К. К. Паленом. Вып: 3, с. 275.

«Туркестанские ведомости», 1912, № 18.

ган даромадни кучайтиришдан иборат эди. Ҳатто, деҳқончилик вазири А. В. Кривошеин давлат Думасида сўзлаган нутқида «Русларнинг ўлкадаги мавқеини кўтариш нуқтаи назаридан Мирзачўлга ўрнашадиган руслардан олинадиган ер учун ҳақ туб аҳолига нисбатан оз бўлишини»¹ уқтирди.

1900 йилда рус ҳукумати Мирзачўлнинг шимоли-шарқий тарафида 45 минг десятина ерни ўзлаштириш ҳақида қарор қабул қилиб, 2 млн. сўмдан ортиқ маблағ ажратди. Бироқ, бу ишлар ўта секинлик билан олиб борилиб, маблағ ва қурилиш жиҳозлари етишмади. Шу билан, 1911 йилда Мирзачўлдаги сунъий суғориш ишларини тугаллаш учун хазинадан 4.856.500 сўм ажратилди. Қурилишларни 1915 йилгача тугатиш режалаштирилди². Бироқ, бу пул ҳам кўрсатилган миқдорда берилмади. Ниҳоят, 1916 йилнинг бошларига келиб, «Николай I» канали қурилиши тугалланиб, 35 минг гектар ерни суғориш кўзда тутилди. Бу ернинг 80—90 фоизини пахта етиштириш режалаштирилди³. Амалда эса, 1914 йилда Мирзачўлда етиштирилган пахта бутун ўлкада етиштирилган пахтанинг бир фоизини ташкил қилган. 1913 йилда Мирзачўлда 50 минг десятина ерни суғоришга мўлжалланган Н. Романовский канали битказилган эди. Амалда эса, 34 минг десятина ерни суғориш имкони туғилган.

Шу равишда чорак аср мобайнида Мирзачўлда магистрал сув канали битказилди. Бундан руҳланган рус маъмурияти Мирзачўлда 500 минг десятина ерни ўзлаштириш масаласини ўртага ташлади. Бунга кўра, у ерда «Бешта шаҳар, 200 савдо ва жамоат майдонлари ҳамда 45 мингдан 57 минггача кишини ўз ичига олган рус қўрғонлари бунёд этилиши лозим эди. Мирзачўлда сунъий суғоришнинг тўла йўлга қўйилиши Россияга ярим миллион аҳоли яшайдиган турар жойларни беради. Бу ердан Россияга 130 млн. сўмга яқин баҳода 8—9 млн. пуд пахтани олиб кетиш имкони туғиларди»⁴.

Рус маъмурияти Чирчиқ атрофидаги жойларда 32 минг десятина ерни суғорадиган сунъий суғориш тар-

¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви. Ф. Ц—7. 1 рўйхат, 5199-иш, 90-б.

² «Туркестанские ведомости», 1913, № 220.

³ Уша жойда. 1916, № 190.

⁴ «Туркестанские ведомости», 1913, № 220.

моқларини қуришни ва бунинг учун 1.800 минг сўм сарфлашни режалаштирди. Аммо, бу режани тўла амалга оширишнинг иложи бўлмай, аввалдан фойдаланиб келинаётган сув тармоқларини кенгайтириш давом эттирилди. Бу вақтда Чирчиқнинг икки қирғоғидан кўплаб сув шохобчалари турли томонларга таралиб (1-жадвал) кетган эди.

1-жадвал

Ариқларнинг номи	Ариқларнинг узунлиги	Бир секунлда ўтадиган сувнинг ҳажми	Сувориладиган ерлар	Сувдан фойдаланадиган хонадонлар	Ариқларни тозалашга қанча ишчи кучи кетди
	чақирим	куб, фунт	десятина		
Чирчиқнинг ўнг қирғоғидан:					
Искандарбек ариғи	50	40—90	2600	538	8500
Хоним ариғи	85	100—300	3500	524	—
Заҳариқ	150	1000	23.500	4748	7000
Бўзсув	175	2300	13.416		
Қорасув	40	460	10600		
Қалмоқ ариқ	8	100	800		220
Таукат	40	150	750		300
Парнабат	12	524	882		100
Болариқ	18	200	2474	430	1800
Баротхўжа	9	226	347	267	100
Чортоқ	12	268	131		250
Шоҳариқ	8	197	193		50
Чулдак	5	20	15		
Такбай	6	102	17	1250	300
Қиличота	12	70	29		
Икўнариқ	47	500	7839	1263	3500
Нилёбоши	30	230	3417	533	1500
Қулқурдук	45	100	1685		1000
8 та кичик ариқлар	29	166	116		100
Чирчиқнинг чап қирғоғидан:					
Бектемир тизими					
31 та кичик ариқлар	157	1736	2266	2064	2680
Иик	13	170	25	360	450
Қум I	10	100	60	210	450
Бектемир	19	850	345	815	1280
Тош	22	175	75	447	2320
Қум II	12	67	30	111	240
Учтамқали	16	150	70	125	

1	2	3	4	5	6
Тошлоқ	26	120	70	140	460
Ужкент	23	120	80	120	175
Чақмоқ	11	130	280	140	770
Қорасув тизими:					
Қорасув	90	1600	4490	4544	2000
Хоп I	24	49	730	230	980
Қорақалпоқ	50	336	500	215	600
Аганай юлук	15	90	400	130	
Оқ	11	163	800	306	575
Саобука I	15	210	150		
Дархон	20	170		200	1400
Балиқ	10	27	90	200	
Сарбува	17	84	170	325	700
Саврау	10	170	200	230	
Хон II	24	248	800	310	2330
25 та майда ариқ-лар	197	1020	990	1924	488
Оҳангарон дарё-сидан:					
Пскепт	25	20	500	450	900
Шаҳрия	4	50	145	180	
Хўжа	16	30	525	150	
Оқтепа	12	100	1640	800	
Мозор	20	15	150	250	
Хон	31	140	1763	810	2860
Шоманси	12	60	172	85	940
48 та майда ариқлар	192	932	5297	9445	
Ж а м и:	1725	16305	95.372	34869	49118 ¹

Демак, Тошкент воҳасини Чирчиқ ва Оҳангарон дарёларидан чиқарилган 1725 чақирим узунликдаги ариқлар қоплаган. Улар бир секундда 16305 куб фунт сув оқизиш имконига эга бўлиб, 95.372 десятина ерни суғорган. Шу равишда Чирчиқ дарёси асосий сув манбаи ҳисобланиб, 27.294 хўжаликка хизмат қилган. Сувнинг маълум қисми пахта етиштиришга сарфланган, албатта. Шунингдек, Чирчиқ дарёсининг чап қирғоғидаги ерларни қуритиш ҳисобига 20.000 десятина ерни ўзлаштириш режалаштирилди².

Самарқанд вилоятини сув билан таъминлашда Зарафшон дарёси муҳим ўрин эгаллаган. Ундан чиқарил-

¹ Манбада ушбу жойларнинг айримлари нотўғри номланганлигини эслатамиз.

² «Туркестанские ведомости», 1912, №8.

ган Туяотар, Булунгур, Косон ва Дарғом сингари йирик ариқлар вилоятдаги 130.000 десятина ерни суғорган. Шунга айтиб ўтиш лозимки, XIV асрнинг иккинчи ярмида Абдуллахон вақтида қурилган Туяотар ариғи вақт ўтиши билан ташландиқ ҳолга тушиб қолган эди. 1912 йили рус ҳарбий маъмуриятининг ташаббуси билан уни тиклашга 100 минг киши иштирокида ҳашар уюштирилди. Ҳашарчилар бир ярим ойлик озиқ-овқатни гамлаб, Жиззахдан 200 чақирим масофадаги Туяотар ариғи бўйига жойлашиб ишга киришдилар. Оғир шароит ва машаққатли меҳнатни мардонавор етган халқ ариғини тиклашга эришди. Уша вақтлардаги газетанинг ёзишича, ариқда сув оқшини кўрган халқ хурсандчиликдан қичқириб юборган. Ҳашарчилар орасида тиз чўкиб, худон таолонинг марҳаматига шукур қилганлар, ўзларини сувга ташлаб нчганлар, ҳатто суюнганидан юраги ёрилиб ёки чўкиб ўлганлар бўлган. Тикланган ариқ янги Туяотар номида аталиб, Жиззах уезида 700 десятина ерга пахта экиш имконини берган¹.

Минтақада энг йирик сув манбаларидан бири Норин ва Қорадарёнинг қўшилшидан ташкил топган Сирдарёдир. Норин дарёси Тянь Шань тоғларидан бошланиб, йўлда бир неча сув тармоқларини ўз ичига олади. У 40 чақирим масофадан сўнг, Мингбулоқ қишлоғида Қорадарё билан қўшилгач, Сирдарё номи билан аталган. Учқўрғон, Қизилқудуқ, Тўти, Кайка I, Кайка II, Халқобод, Янгиариқ, Қараскон, Рустамоғалиқ, Қўмтўғон, Зарбоб, Давлатбой, Назаруздиҳон, Жидакен сингари номлардаги ариқлар чиқарилган эди. Қорадарёнинг чап ва ўнг қирғоқларидан эса Шаҳрихонсой, Андижонсой, Улғунор, Чек, Насриддинбек, Қўқонқишлоқ, Сази, Хайробод номидаги ариқлар қазилган. Улардан ташқари тоғлардан тўппа-тўғри қишлоқларга ва шаҳарларга оқиб келадиган Кагарсой, Бозорқўрғонсой, Эсипастсой, Подшоота, Сўх, Учқўрғонсой, Шоҳимардонсой, Исфара, Оқбўри, Арвоҳсой, Қирғизота ариқлари бор эди. XX асрнинг бошларида Фарғона вилоятида 36 суғориш тармоқлари бўлган. Унинг жануби-шарқий тарафидаги Исфара, Сўх, Сарикўрғон, Авғон, Воҳ, Қора-Куржин ва Оққўрғон сингари тармоқлари, асосан, Қўқон уезидини сув билан таъминлаб турган.

Вилоятнинг жануб ва жануби-шарқ томонларидаги

¹ «Туркестанские ведомости», 1913, № 220.

тоғлардан келадиган ариқлар, хусусан, Шоҳимардон, ва Улугнор ариқлари Марғилон уездини сув билан таъминлаган. Тара, Қоракулжа, Ясси, Қоғар, Чанкент, Қора-Унгара, Шайдон, Майли-Избоскан номли ариқлар эса Андижон уезди томон оққан.

Норин дарёсидан оқадиган Подшоота, Олабуқа, Ашча, Хрот, Сумсар, Кўк серек, Чодак ва бошқа ариқлар Наманган уездини қамраб олган. Юқорида номлари зикр этилган сув тармоқлари вилоятга жон киргизиб, пахта ва бошқа деҳқончилик маҳсулотларини етиштиришда муҳим аҳамият касб этганлар.

Бизнинг иштиёримизда ўша сув тармоқларининг қанча экин майдонларини суғориш қобилиятига эга эканлиги ҳақида маълумотлар мавжуд:

1. Равотники	50131 десятина
2. Сўхники	5247 — «—
3. Шоҳимардонники	58235 — «—
4. Исфаранники	68803 — «—
5. Абширники	11018 — «—
6. Аравонники	57976 — «—
7. Оқбўриники	100086 — «—
8. Ясси ва Куршибники	176320 — «—
9. Кагарники	17067 — «—
10. Бозорқўргонники	25461 — «—
11. Майли-Избосканники	20753 — «—
12. Норин сув шохобчалариники	67288 — «—
13. Чортоқ сув тармоқлариники	9315 — «—
14. Подшоотаники	32977 — «—
15. Қизилотаники	16811 — «—
16. Косонники	27203 — «—
17. Сумсарники	9502 — «—
18. Газинники	25771 — «—
9. Чодакники	5102 — «—
20. Аштники	9317 — «—
21. Бободархонники	3867 — «—

Кўриниб турибдики, 1—4 ва 6—8 саналардаги сув тармоқлари катта ҳажмдаги ерларни суғориш имконига эга эди.

Рус маъмурияти сунъий суғоришнинг ўлка ҳаётидаги улкан ўрнини англаб, уни ривожлантириш лозимлигини императорга маълум қилиб турди. Чунончи, Туркистон генерал-губернатори Вревский 1895—1897 йиллар учун берган ҳисоботида шундай ёзган: «Сунъий суғоришни тартибга солиш ва уни ривожлантириб бориш деҳқончилик вазирлиги маҳаллий ташкилотининг асосий вазифаси бўлиши лозим. Чунки, фақат шу йўл билан-

гина Туркистондаги давлат ерларининг даромадини ошириш мумкин. Шу билан бир қаторда ўлкадаги унумдор ерлардан катта даромад олиниши натижасида саноатимизни ва савдонини чет эл қарамлигидан озод қилишимиз мумкин»¹.

Хуллас, сув хўжалигининг барча тармоқлари назорат остига олиниб, Туркистон генерал-губернаторлиги қошида ва вилоятларда ер ва ирригация бошқаруви учун алоҳида мансаб лавозими таъсис этилди².

Губернатор Вревскийнинг кўрсатишича, 1895 йилда Фарғона вилоятидаги Учқўрғон ариғини кенгайтиришга қаратилган тадбирлар белгиланиб, деҳқончилик ва мулкчилик вазирликлари томонидан ажратилган маблағ ҳисобидан ишга киришилган. Бироқ, темир йўл қурилиши ва ишчи кучига тўланадиган ҳақнинг ошиши муносабати билан иш деярли тўхтаб қолган. Бундан ташқари, рус маъмурияти суғориш тармоқларини ривожлантириш мақсадида Қорадарёдан сув чиқариб, 16.250 десятина ерни ўзлаштириш ва бунга 1.154.247 сўм сарфлишини режалаштирди³.

Аммо, фойдали лойиҳаларга ҳукумат томонидан маблағ етарли даражада берилмаганлиги орқасида кўпи амалга ошмади.

Шунга қарамай, ўлка маъмурияти сунъий суғоришни ривожлантириш зарурлигини ҳукуматга таъкидлайверди. «Фарғона вилоятининг иқлим шароити ва тупроғининг ўзи,—деб ёзган эди ҳарбий губернатор Чаковский,—тўқимачилик саноатининг энг қимматли хом ашёси бўлмиш пахта талабларига яхши жавоб беради, дейиш қийин. Негаки, бу ердаги деҳқончилик ўсимликларини сунъий суғоришсиз тасаввур этиб бўлмайди. Шу боис, сув тармоқларини кенгайтириш ва янги каналларни қуриш биринчи галдаги вазифа ҳисобланади. Шундай қилинса, саноатни хом ашё билан таъминлаш ва рус кўрғонларини кўпайтириш имкони туғилади»⁴.

Шунингдек, Чаковский янги ерларни ўзлаштириш катта харажатларни талаб қилишини, лекин ерларнинг унумдорлиги туфайли уларни яқин орада оқлаши мумкинлигини айтиб ўтган.

¹ Центральный Государственный исторический архив России в Санкт-Петербурге. Ф. 1282, оп. 3, д. 239, л. 20.

² Уша жойда, л. 17.

³ Уша жойда, л. 17.

⁴ Уша жойда, д. 320, л. 4.

Кўришиб турибдики, у сунъий суғоришнинг ривожлантирилиши янги ерларни ўзлаштиришни, деҳқончилик маҳсулотларини, хусусан, пахта хом ашёсини кўпайтириш имконини бериш билан баробар Фарғона водийсига кўплаб русларни кўчириб келтиришга шароит яратишини ҳукуматга маълум қилган.

Рус маъмурият вакиллариининг сунъий суғоришни ривожлантириш ҳақидаги талаблари бежиз эмас, албатта. Чунки, Россиянинг пахта конига айланиб бораётган Фарғона вилоятида жон бошига тўғри келадиган суғориладиган ернинг ҳажми жуда оз бўлган. Бу ҳақда тегишли маълумотлар (2-жадвал) далолат беради¹.

Жадвалдаги рақамларни шарҳлашдан олдин, шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, улар суғориладиган ерларни ҳар волостдаги жон бошига тўғри келадиган ҳажминини кўрсатувчи ноёб ҳужжатдир. Шунинг учун ҳам у тўла ҳолда келтирилди. Уша рақамлардан аёнки, сув тармоқлари волостлар ва хўжаликлар бўйича бир хилда тақсимланган. Масалан, Марғилон уездига қарашли Чимён волостида жон бошига 0,94, Яккатутда—0,88, Ёзёвон ва Қулинда—0,77 десятина суғориладиган ер тўғри келган бўлса, бошқа волостларда, хусусан, Асакада—0,40, Файзиободда—0,54 десятинани ташкил қилган. Аввал, Қўқонқишлоқ, Марҳамат, Бўстонда ер бир десятинадан ошган. Урта ҳисобда Марғилон уездида суғориладиган ер жон бошига 0,7 десятинадан тўғри келган.

Қўқон уездида ҳам жон бошига тўғри келадиган суғориладиган ерларнинг ҳажми бир текисда бўлмай, айрим волостларда, жумладан, Нагутқипчоқда—1,81 ва Лайлакда—1,64 десятинани эгаллаган. Қолган волостларда энг ози—0,32, 0,23, 0,42 ва ундан ортиқ десятинага борган. Урта ҳисобда Қўқон уездида суғориладиган ерлар жон бошига 0,51 десятинадан ошмаган.

Суғориладиган ерларнинг ҳажми, айниқса, Андижон уездида кам бўлган. Бу ерда биргина Наукент ва Костида 1,28 десятинани ўз ичига олиб, бошқа жойларда—0,24, 0,43, 0,58, 0,59, Қўқонқишлоқда—0,88 ва Майгида—0,90 десятинадан иборат бўлган. Умуман олганда, суғориладиган ер Андижон уездида жон бошига 0,64 десятинадан тўғри келган.

¹ Центральный Государственный исторический архив России в Санкт-Петербурге. Ф. 1882, д. 320, л. 4.

Уездлер	Белестер номи	Аҳолининг сони	Ер ҳажми—десятина			Дон бошига тўғри келадиган сугориш майdonи десяти- тина
			Ҳами десятина	Сугорилди- ган ерлар десятина	Сугорилмаган ва яроқсиз ер- лар десятина	
Марийлон уезди буйича	Файзиобод	22352	36250	12277	23973	0,54
	Езёнов	23720	59875	48495	21380	0,77
	Яккатут	22454	32375	19825	42550	0,88
	Олгарик	20376	24625	8786	45839	0,43
	Чимён	22280	69125	20931	43194	0,94
	Аввал	11123	39632	14636	24996	1,31
	Найман	44781	496425	6086	489939	0,57
	Бўстон	4560	178375	5218	173157	1,14
	Қуна	13145	42375	9889	2486	6,75
	Кўрөңқишлоқ	13866	28775	42285	13090	1,10
	Қоратена — Нақеът	14720	46875	40726	6149	0,72
	Шаҳрихон	22813	32000	16763	45237	6,73
	Сегазин	41350	40750	7880	2870	0,69
	Асака	17137	10125	6891	3234	0,40
	Қўлин	14581	23875	6994	46881	6,77
	Аравон	46292	23250	8121	45129	0,49
	Марҳамат	9634	40500	42034	30266	1,06
Ичкелик	17675	257750	12791	244959	0,72	
Ж А М И:		286.859	1.374.657	211228	1154809	43,71
Қўқев уезди буйича	Аравон	44326	7375	4352	3023	0,30
	Ганжиравон	45480	5375	4652	723	0,30
	Қайнар	49549	15125	6459	8666	0,33

1	2	3	4	5	6	7
	Кенгас	41422	25500	4928	8139	0.43
	Кудаш	40170	45250	7111	6137	0.70
	Чирчиқ—Йзднв	40300	13625	7488	47147	0.72
	Жанжал	43907	24625	7478	25213	0.53
	Қишлоқ	65396	29500	4287	404140	0.65
	Қорақалпоқсўх	17485	109750	5610	43261	0.32
	Сўх	7346	47125	3864	15617	0.52
	Ғиштон	17970	25250	9633	24524	0.53
	Залин	49590	34625	10101	24144	0.51
	Янгиқўрган	15379	28080	6936	32755	0.45
	Ултарма	41250	38125	5370	8391	0.48
	Бабайдин	16854	45650	7259	898	0.43
	Найман	41553	5375	5477	334064	0.47
	Наутқилчоқ	6730	346250	12186	259225	1.81
	Лайлак	4207	266125	6900	183177	1.64
	Исфарин	45358	190875	7698	41880	0.50
	Қонибодом	43780	45000	3120	21595	0.23
	Яйлан	44936	27875	6280	26965	0.42
	Бешариқ	13124	34000	7035		0.53
	Махраш	7522	90125	5054	25071	0.69
		294834	1380605	142678	1211755	13.49
Ж А М И :						
Алдиқов	Бокент	44972	8250	5355	289	0.36
Уседи Сўйича	Ербон	42940	26750	10158	16592	0.78
	Олтинқул	49254	43875	40330	3545	0.53
	Балиқчи	22858	43750	19859	29891	0.86

1	2	3	4	5	6	7
	Жалолкулдук	9015	46625	5471	40884	0.04
	Құрғонтепа	48381	23125	12568	10537	0.68
	Ойым	48350	43250	8160	5090	0.44
	Қорасу	42137	10276	3399	6877	0.28
	Майли-Избоскан	22413	197125	19543	177582	0.87
	Харқулобод	44556	28250	22513	5737	1.54
		46726	28125	48376	9549	4.41
	Кенқұлқоратыр	9039	256500	—	256500	—
	Жалолобод	19911	31750	41551	20199	0.58
	Узған	31830	497125	13780	483345	0.43
	Құғарт	47328	203500	4144	199356	0.24
	Безорқұртон	45844	171000	9406	461594	0.59
	Құқонқишлоқ	49220	58875	16998	41877	0.88
	Наукент	6186	21250	7229	13321	4.28
	Майғыр	12334	17125	41146	5979	0.90
	Сусамир	8110	509184	—	509184	—
	Ж А М И:	321184	1895220	210186	1945903	12.47

Ўлкада сунъий суғориш бўйича амалий ишга нисбатан қидирув ва лойиҳалаш ишлари салмоқли ўринни эгаллади. Масалан, Мирзачўлда сунъий суғоришни ривожлантириш бўйича Г. К.Ризенкампф, В. Чиков, Г. В. Ведоров, Е. К. Яков ва бошқалар янги ерларни ўзлаштириш таклифларини баён этиб, иш режаларини ва харитани ҳукумат вакилларига тавсия этдилар. Аммо, улар тўла амалга оширилмади. Фарғона водийсидаги сунъий суғориш бўйича қидирув ишлари ва лойиҳалар тузишда А. Н. Вавейков, П. Жилин, П. Петров, Н. Королков, К. Снявский, Г. К. Ризенкампф ва бошқа мутахассислар муҳим ўрни эгалладилар. Уларнинг фаолияти С. Жалиловнинг «Фарғона водийсининг суғорилиш тарихидан» китобида батафсил баён этилганлиги учун уни атрофлича ёритишга ҳожат йўқ, албатта. Бундан ташқари, улар томондан тузилган таклифлар ва лойиҳалар қозғоғидагина қолган эди. Бу хусусда масалани махсус ўрганган С. Жалилов шундай деган: «Шундай қилиб, чоризм билан рус капиталистлари ўртасидаги янги ерларни ўзлаштириш ишини ташкил қилишга доир келишмовчиликлар, чор ҳукуматининг хусусий ташаббускорлар ҳаракатига бепарқ қарагани ва шунингдек, чор маъмурий идораларидаги сансалорлик ва бюрократизм кайфиятлари Фарғона водийсида йирик ирригация иншоотларини қуриш ва катта майдонлардаги бўз ерларни ўзлаштириш планларини амалга оширишга йўл бермади»¹.

Шунга қарамай, айрим таклиф ва лойиҳалар ҳақида фикр юритиш фойдадан холи бўлмайди. Бу борада 1878 йилда Фарғона водийсида сунъий суғориш ҳолати билан танишган академик А. Миддендорфнинг фикр-мулоҳазалари қизиқарлидир. У аввало хонлик даврида чала қолган ишларни тугаллашни ва туб аҳолининг минг йиллик тажрибасига таянишни таклиф этди. Унинг фикрича, Норин ва Қорадарёлардан ариқ чиқариш ва Улуғнор ариғини кенгайтириш ҳамда сунъий суғориш харитаси тузилиши лозим эди. Барча катта-кичик ариқларга сувни тақсимлаш учун муҳандислик иншоотларини қуришни таклиф этди. Унинг кўрсатишича, сунъий суғориш ишларини тартибга солиш ва назорат қилиш биринчи галдаги вазифадир. «Модомки,—деб ёзганди у,—

¹ Жалилов С. Фарғона водийсининг суғорилиш тарихидан (XIX—XX аср бошлари). Т., 1977, 133-б.

бизнинг давлатимиз чиқарган қарорга биноан, буту Туркистон сувини ўз мулки деб эълон қилган экан; мо-домики бу сувлардан озуқа воситаларини ишлаб чиқариш учун фойдаланиш зарур экан; ирригация иш-шоотларини ширкат ва уюшмалар қўлига топшириб қўйиш мумкин эмас ва у билан деҳқончиликка боп саз тупроқни суғориш жуда фойдалидир, у ҳолда тезликда ва ғайрат билан ишга киришни кечиктириб бўлмайдиган бурч бўлиб қолади»¹.

Муҳандис Н. Жилин Улуғнор ариғини сув билан таъминлашга алоҳида аҳамият берди. У қуйидаги вазифаларни ўртага ташлади:

1. Улуғнорнинг Тешиктошдаги тўғонини қайта қуриш ҳамда Тўнғизтўсар тўғонини қайта таъмирлаш.

2. Уни мунтазам сув билан таъминлаб туриш учун Андижоннинг шимолидаги Бобоғози ариғини Улуғнорга бирлаштириш, шоян экиш устидан назорат ўрнатиш.

Шу асосда айрим ишлар амалга оширилди. Чунончи, Улуғнор ариғининг маълум қисми тозаланиб ва қирғоқлари дамба билан кўтарилиб, тошқин хавфининг олди олинди. Бобоғози ариғига тўғон қурилиб, Улуғнорга бурилди. Тўнғизтўсар ва Тешиктош тўғонлари ҳам қайта қурилди. Аммо, бу ишлар сунъий суғоришни маълум даражада тартибга солиб, уларга арзимаган маблағ — 1100 сўм сарфланган эди, холос. Маъмурият томонидан етарли даражада маблағнинг берилмаслиги орқасида Н. Жилиннинг Улуғнор ариғини талаб даражасида яхшилашга қаратилган лойиҳаси қолиб кетди. Маъмурият вакиллари халқ кучи билан анча харобага айланган Мусулмонқул ариғини бир оз бўлса-да, тиклади ва қишлоқларнинг сув билан таъминланиши бирмунча яхшиланди. Шунингдек, Кампирравотда водийда энг йирик ҳисобланган Шаҳрихонсойни ва Андижонсойни мунтазам сув билан таъминлаш учун ҳашарлар уюштирилди. Бироқ, сунъий суғоришни ривожлантиришга қаратилган барча ишлар ниҳоясига етказилмади. Бунинг устига, сув тошқинлари қилинган ишларга путур етказиб турди. XX аср бошларида ҳам сунъий суғоришни тартибга солиш ва ривожлантириш ҳаракатлари тўхтатилмаган бўлса-да, лекин марказий ҳукумат вакиллари бу ишга етарли даражада эътибор бермадилар. Бу вақтда Улуғнор ариғини тубдан яхшилашга қаратилган лойиҳа ту-

¹ Жалилов С. Фарғона водийсининг суғорилиш тарихидан. 76-б.

зилиб, маблағ ажратилишини сўраб Петербургга мурожаат қилинди. Бироқ, бу ерда ҳам масалага салбий жавоб берилди. Шундан кейин вилоятда иш юритиш асосан ўлкадаги рус маъмуриятининг таъсир доираси билан чегараланиб қолди. Ўлка генерал-губернаторининг кўрсатмасига биноан, Улугнор ариғининг давоми сифатида Балиқчи ариғи қазинига киришилди ва битказилди. Шаҳрихон сойида ҳам сунъий суғоришлар анча тартибга солиниб, экин майдони 60 минг десятинага етди.

Кўрилаётган йилларда сунъий суғоришни ривожлантиришни ўз ичига олган 6 та лойиҳа тузилди. Уларни амалга ошириш бўйича ҳукумат идоралари ўртасида кўп ёзишмалар ва фикр алмашувлар бўлди. Пиროвардида, 1914 йилда Туркистон ўлкасида сунъий суғоришни ривожлантириш масаласи давлат думасида муҳокама қилиниб, уни давлат ҳисобидан амалга оширилиши ҳақида қарор қабул қилинди. Бироқ, шундан кейин ҳам аҳвол ўзгармади. Умуман айтганда, Туркистон ўлкасида пахтачилик асосан эскидан иш бериб келаётган сув тармоқларини маълум даражада тузатиш ва айрим ариқларни қазитиш асосида ривожлантириб борилди.

Умумлаштирилганда, рус ҳукуматининг 1908—1915 йилларда ўлкадаги сув хўжалигига сарфлаган маблағи қуйидаги ҳажмда бўлган:

1908 йилда — 76000 сўм.	1912 йилда — 130043 сўм.
1909 йилда — 90000 сўм.	1913 йилда — 283100 сўм.
1910 йилда — 87600 сўм.	1914 йилда — 350000 сўм.
1911 йилда — 87690 сўм.	1915 йилда — 561799 сўм.

Бинобарин, давлат томонидан ажратилган маблағ жуда оз бўлган. У маълум даражада солиқлар ҳисобига тўлдирилган. Айниқса, ҳашар воситасида иш битириш кенг қулоч ёйган эди. Ун минглаб кишилар ўзларининг иш қуроллари ва озиқ-овқатлари билан ойлаб сунъий суғориш тармоқларида азоб-уқубатда ишлашган.

Шундай қилиб, асосан, халқнинг кучи билан қурилган сунъий суғориш тармоқлари ўз самарасини бериб турди. 1917 йилги маълумотга кўра, суғориладиган ерларининг ҳажми сув ҳавзалари бўйича қуйидагича (3-жадвал) тасвирланган:

№	Сув хавзаларининг номи	Сугориладиган ерлар (десятина)	№	Сув хавзаларининг номи	Сугориладиган ерлар (десятина)
1.	Сирдарё хавзаси	1245000	7.	Сангзор ариғи	106000
2.	Чирчиқ, Келес, Қуру-Келес, Оҳангарон	228000	8.	Зарафшон Каттақўрғон билан	393000
3.	Талас, Терес (Авлиб-ота округи)	130000	9.	Мурғоб ва Тезкен ариқлари	172000
4.	Чу дарёси	141000	10.	Амударё	64000
5.	Иссиқкўл	70000			
6.	Балхаш кўли	297000			
	Ҳаммаси:				2871000

Демак, ўлкада Сирдарё, Зарафшон ва Чирчиқ дарёларидан кўп сув олиниши натижасида экин майдонларининг ҳажми бошқа жойдагиларга нисбатан анча юқори ҳисобланган. Олдинги саҳифаларда таъкидланганидек, сунъий сугориш тармоқларини тузатиш ва тозалаш ишларининг оғирлиги тамомилан аҳолининг зиммасига тушган. Манбаларнинг кўрсатишича, халқ оддий солиқлардан ташқари, чигирткага қарши курашга, йўлларни ва кўприкларни ҳамда сунъий сугориш тармоқларини тузатишга сарфланадиган харажатларни ўз ичига олган учта солиқни тўлаган. Уларнинг орасида, айниқса, «Ирригационная повинность» («Сунъий сугориш солиғи») оғир бўлган. Бу ҳақда қуйидаги маълумотлар (4-жадвал, 1906 й.) далolat беради.

4-жадвал

Уездлар номи	Ҳонадонларнинг сони	Ариқларнинг узунлиги чақирим	Тузатиладиган ариқларнинг узунлиги	Қуриладиган жаҳозларнинг нархи: сўм	Ишчи кучининг баҳо-си: сўм	Солиқнинг умумий эиндиси: сўм
Наманган	76545	3437	3062	19192	64501	83623
Марғилон	67530	3428	2114	17320	48114	65435
Анджон	45531	3060	3060	97190	26930	51120
Кўқон	71912	—	—	3598	16991	20593
Ҳш	22448	1091	687	2877	5460	8337
Ҳаммаси:	283966	11016	8923	140107	161996	227108

Жадвалдан аёнки, ишда салкам 300 минг хонадон қатнашиб, 227.108 сўмлик ҳажмда меҳнат қилган. Бундан ташқари, Қорадарёдан Шаҳрихон ва Андижонга борадиган сувни тақсимлаш учун Марғилон уездидан 23901 ва Андижондан 30616 сўм олинган.

XIX асрнинг охирлари—XX аср бошларида сунъий сугоришдаги янгиликлардан бири моторлар, яъни насослар ёрдамида сувни экин майдонларига чиқаришдан иборат бўлган. Ўлкада бундай насосларнинг умумий сони 99 та бўлиб, 73 таси Фарғона, 20 таси Каспийorti вилоятида ўрнатилган эди. Қўқон ва Наманган уездларида 16500 десятина ер насос воситасида сугорилганлиги маълумдир. Ўлкада сунъий сугориш ишларини бошқариш учун Туркистон генерал-губернаторлиги қошида битта амалдорлик лавозими жорий этилган эди. Вилоятларда ирригация бўйича бошлиқ ва унинг ёрдамчиси техниклар бўлиб, улар уездлар бошлиғи билан бирга-ликда иш юритганлар. Булардан ташқари, сунъий сугориш ишлари билан «кўкбоши», мироблар ва ариқ оқсоқоллари шуғулланганлар. Масалан, Фарғона вилоятида 57 та оқсоқоллар ва 1500 та мироблар ҳамда 2 техник ишлаган. Оқсоқоллар маъмурият томонидан маош билан таъминланиб турилган. Масалан, 1906 йилда оқсоқолларга Қўқон уезида 4672, Марғилонда 9039, Наманганда 10812, Ушда 1392, жами 32214 сўм маош тўланган. Миробларга галла ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари ҳосил даражасига монанд равишда берилган ва ойига 30 сўм маош тўланган.

Умумий ҳулоса шуки, чор ҳукумати сунъий сугоришни ривожлантириш — пахтачиликни юқори даражага кўтарилишини таъминловчи асосий манбалигини яхши англаганда, унинг кенг кўламда қўлоч ёйишини хоҳламади. Тўғри, у маълум даражада маблағ сарфлаб, ўлка бўйича 70000 десятина ерни ўзлаштиришга муваффақ бўлди. Аммо, бу ҳали жуда оз эди. Чор ҳукуматининг бундай қилишига пахтачиликка кам харажат қилиб, кўп фойда олишга интилгани сабаб бўлган, албатта. Натижада, сунъий сугоришнинг барча оғирлиги ва азоб-уқубатлари халқнинг зиммасига тушди. Уни тўзатиш ва таъминлаш учун текни ишчи кучларидан ташқари, яна сув солиғи жорий этилди ва халқнинг етти қават териси шилди. Бу чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатининг таркибий қисмларидан бири сифатида намоён бўлди. Бу борада давлат ҳисобига

йўлга қўйилган сунъий сугориш туманларида рус қўрғонларининг юзга келиши ҳам далолат беради. Чунинчи, ўша янги ўзлаштирилган 70 минг десятина ернинг 35 минг десятинаси Мирзачўлга тўғри келади. Бу ерда янги сугориш тармоқлари атрофида рус қўрғонлари ташкил этилди. Шунга ўхшаш ҳолат Ташкент уездида ҳам кўзга ташланади.

Шу равнишда чор ҳукуматининг сиёсати заминда кўпроқ хонликлар давридан қолган сунъий сугориш тармоқларини кенгайтириш ва такомиллаштириш ҳисобига пахтачиликни тобора ривожлантириб бориш ҳаракати ўз ифодасини топган эди. У сунъий сугоришни давр талабига монанд равнишда ривожлантира олмади.

Чор ҳукумати ўзининг Туркистон ўлкасидаги салкам 50 йиллик ҳукмронлиги даврида 70000 гектар ерни сугоришга эришди, холос. Ўлкада тайёр экин майдонлари ва қисман янги ўзлаштирилган ерларда пахтачилик ривожланиш йўлига ўтган бўлса-да, лекин барча вилоятларда ўсини даражаси бир хил бўлмади.

АМЕРИКА ПАХТА ПАВЛАРИНИНГ ИҚЛИМЛАШТИРИЛИШИ

Подшо Россиянинг Туркистонга тажовузининг асосий сабабларидан бири, тўқимачилик саноатини пахта хом ашёси билан таъминлашдан иборат эди. Маълумки, тобора ривожланиб бораётган тўқимачилик саноати учун пахта асосан, Америкадан катта харажатлар эвазига келтирилган. Ўўлнинг узоқлиги ва бошқа сабаблар бонс пахта ни мунтазам ва меъёрида етказиб келишининг ҳаммавақт ҳам иложи бўлмас эди. Шу бонс, чор ҳукумати ва капиталистлар ўзбек пахтасини қўлга киритиб, катта даромад эгаси бўлиш учун ҳеч нарсадан тоймадилар. Улар бунга эришмак ниятида ўлкага бостириб кириб, минглаб кишиларнинг ёстиғини қуритиб, ўз ҳукмронлигини ўрнатишди. Бироқ, орзиқиб қўтилган мақсадга эришишнинг ўзи бўлмади, албатта. Чунки, Туркистондаги пахта тўқимачилик саноати талабларига тўла жавоб бермас эди. Бу ерда узоқ асрлардан буён маҳаллий «ғўза» пахтаси етиштирилиб, «малла ғўза» ва «қизил пўчоқ» номларида юритиларди. «Қизил пўчоқ» пахтасининг чигити анча йирик ва толаси оқ рангда, узунлиги эса 22—23 мм бўлганлиги учун шу номда юритилган.

«Малла гўза»нинг ранги қизғишроқ бўлиб, чигити майда, толасининг узунлиги 22—23 мм бўлган. Унинг тепа тарафидаги чаноқлари сон жиҳатидан бошқа пахта навларига нисбатан кўп бўлган. Маҳаллий «гўза» навларининг орасида Хива хонлигида етиштириладиган пахта ўзининг сифати ва майинлиги жиҳатидан устунлик қилган. Унинг толасининг узунлиги ўрта ҳисобда 20 мм бўлиб, оқ рангли эди. Уша давр мутахассисларининг фикрича, Хива пахтаси Америка пахтасидан қолишмаган. Бироқ у кам ҳосилли эди. Тошкент, Фарғона водийси ва Бухорада етиштириладиган «гўза» пахталари аслида бир-бирларидан унчалик фарқ қилмаган. Бироқ, Бухоро пахтаси бирмунча сифатли ва толаси узунроқ эди. Умуман олганда, маҳаллий «гўза» пахтаси ҳунармандчилик тўқимачилиги ва маҳаллий газламалар ишлаб чиқаришга мослашган бўлиб, кўп асрлар мобайнида ички ва ташқи бозор талабини қондириб келган. Унинг маҳаллий иқлим ва шароитга мос тушадиган томонлари ҳам бор эди. Пахта пишиб етилганида чаноқнинг тўла очилмаслиги шамол пайтларида ҳосилни ерга тўкилиб, нобуд бўлишидан ҳамда чанг-тўзонлардан сақлаган. Булардан ташқари, маҳаллий пахтанинг камсувликка чидамлилиги, уни сув камроқ пайтларда ҳам экиш имконини берган. Ҳосил етиштирилганида чаноқлари терилиб, сўнгра ундан пахта ажратиб олинарди. Замон тақозосига кўра, «гўза» пахта нави ўзининг камҳосиллиги ва толасининг калталиги билан тўқимачилик саноатига мос тушмай, Америка пахтаси билан рақобат қила олмай қолди. Бу ҳол ўлкани рус давлати босиб олишдан аввалроқ савдо-ҳунарманд доираларининг айрим вакилларига аён бўлган. Бундай кишилар ўзбек пахтасини рус тўқимачилик саноати талабларига мослаштириш ва даромадини оширишни кўзлаб, Америка пахта навини ўлкада иқлимлаштиришга ҳаракат қилганлар. Масалан, XIX асрнинг ўрталарида йирик савдогар Х. Сайиндумаров Россия орқали Америка пахта нави уруғини Бухорога келтириб экан. Унинг бу ҳаракати самарали бўлиб, сифатли тола олишга эришган. Ҳатто, бу тола Нижний Новгород ярмаркаларига олиб борилган. Лекин Бухорода Америка пахта навининг аҳамиятини яхши тушунмаслик орқасида ўз-ўзидан йўқолиб кетган. 1868—1869 йилларда Тошкентда, Хўжандда ва Самарқандда Америка ҳамда Миср пахта навларини Ҳожиюнусов ва Спиридонов деган

кишилар иқлимлаштиришга ҳаракат қилиб ундан яхши ҳосил етиштиришди¹.

Уша йили рус матбуоти Туркистон ўлкасида қандай қилиб бўлмасин, пахтачиликни ривожлантиришга даъват этди. «Пахта ишлаб чиқариш саноатининг биринчи тармоғи сифатида катта диққат-эътиборга лойиқдир. Хозирда бизда Бухоро номида юритиладиган пахта—Американикига нисбатан арзон тушмоқда»².

Бинобарин, рус давлатининг ўлкадаги ҳукмронлигининг дастлабки йилларидаёқ ўзбек пахтаси унга фойда келтира бошлаганди. Шунинг учун ҳам бошқа газетада: «Туркистон фаровон ўлка ҳисобланиб, кумуш, олтин, темир, кўмир ва қимматли тошларга эгадир. Аммо, ўлканинг тугаб-битмас бойлиги пахта ва ишакдир. Хозирда булар ривожлантирилмаган бўлса-да, лекин ақл ва идрок билан уни юритилиб, такомиллантирилса, Россиянинг фабрикалари пахта ва ишак билан таъминланади ҳамда уларни четдан олишга эҳтиёж қолмайди»³, деб ёзилган.

Шуллар, рус давлатининг ҳукмрон доиралари ва капиталистларнинг икки кўзи Туркистон пахтасига тикилган эди. Улар биринчи навбатда Америка пахтасини иқлимлаштиришга қаратилган чора-тадбирларни амалга оширишга киришдилар.

Бу ишни биринчи бўлиб Н. Н. Раевский деган кимса бошлаб юборди. У даставвал Қримда Америка пахта навини иқлимлаштириш устида тажриба ўтказди. У 1866 йилда Оренбург генерал-губернаторига «Америка пахтасининг уруғи ва пахтани етиштириш усуллари» қўллашмасини жўнатган. Айрим маълумотларга кўра, уша йили Америка пахта уруғини экин учун Тошкентга ҳам юборилган. 1868 йилда эса Туркистон генерал-губернатори Кауфман Америка пахта уруғини бепул тарқатиш ҳақида кўрсатма берган⁴.

1969 йилда Н. Н. Раевский «Россияда ва қўшни Шарқ мамлакатларида пахтачиликнинг ривожланиши» мавзуси бўйича маъруза ўқиди⁵. У Россияга Туркистондан пахта келтирилиши ўта қулай ва фойдалилигини исботлаб

¹ «Голос», 1870, № 465.

² «Русский вестник», 1868, с. 364.

³ «Биржевые ведомости», 1867, № 41.

⁴ Ўзбекистон Марказий Давлат архиви. Ф. 1. 16 рўйхат, 1701-ши, 18-в.

⁵ «Биржевые ведомости», 1869, № 340.

берди. Унинг сўзига кўра, Россияга ҳар йили жами 3.088.285 пуд (42710136 млн. сўмлик) пахта келтирилиб турилган. Шундан 2.449.043 пуд пахта (36.753.645 сўмлик) Оврупо чегараси орқали олиб келинган. Қолган 639.192 пуд пахта (597191 сўмлик) шарқ мамлакатларидан олинган. Шу равишда шарқ пахтаси 21 фоизни, Оврупо орқали келтирилгани 79 фоизни ташкил этган¹. Бу катта миқдордаги пахтани сотиб олишда ўн миллион сўмлаб маблағ сарфланган. Бунинг устига, Россияда савдо флоти бўлмаганлиги сабабли, пахта Оврупо мамлакатларининг флоти ва темир йўлларида олиб келинганлиги учун кира пули кўп кетган. Уруш вақтларида эса пахта келтиришда узилиш бўлганлиги ёки камайиб кетиши орқасида саноат тўхтаган ва саноатчилар катта зиён кўришган. Н. Н. Раевский буларни ҳисобга олган ҳолда Туркистонда пахтачиликни ривожлантириш Россия учун беқиёс катта фойда келтиришини уқтириб ўтади².

Унинг берган маълумотига кўра. 1866 йилда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидан Россияга ҳаммаси бўлиб 408.703 пуд пахта келтирилган. Пахтанинг биринчи қўлдан сотиб олиниши ва пулининг маълум қисми газлама билан тўланиши саноатчиларга катта фойда келтирган. «Бу ҳолат, — дейди Н. Н. Раевский, — Россия иқтисодини ва саноатини ривожлантиришда ижобий таъсир этиши турган гап». У ўз маърузасида қандай бўлмасин, ўлкада Америка пахта навини етиштиришга киришишга даъват этди. У Америка, Миср ва бошқа жойлардан мутахассислар чақиритиши, пахта етиштиришга оид қўлланмаларни рус ва ўзбек тилларида чоп этишни таклиф қилди. Шунингдек, пахта тажриба плантацияларини очиб, уруғ етиштиришни йўлга қўйишни ҳамда мутахассисларни тайёрлашга эътиборни жалб этди. У ўлкага пахта тозалайдиган ва чигитни ажратиб оладиган машиналар келтириш масаласини ҳам кўтарди. Н. Н. Раевский «Россия ва Урта Осиёда пахтачиликни ривожлантириш комитети»ни тузишни таклиф этди. Комитет ишига саноатчилар ва умуман, пахтадан манфаатдор бўлган кишилар жалб қилиниши таъкидланди. Комитет Тошкент, Самарқанд ва бошқа жойларда ўз вакилларига эга бўлиши керак эди. Н. Н. Раевский Туркистонда ва Кавказда пахтачиликни ривожлантириш бўйича қуйидаги таклифларни киритди:

¹ «Биржевые ведомости». 1869, № 340.

² Уша жойда.

1. Пахта тажриба плантацияларини бир неча йил мобайнида ер солигидан озод этиш.

2. Энг яхши етиштирилган пахта нави учун йиллик пул мукофотини бериш.

3. Туркистонда ва Кавказда ҳар йили пахтага бағишланган кўргазма очини.

4. Пахта етиштириш билан шугулланувчиларга қарз бериш учун алоҳида маблағ ажратиш.

5. Чет мамлакатлардан пахтадан чигитни ажратиб оладиган машина харид қилиш учун пул ажратиш.

6. Пахта етиштиришни яхши ўзлаштириш ва билимини ошириш учун бир нечта олимларни чет элларга юбориш ҳамда у ердан пахтачиликни яхши билладиган мутахассисларни чақириш.

7. Туркистон ва Кавказда пахта тажриба плантацияларини ташкил этиш¹.

Ҳокимият вакиллари мазкур таклифларни инobatга олган ҳолда бир қатор чораларни кўрди. 1871 ва 1872 йилларда Н. Н. Раевскийнинг Тошкентдаги идораси 200 пуд Америка пахта нави уругини экиш учун текинга тарқатди. Натижа ёмон бўлмади, маълум даражада муваффақиятга эришилди.

1871 йилда Кауфман Москвада уюштирилган кўргазмага бориб, бу ерга қўйилган Тошкент пахтасининг сифатини аниқлаб беришни илтимос қилди. Шундан кейин махсус комиссия тузилиб, пахта текширилди. Комиссия аъзолари пахтанинг сифати анча паст ва толаси калталлиги ҳақида ўз фикрларини билдирдилар. Кауфман улардан Туркистонда пахтачиликни ривожлантириш бўйича чора-тадбирларни тавсия этишларини сўраган. 1871 йилда Самарқандда пахта тажриба станцияси очилиб, Си-айленд номли Америка пахта уруги экилди². Кейинги йили Кауфман молия вазирлиги ва Шимолий Америка Штатларидаги рус элчихонасининг ёрдами билан 200 пуд Си-айленд пахта уругини келтирди³ ва Самарқанд пахта тажриба станциясида эктирди. Америкага пахта навини етиштиришни ўзлаштириш учун юборилган, сўнгра ўлкага қайтган Г. Самолевскийнинг кўрсатишича, ўша экилган уруг биринчи мартаба парваришни билмаслик орқасида яхши ҳосил бермаган⁴.

¹ «Биржевые ведомости». 1870, № 10.

² Ўзбекистон Марказий Давлат архиви. Ф. 1. 16-рўйхат, 1701-иш, 14 в.

³ Ўша жойда.

⁴ Ўша жойда.

Бу хатонинг тузатилиши туфайли уруғлар иккинчи эки-лишида жуда яхши натижалар берган¹. Бу пахта толасидан Серпухов ва Собин фабрикаларида яхши газлама-лар тўқилган. Ҳатто, у Америка пахтасидан қолишмаган².

Америка пахта навларининг иқлимлаштирилиши сифатли тола олиш мумкинлигини кўрсатди. Шу боис, капиталистлар «Урта Осиё пахтачилик саноати ширкати»ни тузиш таклифини ўртага ташладилар. Улар Америка пахта навларини экишни тобора ривожлантириб бориш-лик учун моддий ва техникавий ёрдам беришликни, пахта тозалаш ва тойлаш масалаларини ҳал этишликни ҳам уқтириб ўтдилар.³

Кўрииб турибдики, янги пахта навларини етиштириш билан бир қаторда саноат тармоқларини йўлга қўйиш ҳаракатлари ҳам бошлаб юборилди.

1871 йилда Зарафшон округининг бошлиғи генерал Абрамов ва Н. Н. Раевскийлар Самарқандда тажриба станциясини ташкил этиб, Америка пахтасини экиб, унинг уруғини олишди. Бу станция шахсан генерал Абрамовнинг маблағи ҳисобига бунёд этилганди. Афтидан, бу ҳарбий бошлиқ даромадни кўзлаб, ҳаражатларни ўз бўйига олган. Унинг ташаббусини Кауфман мамнуният билан қарши олган⁴. Станцияда 1875 йилга келиб, 15 десятина ерда 30пуд уруғ етиштиришга муваффақ бўлинди. Уруғлар деҳқонларга бепул улашилган.

1875 йилда Тошкентда маҳаллий аҳоли орасида Америка пахта нави Мулла Йўлчи Тўйчибоев томонидан экилган. Бундай ҳаракатлар Бухорода ҳам бўлган эди. 1878 йилда Андижон, Наманган, Қўқон ва Марғилонда Америка пахта нави тажриба сифатида экилган. 1876 йилда «Н. Янов и К^о» номида 30.000 сўм маблағ билан ширкат тузилди. У ўз олдига Америка пахта навларини кенг кўламда тарқатиш, машиналар воситасида пахтани тозалаш ва тойлаш ҳамда чигитдан ёғ олишни мақсад қилиб қўйди. Аммо, инжибармонларнинг ношудлиги орқасида ширкат ўз фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлди.

80-йилларда Америка пахтасининг яна бошқа навларини ҳам иқлимлаштириш борасида иш олиб борилди.

¹ «Туркестанские ведомости». 1876, № 50.

² Ўзбекистон Марказий Давлат архиви. Ф. 1. 16-рўйхат, 1701-иш, 14-в.

³ Уша жойда, 15-в.

⁴ «Голос». 1875, № 18.

Тажрибалар келажакда улардан яхши ҳосил олишга ва кенг қўламда тарқатиш мумкинлигига ишонч ҳосил қилди. Айниқса, Упланд пахта навини иқлимлаштириш муваффақиятли ўтди. Бундай натижа Америка пахтасига бўлган қизиқишни янада оширди. Туркистон генерал-губернатори Н. О. Романовскийнинг ташаббуси билан 1884 йилдан бошлаб Америка пахта навларини иқлимлаштиришга янада жадаллик билан киришилди. Ҳатто, ўзбек тилида бу пахталарни парвариш қилиш йўл-йўриқларини ўргатувчи рисола чоп этилди. В. И. Масальскийнинг ўша вақтларда тўплаган маълумотларига кўра, пахта тажриба станциялари ва плантацияларида Америка пахта навларини етиштириш борасида катта ишлар амалга ошириб борилган. Чунончи, Тошкент шаҳрининг атрофларида Беляковнинг—620, Тарсининг—220, Малинининг—500, Ярославл катта мануфактурасининг—400 десятинадан иборат плантациялари ташкил этилган эди. Тошкентдаги рус плантацияларининг умумий ҳажми 4000 десятинани, Сирдарё вилоятидаги пахта экин майдонларининг 20 фоизини ташкил қилган. 1884 йилда бу плантацияларда Упланд Америка пахта навидан 10.000 пуд ҳосил олинган. 1885 йилда эса ҳосилнинг миқдори 30.000 пудга етди. Тошкент плантацияларида пахта етиштириш ишига агрономлар Г. Самолевский ва А. Валькинслар раҳбарлик қилганлар.

Энг йирик плантация эгаси бўлмиш Беляковнинг ерларида ўзбек деҳқонлари омов ва бошқа маҳаллий иш қуролларидан фойдаланиб ишлаганлар. Бир ой ишлайдиганлар 7—10 сўм, кунбайдагиларга 80—45 тийин ҳақ тўланган. Ҳар икки ҳолда ҳам бир кунлик иш ҳақи ўрта ҳисобда 10 тийинни ташкил этган. Деҳқонларнинг асосий қисми Фарғона водийсидан келганлар. Ўша плантацияда Нев Орлеанс, Лихон Дунчанс, Мастадан, Профилс сингари Упланд Америка пахта навлари етиштирилган. Плантацияда галла, қовун, тарвузлар ҳам экилган. Шу ернинг ўзида қурилган заводда пахта тозаланган ва тойланган.

М. М. Стефанский ерлари плуг билан ҳайдалган. Чигит эса қум ёки тупроқ билан буғланган ва унга керосин сепилган. Бир пуд чигитга икки қадоқ керосин сарфланган.

Фарғона вилоятида ҳам рус пахта плантациялари юзага келган. Улар Маргилон уезида—80, Қўқонда—20, Андижонда—80, Наманганда—100 десятина ҳажмдаги

ерларни ўз ичига олган. Жами 500 десятинага бориб, умумий пахта майдонининг (50.00 десятина) бир фоизини ташкил қилган. В. И. Томичнинг Марғилондаги плантациясида (20 десятина) Упланд Америка пахта навлари билан бир қаторда маҳаллий чигит уруғлари ҳам экилган. Биринчисидан бир десятинадан 62, иккинчисидан 42 пуд пахта олинган. Пахта плантация эгасининг заводида тозаланиб ва тойланиб Привислян губерниясидаги фабрикаларга жўнатилган. Намангандан уч чақирим нарида жойлашган «Кудрин и К°» ўртоқлик плантациясида (150 десятина) 1880 йилда 50 десятинага яқин Америка пахта навлари, асосан, маҳаллий иш қуроллари билан етиштирилган. Бу ерда ойликка ишлайдиганларга 8—9 сўм, кунбай ишлайдиганларга эса 25—30 тийиндан ҳақ тўланган. Плантацияда ойлик ишловчилар сони 14, кунбайликлар 10 тадан 70 тагача борган. Плантацияда иш яхши йўлга қўйилганлиги учун бир десятина ердан 60—70 пуд пахта олиш мумкин бўлган. Етиштирилган ҳосил у ердаги пахта заводида тозаланган ва тойланган. Самарқандда Майерфорт фирмасига қарашли плантациянинг 200 десятина ерига пахта экилган. Бу ернинг тупроғи яхши бўлиб, сувга муҳтожлик бўлмаган. Плантациядаги ишлар янги агротехника асосида амалга оширилган. 1890 йилда ташкил қилинган бу плантацияни Америкадан келган мутахассис бошқарганлиги туфайли пахта етиштириш юқори даражада олиб борилган.

Пахтачиликнинг ривожланишида чор ҳукуматининг 1878 йилдан бошлаб чет мамлакатлардан олинмаган пахтага бож солиши муҳим ўрин эгаллаган. Ўзбек пахтасидан эса бож олинмаган. Бу савдо-саноат доираларининг даромадларини ошириш имконини берди. Хуллас, ўлкада пахтачиликдан мўмай даромад олиш мумкинлиги Россиядаги ишбилармонларни шошириб қўйди. Кимнинг маблағи бўлса, ўзини пахтага урди. Туркистон маъмурияти номига пахта плантациялари учун ер ажратиб берилиши ҳақида аризалар кела бошлади. Натижада, умрида пахтачилик билан шуғулланмаган шахслар пахта плантацияларига эга бўлдилар. Бунинг гувоҳи бўлган В. И. Масальский шундай ёзган: «Туркистонни «пахта васвасаси» қамраб олди («хлопковая лихорадка»). Савдогарлар, амалдорлар, офицерлар ҳамда маъмурият вакиллари қайси бирларида маблағ бўлса, плантация-

ларни ва пахта тозаловчи корхоналарни барпо этишга муккасидан тушдилар»¹.

Рус пахта плантацияларида мардикорлар ва чоракорлар ишлатилган. Ерни ишлаш ва пахта етиштириш агротехикасининг савияси жуда ночор эди. Бу ҳолат пахтанинг таннархини қимматлаштириб, кўп плантация эгалари зиён кўрдилар. Айниқса, бундай ҳодиса об-ҳаво ноқулай келганида қаттиқ сезилади. Оқибатда, айрим плантация эгалари пахтачиликдан бутунлай воз кечдилар ёки ерларини деҳқонларга ижарага беришга мажбур бўлдилар. Умуман айтганда, XIX асрнинг охирларига келиб, рус плантаторларининг аксарияти ишни уддалай олмай, ўз фаолиятларини тўхтатдилар. Умуман, ўлкада асосан Американинг Упланд пахта навлари асосида қуйидаги пахта турлари етиштирилди: Навкинс, малла чигит, кўк чигит, мамонт, Алленг-Лонгстапел, Пет-Вильбарни, Марв, Онк-Балле, Тошкент, Чимкент ва бошқалар. Аммо, пахта навларининг ҳосилдорлиги бир хил (5-жадвал) бўлмаган.

5-жадвал

Навларнинг номи	Бир дес. дан олинган 1-ҳосил		Бир дес. дан олинган 2-ҳосил		Бир дес. дан олинган 3-ҳосил		Бир дес. дан олинган умумий ҳосил		Бир пуддан олинган ҳосил миқдори		Ҳосилнинг ҳисоби	Толанинг узунлиги
	П	Ф	П	Ф	П	Ф	П	Ф	П	Ф		
Кўк чигит	45	25	41	5	2	20	89	10	12,7	31,8	1,95	
Кинг	48	9	40	3	3	10	91	22	13,5	33,7	2,10	
Онк-Балле	40	22	32	30	4	20	77	32	12,4	31,2	2,17	
Петер	48	35	22	15	12	10	63	20	13,3	33,3	2,00	
Навкинс	30	17	23	10	10	1	63	28	13,0	33,2	2,30	
Русалс	20	2	29	30	4	30	54	22	13,5	32,7	2,27	
Малла чигит	27	8	30	21	3	13	61	2	12,3	30,8	1,750	

Бинобарин, Кинг пахта нави ҳар жиҳатдан устун бўлиб, кўп ҳосил олинган. Бунинг устига, у тез пишиши билан ажралиб турган. У айниқса, Фарғона водийсига мос келган.

Айтиб ўтиш лозимки, даставвал Америка пахта нав-

¹ Масальский В. И. Хлопковое дело в Средней Азии и его будущее. С. П. 1892, с. 19.

лари тажриба станцияларида иқлимлаштирилиб, сўнгра синовдан ўтган уруғлар деҳқонларга улашилган эди. Бу борада, айниқса, Тошкент атрофида ўтказилган тажрибалар муҳим ўрин эгаллайди. Бу ерларда Оврупо техникаси билан ерларнинг ишланиши яхши натижаларни берди. Масалан, М. Стефаницкий ва С. Тарсин плантацияларида пахтани етиштириш кўрсатилган усулда амалга оширилган. Бироқ, бундай илғор ҳаракатлар барча плантацияларда қўлланилмай, кўпроқ маҳаллий деҳқончилик қуролиларидан фойдаланилган. Айрим бошқа плантацияларнинг ташаббуси билан янги агротехника усуллари татбиқ этилганлиги маълумдир. Бу борада Намангандаги «Пахтакўл» уруғчилик плантацияларининг фаолиятини ҳам кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу ерда Кинг, Алленг, кўк чигит, Янги Колумбия ва бошқа пахта навларидан яхши ҳосил ва уруғ олиниб, деҳқонларга янги техникани ўзлаштиришга ёрдам берилган¹.

1887 йилдан бошлаб, Каспийорти вилоятида ҳам Америка пахта навларини иқлимлаштиришга киришилди. Ўша йили бу ерда император Александр II кўрсатмасига мувофиқ Мурғоб давлат плантацияси очилди. Шундан кейин 1100 десятина майдон ўзлаштирилиб, 470 десятинага пахта экилди. Кейинги йилларда экин майдони тобора кенгайтирилиб, 8930 десятинага етказилди. Шундан 5583 десятинага пахта экилди. 1911 йилга келиб, экин майдони 19000 десятинага етди. Шундан 1100 десятина ер пахтага ажратилди. Экин майдони қисмларга тақсимланиб, 53 таси русларга, 117 таси эса туб аҳолига ижарага берилган². Плантацияда Америка пахта навлари иқлимлаштирилди ва уруғлари деҳқонларга тарқатилди. Ҳатто, унинг қошида пахта тозалаш, ёғ, қанд заводлари қурилди. «Департамент земледелия» бошқармаси Америка пахта навини тарқатиш ва пахтачиликни ташкил этишга қаратилган чораларни амалга ошириб борди. Унинг ташаббуси билан 1896 йилда Марвада пахтачилик бўйича инструкторлик лавозими таъсис қилинди. Шунингдек, ўлканинг кўп жойларида намунали тажриба станциялари ишга туширилиб, янги нав пахтани тарқатиш кучайиб борди. Айниқса, қишлоқ хўжалик техникасининг келтирилиши ва уларни сақлаш

¹ «Туркестанское сельское хозяйство». 1913, № 1, с. 40.

² К. А. Чапковский Отчёт о командировке в Мургабское государственное имение. Т., 1913, с. 3.

учун омборлар қурилиши диққатга сазовордир. Булар 1900 йилдан бошлаб Тошкентда, Авлиёотада, Андижонда ва Самарқандда барпо этилди. Ўлкада пахта майдонларига раҳбарлик қилиш учун урта инструктор тайинланди. Булардан ташқари, ҳар бир вилоят ҳокимлиги қошида қишлоқ хўжалиги бўйича мансабдор киши тайинланиб, зиммасига пахтачиликни назорат қилиб туриш вазифаси юклатилди. Пахтачиликни илмий ривожлантириш мақсадида мутахассис ва олимларнинг иштирокида съездлар ўтказиб турилди. Бундай съездлар 1884, 1885, 1903 йилларда Тошкентда, 1904 йилда Кавказ ортида бўлиб ўтди. Тошкент съездида сунъий суғоришнинг тартибга солиниши ва шолчиликни қисқартириш тавсия этилди. Съезд тажриба станцияларини ва инструкторларнинг сонини кўпайтиришни, пахта уруғларини имтиёзли равишда тарқатилишини ва янги ерларни ўзлаштирилишини талаб қилди. Шунингдек, съездда пахтакорларга қарз бериш, пахта савдосини ва ишчи кучларини тартибга солишга доир масалалар ўртага ташланди. 1907 йилда пахтачиликни ривожлантиришга доир вазифаларни амалга ошириш мақсадида «Пахта комитети» тузилди. 1911 йилда барча вилоятларнинг ҳокимликларида аҳолига агрохимия хизматини кўрсатувчи «Агрохимия ташкилоти» ташкил қилинди.

1902 йилда Тошкентда ва Тифлистеда иш юритган съездда пахтага боғлиқ кўп кишилар қатнашиб, пахтачиликнинг ривожланишини таъминлайдиган дастур қабул қилинди. Бунда пахта майдонларини тобора кенгайтиришга ва пахта савдосини такомиллаштиришга ва ишчи кучи билан таъминлашга алоҳида эътибор бериш таъкидланди. Съезднинг қарорига биноан, Мирзачўл ва Андижондаги тажриба участкалари кучайтирилди ҳамда Фарғонада уруғчилик станцияси, Каттақўрғонда ва Амударё бўлимида тажриба участкалари очилди. Хуллас, XIX асрнинг 80—90-йилларида рус ҳукумати ва савдо-саноат вакиллари ўлкада пахтанинг Америка навларини иқлимлаштириш асосида пахтачиликни ривожлантиришга эришган бўлсалар-да, лекин пахта, асосан, эски суғориладиган ерларда етиштирилди. Америка пахта навларини иқлимлаштириш ва тарқатилишида ўзбек деҳқонларининг тажрибаси ва меҳнати муҳим ўрин эгаллаган. «Туб аҳоли,—деб ёзган эди давлат Думасининг аъзоси Н. Сколозубов,—ўзларининг экинларни етиштиришдаги ва хўжаликни юритишдаги таж-

рибалари билан русларга катта ёрдам беришлари турган гап. Туб аҳолининг кўп асрлик тажрибаси ва моҳирлигини тан олмаслик нодонликдир»¹.

Дарҳақиқат, барча пахта тажриба станцияларида, плантацияларда ёки ўзларига қарашли ерларда Америка пахта навларини иқлимлаштиришдаги оғирликлар, асосан, деҳқонлар зиммасига тушарди. Улар агрономларнинг маслаҳатларига ҳам қулоқ солган ҳолда иш юритиб катта натижаларни қўлга киритдилар. Уларнинг бой тажрибасисиз пахтачиликни ривожлантириш амри-маҳол эди. Шунинг кўрсатиб ўтиш лозимки, пахтадан олинадиган даромад ғалла, жўхори, беда ва бошқа ўсимликларникига нисбатан кўп эди. Аммо, рус ҳукумати пахтачиликни ривожлантиришни кўзлаб, уларнинг барчасига бир хил солиқ тўлашни таъсис этди. Бундай тартиб 1891 йилда вақтинча қўлланилган бўлса, 1900 йилдан бошлаб донмийга айлантирилди. Хўш, иқлимлаштирилган Америка пахта навларининг яхши томонлари нималардан иборат бўлган? Жавоб шуки, унинг шохлари маҳаллий пахта навларига нисбатан анча йирик бўлиб, танасининг баландлиги икки газгача (0,711м.) борган, япроқ ва кўсақлари ҳам катталиги билан ажралиб турган. Кўсақлардаги чигитлар сони 27—40 тагача борган. Кўсақлар аста-секинлик билан етишиб ва пастдан юқорига қараб очилганлиги сабабли, терим шохларнинг остки қисмидан бошланиб, навбати билан юқори босқичгача кўтарилган. Шунинг учун ҳам ҳосилни уч маротаба териб олишга имкон туғилган. Америка пахтасининг толаси анча узунлиги ва ипаксимонлиги (майинлиги) билан ҳам маҳаллий пахтадан фарқ қилган. Унинг бир пудидан 28—29 қадоқ чигит ва 12—14 қадоқ (фунт) соф тола олинган. Америка пахтасининг энг муҳим фазилатларидан бири, пахта кўсагида очилишидан иборат эди. Маҳаллий пахтанинг кўсаги очилмаслиги туфайли узиб олиниб, сўнгра момиқ хонадонларда қўл билан ундан ажратиб олинарди. Бу кўп вақт, ишчи кучи ва машаққатли меҳнатни талаб қилиб, пахтанинг таннархи ошишига олиб келарди. Улкада юқорида айтилган хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган кўк чигит, малла чигит, қора чигит ва Кинг сингари пахта навлари кенг тарқалган эди. Иқлимлаштирилган Америка навлари ҳар жиҳатдан тўқимачилик саноати

¹ «Туркестанский сборник», том 60, с. 100.

талабларига жавоб берган. Америка пахта навларини экиш тобора кўпайиб борган бўлса-да, лекин у маҳаллий пахталарни тамомила сиқиб чиқаролмади. Улар оз миқдорда бўлса-да, етиштирилиб, маҳаллий эҳтиёжларни қондиришга ишлатилди. Хусусан, улардан маҳаллий газламалар тўқиш давом эттирилаверди. Пахта саноатини ривожлантиришга XIX асрнинг 80—90-йиллари — XX асрнинг дастлабки йилларида Ўрта Осиё ерларини бир-бири ва Россия билан боғловчи темир йўлларнинг қурилиши ҳам катта таъсир этди. Эндиликда машаққатли меҳнат, кўп вақт ва маблағ талаб этувчи карвон йўллариغا эҳтиёж тобора камайиб борди. Пахтани карвон йўллари орқали олиб кетилиши қанчалик мушкуллиги ва қимматга тушишини муаллифлардан бири қуйидагича таърифлаган: «Пахтанинг асосий қисми Туркистоннинг турли вилоятларидан Тошкент, Қазалинск орқали Оренбургга келтирилган. Бу ердан Россиянинг турли жойларига юборилган. Пахта туяларда ташилгани учун жуда кўп вақтни олиб, қимматга тушган. Одатда карвон Оренбургга боргунча 5—6 ой ўтган. Қулай шароит юзага келган тақдирдагина йўлга икки-уч ой вақт кетган. Тошкентдан бир туядаги пахтани Оренбургга келтириш учун 13—18 сўм сарфланиши натижасида пахта толасининг нархи 12—16 фоизга ошган»¹. Боз устига, пахтани одатда куз ва қиш фаслида олиб кетилиши натижасида ёмғир ва қорда чириб, сифати пасайган ҳоллари бўлган. Чунки, пахта юққа матодан тайёрланган қопларда сақланган. Темир йўллар қурилганидан кейин кўрсатилган қийинчиликлар ва катта йўл харажатлари бартараф этилди.

Айрим маълумотларга кўра, 1890 йилда Америка ва маҳаллий пахта навлари экилган майдонларининг ҳажми қуйидагича (6-жадвал) бўлган:

6-жадвал

Вилоятлар	Америка пахта нави десятина	Маҳаллий пахта нави десятина
Сирдарё:		
Тошкент уезди	17.100	1.776
Чимкент уезди	1.000	124
Ж а м м:	18.100	1.900

¹ Масальский В. И. Хлопковое дело в Средней Азии и его будущее. СПб., 1892, с. 23.

Фарғона:		
Марғилол уезди	8.736	4.640
Қўқон уезди	3000	10211
Андижон уезди	7.289	1.315
Наманган уезди	13.814	988
Уш уезди	2.081	1.495
<hr/>		
Ж а м и:	34.920	18.649
Самарқанд:		
Самарқанд уезди	2.135	5.838
Каттақўрғон уезди	3.237	3.665
Жиззах уезди	67	156
Хўжанд уезди	500	1.750
<hr/>		
Ж а м и:	5.939	11.379
Туркистон бўйича:	588.599	31.958
<hr/>		

Демак, Америка пахта нави маҳаллий пахта навига нисбатан анча катта ҳажмда етиштирилган.¹

Шундай қилиб, XIX асрнинг охирига келиб Америка пахта навини иқлимлаштириш бўйича муҳим ютуқларга эришилди.

ФАРҒОНА ВИЛОЯТИДА ПАХТАЧИЛИК

Фарғона водийсининг табиий шароити ва иқлими ҳар жиҳатдан диққатга сазовор бўлиб, Туркистон ўлкасининг дурдонаси сифатида донг таратган эди. Бу ердан инсон ҳаёти учун нимакин зарур бўлса, барчаси мавжуд бўлган. Халқнинг ўта меҳнатсеварлиги, абжирлиги, ишбилармонлиги ҳамда деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотиққа моҳирлиги водийни ниҳоятда кўркем ва бой мамлакатга айлантирганди. Шунингдек, водийдаги афсонавий боғлар ва кўкаламзорлар, ўктам, истараси иссиқ одамлар бу ерга ташриф буюрганларнинг қалбида унутилмас хотира қолдирган.

Фарғона водийсида қадимги даврларданоқ пахтачиликнинг ривожланганлиги маълумдир. Шунга мувофиқ равишда тўқимачилик ва тикувчилик касблари кенг қулоч ёйиб, хилма-хил ип ва ипак газламалар ишлаб чиқарилган. Улар ташқи савдонинг муҳим буюмлари

¹ *Масальский В. И.* Хлопковое дело в Средней Азии и его будущее. СПб. 1892, с. 24.

сифатида ҳам қадрланган. Рус давлати ўлкани босиб олганидан кейин Қўқон, Андижон, Наманган, Марғилон ва Ўшни ўз ичига олган Фарғона вилояти тузилди.

7-жадвал

Уездлар	Ўтроқ аҳолиси	Кўчманчилар	Жами	Шаҳар аҳолиси
Марғилон	122000	35000	158000	34000
Қўқон	211000	10000	223000	52000
Андижон	262000	44000	307000	45000
Наманган	262000	37000	399000	54000
Ўш	67000	9000	77000	20000
Умумий сони	924000	135000	1.174000	206000

XIX асрнинг охирларида вилоятда (7-жадвал) жами 2.412.000 киши яшаб, уларнинг асосий қисмини қишлоқ аҳолиси ташкил қилган. Аҳолининг сони жиҳатидан биринчи ва иккинчи ўринни Наманган ва Андижон, учинчи ўринни Қўқон уездлари эгаллаган¹. Умуман айтганда, Фарғона вилояти аҳолисининг асосий қисми деҳқончилик билан шуғулланиб, пахтачилик салмоқли ўрин эгаллаган. Юқорида кўрсатилганидек, рус ҳукумати ва капиталистлари вилоятда пахтанинг Америка навларини иқлимлаштириш бўйича катта ишларни амалга оширдилар. Натижада янги пахта навлари тобора кўп экилиб, маҳаллий пахта навлари экиладиган майдон (8-жадвал) қисқариб борди.

8-жадвал

Йиллар	Америка пахта нави	Маҳаллий пахта нави	Жами
	десятина	десятина	десятина
1888	15008	19661	34669
1889	27550	23166	50716

¹ 1899 йилга тегишли маълумотларга кўра, вилоятда 618 рус овиллари яшаб, улар 2.546 кишини ўз ичига олган. Центральный государственный исторический архив в Санкт-Петербурге. Ф. 1282. Оп. 3.Д. 320. л. 29.

1890	32492	18649	51141
1891	52979	13315	66294
1892	72588	17196	89884
1893	71208	14092	85300
1894	67696	14644	82338
1895	94895	16084	109701
1896	115727	1299	117026
1897	102642	14153	116795
1898	95544	10686	106237
1900	144444	10839	155283
1899	174026	12300	186826

Жадвалдан аёнки, Америка пахта нави 1888 йилда 15008 дасятина ерни ўз ичига олган бўлса, 1890 йилда 32492 ва 1900 йилда 174026 дасятинага ошди. Маҳаллий пахта навлари экиладиган экин майдони гоҳ кўпайиб, гоҳ озайиб турган. Умумлаштириганда, Фарғона вилоятида пахта майдони 1888 йилда 34669 ва 1900 йилда 186326 дасятинани ташкил этган. Пахта етиштиришда об-ҳавонинг қулай келиши муҳим ўринни эгаллаган. Шунинг учун ҳам 1899 йилда пахта майдони 40 фоизга кўпайган¹. Буни назарда тутган Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори Чайковский император номига юборган ҳисоботида: «Эндиликда қаттиқ ишонч билан айтиш мумкинки, Россия саноати учун ниҳоятда зарур бўлган пахтани экиш ва уни ривожлантириш ўсиб бораверади»², деб ёзган эди. Шунингдек, у 1899 йилда пахта савдо фирмаларига ва аҳолига 20 миллион сўм даромад келтирганлигини баён этган³.

Чайковский пахтадан олинаётган даромадни рўқча қилиб, ҳар дасятинадан 3 сўм 83 тийин олинаётган солиқни 8—12 сўм орасида кўпайтиришни ва бу билан давлат хазинасига фойда келтиришни тавсия этади⁴. Унинг кўрсатишича, пахтага қўлланилаётган имтиёзли солиқни сақлаган ҳолда, тола заводдан чиқарилаётганда ундан кўшимча солиқ олиш лозим, дейди. Шундай қилинганда, давлат хазинасига 100 минглаб сўмлар тушиши кўрсатилади⁵.

Бинобарин, рус маъмурияти пахта ҳисобига давлат

¹ Центральный Государственный исторический архив в Санкт-Петербурге. Ф. 1982. Оп. 1. Д. 442. л. 30.

² Уша жойда.

³ Уша жойда.

⁴ Уша жойда.

⁵ Уша жойда.

хазинасини янада кўпроқ бойитишга ҳаракат қилган. Шунга қарамай, ҳукумат эндигина кучга кириб бораётган пахтачиликка зарба бермасликни ўйлаб, таклифни инобатга олмади.

1896 йилда Фарғона вилоятида пахта экиш майдонларининг ва ҳосилнинг ҳажми (9-жадвал) қуйидагича бўлган.

9-жадвал

Уездлар	Экилган майдон		Пахта ҳосили		Бир десятинадаги ҳосил		Пахта ҳосили	
	Аме-рика	маҳал.	Америка	маҳал.	Аме-рика	маҳал.	Аме-рика	маҳал.
	дес-на	дес-на	пуд	пуд	пуд	пуд	пуд	пуд
Марғилон	70184	5753	509200	84476	50	14	1.189.735	Маълумот йўқ
Қўқон	13090	6520	848950	252162	64	98	282,326	
Андижон	47150	870	2131720		45	38	707240	
Уш	2418	355	103974	6922	48	19	34658	
Наманган	22790	1348	414173	48900	62	36	471390	

Жами: 155632 14846 4008017 392460 219 205 2.685.349 —

Демак, Америка пахта нави қайд қилинган йилга келиб, Фарғона вилоятининг деҳқончилигида салмоқли ўрнини эгаллади. Айрим йилларда маҳаллий пахта навининг ҳосилдорлиги Америка пахта навиникига нисбатан анча устун турган бўлса ҳам, лекин сифат жиҳатидан паст эди.

Фарғона вилоятида 1898 йилда пахта майдони ва олинган ҳосилга тегишли маълумотларга кўра, (10-жад-

10-жадвал

Уездлар	Америка пахта нави	Ҳосилнинг ҳажми	Ҳосилдорлик бир десятинадан	Маҳаллий пахта нави	Ҳосилнинг ҳажми	Ҳосилдорлик бир десятинадан
Марғилон	30000	1450	38	2000	80000	40
Қўқон	13345	520	40	7435	334575	45
Андижон	28570	1550	55	55	2475	45
Наманган	22599	1351	60	836	37620	45
Уш	1280	36	30	360	12600	35

вал), бир десятина ердан 38—55 пуд Америка пахтаси олинган бўлса, маҳаллийникидан 40—45 пуд ҳосил қўлга киритилган¹. Ҳатто, Наманганда бир десятинадан 60 пуд пахта ҳосили олинган.

Маҳаллий пахта заводларда тозаланмай ва тойланмай хонадонларга тарқатилган². Бу ерда улар чаноқдан ажратилган ва кўпроқ маҳаллий эҳтиёжлар учун ишлатилган. Вилоятда, пахтачилик, айниқса, Марғилон уездида ўсиб, 30000 десятина ерни қоплаган. Маҳаллий пахта кўпроқ Қўқон уездида етиштирилиб, экин майдони 7435 десятинанани ташкил қилган. Бироқ, бу пахтанинг сифати ва нархи пастроқ эди. Бизнинг ихтиёримизда вилоятнинг айрим уездлари ва волостларида пахтачиликнинг тутган ўрни хусусида маълумотлар мавжуд.

Буларга кўра, 1891 йилда Қўқон уездида 166000 пуд, 1892 йилда—175000 пуд ва 1893 йилда—220000 пуд Америка пахтаси олинган. Шу йилларда 70000, 80000 ва 52000 пуд маҳаллий пахта нави етиштирилган³. Пахта уезднинг 23 волостида, жумладан, кўпроғи Бешариқ, Қонибодом, Кудам, Риштон, Жанжал, Янгиқўрғон, Зодион ва Ултарминда экилган⁴.

Кўрсатилган волостларда ҳар бир десятинадан 65 пуд Америка пахтаси ёки 20 пуд тола олинган.

Маҳаллий пахтанинг бир десятинасида 40 пуд пахта, толадан эса 12 пуд олинган⁵. Вилоятда қора чигит, кўк чигит, оқ чигит сингари янги навлар етиштирилган. Улар Упланд Америка пахталарини иқлимлаштириш орқасида юзага келган бўлиб, чигитларнинг ранги бўйича номланган⁶. Айтиб ўтиш лозимки, дастлабки вақтларда кўрсатилган пахта навларининг уруғлари алоҳида экилган бўлса, кейинчалик заводларда тозалаш жараёнида улар аралаштирилиб юборилган. Буларни саралашга кўп ҳолларда деҳқонларнинг вақти ҳам, имкони ҳам бўла бермасди⁷.

Бу ҳолат пахта навларини ва сифатларини аниқлаш-

¹ Центральный Государственный исторический архив России в Санкт-Петербурге. Ф. 1282, оп. 3. д. 320, л. 43.

² Уша жойда.

³ Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви. Ф. 1, 27-рўйхат, 1574-иш, 62-в.

⁴ Уша жойда.

⁵ Уша жойда.

⁶ Уша жойда.

⁷ Уша жойда.

да жиддий қийинчиликларни туғдирган. Шу боис, яхши уруғлик пахта нави кенг тарқалмасди, бу ҳолат кўпроқ Наманган ва Андижондагина кўзга ташланган¹. Ўлкада пахта тозалаш заводининг юзага келиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бундай корхоналар пахтачиликнинг ривожланишини таъминловчи муҳим омиллардан бири бўлган. Улар 1880 йилда—2 та, 1885 йилда—3 тага, 1888 йилда—7 тага етган бўлса, 1891 йилда—21 та, 1893 йилда—61 та, 1898 йилда—88 та ва 1899 йилда—94 тани ташкил этди².

1898—1899 йилларда ўша заводларда 4.496.758 пуд пахта қайта ишланган.³ Заводлар техник мутахассислар билан яхши таъминланмаганди. Шунингдек, уларнинг жойлашган бинолари ва шароити ачинарли ҳолатда эди. Завод эгалари харажатдан қочиб, техника таъмирига етарли даражада эътибор бермасликлари орқасида пахта бекордан-бекорга нобуд қилинган вақтлар ҳам кўп бўлган⁴.

Заводлардаги машинистларнинг ва чилангарларнинг барчаси руслар бўлиб, ўзбеклар фақат қора ишларда ишлаганлар. Русларнинг орасида ҳам маълумотли мутахассислар жуда оз бўлиб, кўпчилиги Каспийорти вилоятларидаги темир йўлларда хизмат қилган машинистлардан иборат эди. Уларнинг ичида ўрта техника маълумотлиси 3 киши эди, холос. Ўзбек ишчиларига кунбайишга 40—50 тийин атрофида, бир ойга эса 15—17 сўм ҳақ тўланган⁵. Уларнинг турмуши ниҳоятда ачинарли бўлиб, кўпинча қовун ва нон билан овқатланганлар. Бунинг устига, ўзбек ишчиларига махсус кийимлар берилмаганлиги орқасида узун енгли ва этакли чопонларини қайириб, ноқулай ҳолда ишлашга мажбур бўлганлар. Пахта тозалаш вақтидагина ишлар қизғин тус олган. Бошқача айтганда, заводлардаги иш мавсумий ҳисобланган.

XIX асрнинг охирига келиб, пахтаинг халқ хўжалигида тутган ўрни юқори поғонага кўтарилди. Вилоят статистика бошқармасининг кўрсатишича, «бир миллион

¹ Центральный Государственный Исторический архив России в Санкт-Петербурге. Ф. 1282, оп. 3, д. 320, л. 45.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда.

⁴ Ўша жойда.

⁵ Ўша жойда.

олти юз йигирма минг аҳолига эга бўлган Фарғона водийси муҳим мавқега эгадир. Бу ўлканинг иқлим шароитига мувофиқ пахта, нодир мевалар ва узумлар етиштирилади. Айниқса, пахта катта аҳамиятга эга бўлиб, ҳар йили 25 дан 40 миллион сўмгача даромад беради. Ҳосил яхши бўлган 1900 йили беш миллион пуд пахта толаси олинди ва Россия саноати эҳтиёжининг учдан бир қисми таъминланди»¹.

1901 йилда вилоятда пахта ва бошқа экинларнинг нисбати қуйидаги тарзда бўлган:

Америка пахта нави	— 191.573	десятина
Маҳаллий пахта нави	— 15.562	«—
Кузги буғдой	— 88.048	«—
Баҳорги буғдой	— 80.371	«—
Шоли	— 60.290	«—
Жўхори	— 59.797	«—
Беда	— 39.565	«—
Маккажўхори	— 38.977	«—
Тариқ	— 13.120	«—

Кўришиб турибдики, пахта майдони олдинги йилларга нисбатан анча кенгайган. Хусусан, 1899 йилга қараганда 50.000 десятина, 1900 йилдагига нисбатан 31.000 десятина кўпайган. 1901 йилда эса 20.280 десятинага ортди. Уша йили вилоятда 9.800.444 пуд пахта ҳосили етиштирилди. Аммо, об-ҳавонинг ноқулай келганлиги орқасида ҳосил олдинги йиллардагига нисбатан оз олинди.

Кейинги йилларда вилоят ҳаётида пахтанинг салмоғи сақланди. Буни 1903 йилга тегишли маълумотлардан (11-жадвал) кўриш мумкин.

11-жадвал

Ўсимликлар	Экин майдони	Ҳосил	Баҳоси
	десятина	пуд	сўм
Америка пахта нави	135342	11073879	44539097
Маҳаллий пахта нави	13714	518682	1920938

¹ Ежегодник Ферганской области. Новый Маргелан, 1902, стр. 2.

1	2	3	4
Зигиршоя	6543	195242	693108
Канои	2102	25592	102368
Кунжут	1269	39132	117.396
Кўкнори	192	7660	30640
Кунгабоқар	59	2856	11424
Беда	50342	17019272	13615417
Тариқ	3492	250123	250123
Хашак	74	2960	592
Полиз экинлари	12391	—	—
Картошка	717	289865	382401
Қовун-тарвуз	—	—	979749
Тамаки	69	1610	4830
Бошқа экинлар	4255	—	851000

Умумлаштириганда, ҳар икки навдаги пахта майдони 149056 десятинани қоплаб, 622122 десятина суғориладиган ернинг 24 фоизини ташкил этган. У 1902 йилга қараганда 8139 десятинага кўпайди. Шунингдек, ҳосил ўша йилга нисбатан 4101345 пудга ошди. У бутун вилоят бўйича 19128030 пуд ҳажмида олиниб, бир десятинадан 80 пуд пахта етиштирилди.

Айниқса, Марғилон ва Андижонда пахта ҳосили юқори бўлиб, бир десятинадан 145—150 пуд ҳосил олинган пайтлар бўлган. Об-ҳавонинг яхши келиши муносабати билан иккинчи терим ҳам биринчи навга қабул қилинган. Бунинг устига нарх ҳам анча кўтарилган. «Бир пуд пахта, — дейилади манбада, — 4 сўм 25 тийин баҳоланди. Фарғона вилоятида ҳеч қачон бундай бўлмаган эди. Пахта нархининг бу даражада ошишига Америкадан келтириляётган пахтанинг камайиши натижа-сида тўқимачилик корхоналарининг унга талаби кучайиши сабаб бўлди. Деҳқончилик, хусусан, пахтачиликнинг ниҳоятда самарадорлиги туб аҳолининг иқтисодий ҳаётини бирмунча яхшилашда катта аҳамиятга эга бўлди. Бу айниқса, зилзиладан катта зиён кўрилган пайтда жуда қўл келди»¹. Аммо, бундай ҳолат онда-сонда содир бўларди, холос.

Пахтанинг сурункасига бир ерга экилиши оқибатида унинг ҳосилдорлигига зиён бўлиши хавфи туғилди. Шунинг учун маъмурият вакиллари чорвачиликни ри-

¹ Ежегодник Ферганской области. Новый Маргелан, 1902, с. 4.

вожлантиришга ва гўнгни кўпайтиришга даъват этди. Айни бир пайтда, алмашлаб экишга эътибор қилинди.

Вилоятда лалми ерларда ва баҳорги ғалла экинлари (буғдой, арпа, гуруч, тарик, нўхот, сули ва жўхори) ҳам анча кенг майдонни эгаллаган. Уларнинг ҳажми 1903 йилда 391.561 десятинадан иборат бўлган. Аммо, суғориладиган ерлар нуқтаи назаридан пахтачилик олдинги ўринга чиқди. Расмий маълумотларга кўра, у 1901 йилда умумий экин майдонининг 24 фоизини эгаллаган бўлса, 1903 йилга келиб, 27 фоизга кўтарилди.

Агар ўша йили терилган пахтанинг қиймати 46.459.000 сўм ҳисобланган бўлса, ғалла турлариники 41.390.036 сўмга борган. Бундан ташқари, пахтадан олинган даромад ҳам юқори турган. Чунончи, бир десятина ердаги пахтадан 326 сўм, буғдойдан 11 сўм, шолидан 122 сўм, жўхоридан 120 сўм даромад олинган.

Хуллас, ҳар жиҳатдан пахтадан олинадиган даромад баланд турган. Шу боис, «пахта қимматли ва тез харид қилинадиган ўсимлик сифатида вилоятда имкони борича кўп етиштирилган»¹.

Пахтачилик вилоятнинг у ёки бу уездларидаги ҳолати ва ўсиш даражасига келганда қайд этиб ўтиш лозимки, улар бир текисда (12-жадвал) бўлмаган.

Бу маълумотлардан аёнки, пахта етиштиришда Марғилон уезди 52673 десятина ва 5367300 пуд биринчи ўринда, Андижон 29313 десятина ва 2.931300 пуд ва Қўқон 23448 десятина ва 953508 пуд иккинчи, учинчи ўринда турганлар. Кейинги ўринларни эса Наманган ва Уш уездлари эгаллаган. Бундай ҳолат 1904 йилда ҳам кўзга (13-жадвал) ташланди.

Умумлаштирганда, 1904 йилда суғориладиган ер майдонларига экиладиган экинларнинг 31 фоизини пахта қоплади. Бу олдинги йилга нисбатан 7 фоиз ортиқ бўлиб, пахта биринчи ўринни эгаллади. Масалан, буғдой 168837 десятина —28, шоли эса 10, жўхори—9, беда—7, маккажўхори—9 фоизни ташкил қилган.

Кўрсатилган йили Марғилон уездида 3308085, Андижонда—283707, Қўқонда—2216696, Наманганда—1396787 пуд ва Ушда—164980 пуд, жами 9923622 пуд пахта териб олинган.

¹ Ежегодник Ферганской области. Новый Маргелан, 1902, с. 13.

ЭКИН ТУРЛАРИ	Майрақов уезди		Күзкөн уезди		Андыжан уезди		Ильичин уезди		Уш уезди	
	Экин майдони	Хосил пуд	Экин майдони	Хосил пуд	Экин майдони	Хосил пуд	Экин майдони	Хосил пуд	Экин майдони	Хосил пуд
Америка пах- та нави	52673	5367300	23448	953508	20943	2931300	20759	4982610	2149	159430
Махаллий	2447	110415	8500	233587	1404	412320	4129	50960	234	41700
пахта нави	444	3024	402	—	90510	2602	52305	1767	4767	12663
Эгирпоя	480	24000	—	—	640	12800	130	2456	19	476
Кунжут	160	6400	—	—	20	2100	—	—	42	60
Куннорн	47	510	—	—	20	1600	—	390	16	—
Кунтабоқар	4799	5367300	14291	2079923	8581	1802010	8608	5705239	867	2034500
Беда	718	43800	877	5950	4290	72540	4502	77853	—	—
Тариқ	74	2960	—	—	—	—	—	—	—	—
Хашак	3825	—	593	—	—	—	4442	—	741	—
Қорун-тар- вуз	452	406400	428	1033000	22	41000	61	5876	54	49789
Кертешка	48	205	21	525	—	—	—	—	36	780
Тамаки	—	—	—	—	4	240	—	—	209	24877
Қаноп	1692	—	2562	—	—	—	22	475	—	—
Бошқа экиллар	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ж А М И:	64199	44032014	44102	4356423	132404	4948512	91958	7826326	6522	5253975¹

1 Яқдвал статистика маълумотлари асосида тузилган.

Уездлар	Суғориладиган ерлар	Экилган майдон
	десятина	десятина
Марғилон	214428	154982
Андижон	211156	153572
Наманган	170178	112989
Қўқон	163372	101975
Уш	11089	65889

Ж а м и: 770223 589407¹

Кейинги 1905 йилда эса пахта майдони 21100 десятинага қисқарди. Бунга 1904 йилда Россия тўқимачилик корхоналарининг инқирозга учраши пахтага бўлган талабни пасайтирди, шунингдек, нархининг пасайишига сабаб бўлди. Ҳатто, бир пуд пахтанинг нархи 3 сўм 50 тииндан 2 сўм 50 тиинга тушиб қолди. Аммо, 1905 йилда ҳосил яхши бўлиб, бир десятинадиги Америка пахта навидан ўрта ҳисобда 79—80 пуд, маҳаллий навидан эса 65—74 пуд пахта олинди. Бу уездлар бўйича қуйидагича бўлди: Андижонда — Америка ва маҳаллий пахтаси 79, 98 ва 62,82 пуд, Қўқонда — 50, 87 ва 44, 59 пуд, Марғилонда — 69,22 ва 57,00 пуд, Наманганда — 65,72 ва 34,98 пуд, Ушда — 73,73 ва 36,38 пуд ҳосил берди.

Демак, пахтанинг ҳосилдорлиги бўйича биринчи ўринни Андижон эгаллаб, кейинги ўринларда Наманган ва Марғилон уездлари турган. Вилоят уездларида пахта ҳосилининг ҳажми қуйидагича бўлган (14-жадвал)².

Уездлар	Америка пахта нави	маҳаллий	жами
	пуд	пуд	пуд
Андижон	3.265.297	129.648	3.394.945
Қўқон	1.152.822	349.263	1.502.085
Марғилон	3.614.953	185.252	3.800.205
Наманган	2.439.302	30.031	2.469.333
Уш	156.510	3.258	159.768

Ж а м и: 10.628.884 698352 11.326.336

¹ Статистик маълумотлар асосида тузилди.

² Статистик маълумотлар асосида тузилди.

Марғилон пешқадамликни бермай, 3.800.205 минг пуд пахта етиштирган бўлса, Андижонники 3.394.945 пудни ташкил этади. 1905 йилдаги Америка пахта навининг умумий баҳоси — 31.178.058 сўмни, маҳаллийники эса — 1.394.904 сўмни ташкил этган. Ҳар икки турдаги пахтанинг биргаликдаги баҳоси 32.572.962 сўм ҳисобланган. 1904 йилда бу рақам 27000000 сўм бўлганлиги назарда тутилса, 1905 йилда пахтачиликнинг салмоғи анча ошганлиги аён бўлади. Таъкидлаб ўтиш жоизки, 1904—1905 йиллар маълумотларига кўра, руслар қўл остидаги ерларда ҳам пахтачилик билан шуғулланган. Бироқ, руслар, асосан, ғаллачилик (59,39%) ва бошқа полизчилик экинларини етиштириб, пахтачиликка 320 десятина ер ажратганлар. Бу умумий экин майдонининг 7,04 фоизини қоплаган. Пахтачилик, асосан, русларнинг Марғилондаги плантацияларида экилган. «Марғилон уезида рус қўрғонларидаги кишилар,—деб ёзилади манбада,—пахтадан олинадиган даромадга ҳавас қилишиб, ўз ерларининг маълум қисмида пахта экадилар. Аммо, уларнинг кўпчилиги ўз ерларида чоракорларни ишлатиб, пахта эктирадилар. Чоракорлар тўртдан бир ёки учдан бир қисм ҳосилни ер эгаларига бериш шарти билан пахтани парвариш қиладилар ва уни териб оладилар»¹.

Пахтанинг ғалла ва бошқа деҳқончилик экинларига нисбатини кўрсатувчи далилларга кўра (15-жадвал) у 166789 десятина суғориладиган ерга экилган. Буғдой ва арпа экилган майдон эса ўтроқ районларда 151978 десятинали ташкил қилган. Демак, 1905 йилда ҳам пахта етиштириш биринчи ўринда турган. Бундан ташқари, пахта оз миқдорда бўлса ҳам кўчманчи районларда экилган.

1906 йилга келиб, «пахтачилик вилоят аҳолисининг асосий машғулотига айланди ва унинг фаровонлигини таъминловчи омил бўлди. Фарғона водийсида пахта етиштиришга барча кишилар талпинди ва яшадилар»².

Дарҳақиқат, уездларда пахта етиштириш кенг қулоч ёйган эди.

1906 йилда етиштирилган пахтанинг нави — 3 сўм 35 тийиндан, биринчи ва иккинчи навлар ўртасидагиси—

¹ Статистический сборник Ферганской области за 1905 г. Фергана, 1908, с. 26.

² Ўша жойда.

Экинган майдон	Экинган майдон		Жами	Кўчманчи экиннинг су-ерларида ториладиган		Жами
	десятина	десятина		десятина	десятина	
Америка пахта нави	152425	320	452745	46	452791	
Маҳаллий пахта нави	43998	—	43998	—	43998	
Русдой	140304	2697	143001	20118	163119	
Арпа	41674	50	41724	4959	46681	
Шоли	69498	231	69720	204	69938	
Кўхори	66528	—	66523	49	665724	
Бета	60774	—	61015	567	61602	
Мақкажўхори	56607	387	56794	5023	64817	
Қовун-тарқуз	18123	23	18146	8	18155	
Тариқ	14369	47	14387	6651	18038	
Эгинчоя ва каноп	9372	12	9848	324	9702	
Тамаки	909	—	909	142	1021	
Нўхот	556	—	556	—	556	
Картошка	423	463	586	—	586	
Сули	—	308	308	—	308	
Бошқа экинлар	12556	271	18827	175	14301	
Ж А М И:	575716	4540	635687	38237	1267037	

1 Статистик маълумотлар асосида тузилди.

2 сўм 70 тийиндан ва учинчи нави 2 сўмдан сотилган. Шу равишда, Америка пахта навининг қиймати — 38.304.491 сўм ва маҳаллий пахтаники—119170 сўмни ташкил қилган. Бу 1905 йилдаги пахта қийматига нисбатан 7 миллион сўм кўп эди. Уша йилги олинган пахта толаси 3641388 пудга етди.

Пахта майдони уездлар бўйича 1906 йилда (16-жадвал) қуйидагича тақсимланган¹.

16-жадвал

Уездлар	Америка пахта нави	Маҳаллий пахта нави	Жами
	десятина	десятина	десятина
Андижон	50865	2035	52900
Қўқон	25409	6189	31598
Марғилон	54215	3111	57326
Наманган	37317	942	38259
Уш	3395	161	3556
Жами:	171201	12438	183639

Бинобарин, 1906 йилда ҳам пахта етиштиришда Андижон ва Марғилон етакчилик қилишган. Пахта майдонининг умумий ҳажми 183.869 десятинали ташкил қилган.

1907 йилда пахта майдони 199.587 десятинали ва олинган ҳосил — 11.383.873 пудни, 1908 йилда—187633 десятина ва 11904330 пудни, 1909 йилда 199.413 десятинали ва 16.676.079 пудни ташкил этган.

Демак, 1909 йилда вилоятда пахтачилик яна бир даража юқорига кўтарилди.

Бунга об-ҳавонинг қулай келиши, шунингдек, деҳқонларнинг пулга муҳтожлиги ниҳоятда кучайиши ва уни маълум даражада пахта ҳисобига тўлдириш мумкинлиги ҳам катта роль ўйнаган.

«Деҳқонларнинг умиди,—деб таъкидланади манбада,—об-ҳавонинг яхши келиши туфайли рўёбга чиқиб, августнинг биринчи ярмидаёқ пахтанинг дастлабки теримидан олинган ҳосил бозорда пайдо бўлди. Кейинги

¹ Статистический сборник Ферганской области за 1906 г. Фергана, 1908, с. 20.

кунларда ҳам об-ҳавонинг меъёрида туриши орқасида пахта обдан етилди, сентябрь ойи охирида содир бўлган совуқ унга зиён келтира олмади. Биринчи қаттиқ совуқ 12 октябрда келди, лекин пахтага зиён бўлмади, чунки у пишиб етилган эди.

Об-ҳавонинг қулайлиги вилоятда ҳеч бўлмаган катта пахта ҳосили олиш имконини бериб, бир десятинадан 82 пуд, баъзи жойларда 90 пуддан ортиқ ҳосил қўлга киритилди. Маҳаллий пахта эса 54 пуд ҳосил берди»¹.

Ваҳоланки, 1907 йилда ҳосил ўртача 60 пуд ва 1906 йилда 65 пуд бўлган.

1909 йилги пахтанинг сифати яхши бўлганлиги учун нархи ҳам қимматлашди. 1907 йилда бир пуд пахтанинг биринчи нави 12 сўм 20 тийин, 1908 йилда—10 сўм даражасида бўлган бўлса, 1909 йилдагиси 14 сўм баҳоланган. 17-жадвалдаги маълумотларнинг кўрсатишича, 1909 йилга келиб Андижон вилояти экин майдони ва ҳосилнинг ҳажми бўйича олдинги сафда турган.

Демак, вилоят ўездларида пахтанинг ўртача ҳосилдорлиги бир десятинадан Америка пахта навиники—65 пуд ва маҳаллий пахта навиники—48 пудни ташкил этган. Юқорида кўрсатилганидек, 1909 йили Америка пахтасининг ҳосилдорлиги 80—90 пуд ҳисобида эди. Пахта толаси эса 1908 йилда 3488902 ва 1909 йилда 5.127.894 пуд бўлган.

Хуллас, «кузнинг ва қишнинг қуруқ келиши ва бунинг орқасида йўлларнинг ботқоқ бўлмаслиги ҳамда деҳқонларнинг пулга муҳтожлиги теримни уюшқоқлик билан ўтказишни ва ташишни таъминлади. Натижада ноябрнинг иккинчи ярмидаёқ пахтанинг асосий қисми сотилди. Бу олдинги икки йил мобайнидаги ҳосилсизликдан кўрилган зарардан деярли ҳолли бўлиш имконини берди»².

1911 йилда вилоят аҳолиси пахтани энг муҳим ва даромадли маҳсулот сифатида кўпроқ экишга ва салмоғини оширишга барча куч-қувватини сарфлади. Улар галла ва бошқа экинларни пахтадан сув ортганидан кейингина суғордилар. Пахтадан манфаатдорлик шу даражада кўтарилдики, экин майдони 31420 десятинадан, яъни 13,3% га ошди.

¹ Статистический сборник Ферганской области за 1909 г. Фергана, 1911, с. 18.

² Ўша жойда. 21 б.

Уездлар	Йиллар	Эъни майдони				Ҳосил бяр деътиндан				Пахта хом ашёси				Пахта толаси					
		Америка пахта нави		Махаллий пахта нави		Америка пахта нави		Махаллий пахта нави		Америка пахта нави		Махаллий пахта нави		Жами		Жами			
		десят.	2022	десят.	2022	десят.	61.6	десят.	42	десят.	3114866	десят.	84703	десят.	3199569	десят.	937705		
Анджикон	1908	50615	2022	52637	61.6	42	3114866	84703	3199569	937705	1909	65509	1492	57001	—	6007641	85949	6093590	1873779
	1908	30448	6673	37421	68	57	2068864	381670	2451534	718478	1908	31517	5805	37322	—	2155087	338428	2493515	766755
Ўуқон	1909	60161	2770	62931	59	44	3536958	122703	3659061	1072545	1908	60161	2770	62931	—	4276374	97820	4374194	1345064
Маргилон	1909	59092	2452	61544	71	50	2375457	72766	2448228	717506	1908	33276	1454	35730	—	3366825	61452	3428877	4054196
	1908	33276	1454	35730	—	—	444942	465	445347	1266	1908	3451	14	3465	—	285999	504	286503	88100
Наманган	1909	35945	1032	37977	42	29	112420999	662247	11904331	3488902	1909	4199	40	4209	—	16191926	584153	16676079	5127894
	1908	181405	12933	190884	65	48	—	—	—	—	1908	181405	12933	190884	—	—	—	—	—
Ўш	1909	497262	10791	208053	—	—	—	—	—	—	1909	497262	10791	208053	—	—	—	—	—

1 Статистик маълумотлар асосида тузилди.

Айтиб ўтиш лозимки, 1910—1911 йилларда қиш қатиқ келган бўлса-да, лекин қор жуда кам ёғди. Натижада кўп булоқларда ва ҳатто дарёларда сув камайиб кетди. Шуларга қарамай, деҳқонларнинг машаққатли меҳнати ва моҳирлиги орқасида пахта ҳосили (18-жадвал) ёмон бўлмади¹.

18-жадвал

Уездлар	Экин майдони			Ўртача ҳосил бир десятина		пахта ҳосили		Жами
	десятина			пуд		пуд		пуд
	Амер. пахта	маҳал. пахта	Жами	Амер. пахта	маҳал. пахта	Амер. пахта	маҳал. пахта	Жами
Анди- жон	76252	4497	80749	67	49	5081847	221450	5474911
Қўқон	39493	6615	46108	54	44	2143947	390923	2427184
Наман- ган	44428	567	44995	73	63	3197732	36180	32044969
Марғи- лон	84474	1161	85635	63	55	5318663	63832	5563883
Уш	9660	—	9860	37	—	363072	—	382829

Жами: 256477 12840 277347 211 211 16405264 612385 45893776

Бу ерда пахта ҳосилининг ҳажми (16.718.536 пуд) кўрсатилган. Чунки, бунга маҳаллий эҳтиёж учун қолдирилган пахта киритилмаган. Бир десятина Америка пахта навидан олинадиган ҳосил ўрта ҳисобда 63 пуд ва маҳаллийники 48 пудга борган. 1912 йилда Фарғона вилоятида бўлган гармсел пахтачиликка катта зиён келтириши орқасида ҳосил 1911 йилга қараганда 6,7 фоизга кам олинди.

Пахта экин майдони 270902 десятинани ташкил этиб, олдинги йилдагига нисбатан 3,6% га қисқарди. Ҳосил эса 7.222.000 пудни ташкил қилди. Айрим йилларда пахта майдонининг бир оз бўлса-да қисқаришига, кўпинча сувнинг камчилиги ёки пахтага талабнинг сусайиши сабаб бўларди. Шунингдек, ғалла ва умуман, озиқ-овқат маҳсулотларининг қимматлашиши ҳам сабаб бўлган. Бундай омиллар бартараф қилинган эса, яна пахта майдонларини кенгайтиришга зўр берилган. Масалан, 1914 йилда пахта 291.752 десятина ерга экилган,

¹ Статистик маълумотлар асосида тузилди.

бу демак, пахта майдони олдинги йилга қараганда салкам 20000 десятинага ошган. Бу йили табиий шароит қулай келиб, сув етарли даражада бўлди. Натижада пахта майдони Андижон уездида—94.342, Марғилонда—93.550, Қўқонда—50.757, Наманганда—42.739 ва Ушда 10.373 десятинанани ташкил қилиб, жами 7.590.000 пуд пахта толаси олинди¹. Пахтачиликнинг энг ривожланган даври 1915 йилга тўғри келади. Бу вақтда пахта «яроқлик барча ерларда экилиб, буғдой адир ерлардан тобора кўп сиқиб чиқарилиб бора берди»². Кўрсатилган йилда 336.525 десятина ерга пахта экилганлиги маълумдир. Ғалла майдони экин майдонларининг 354,362 десятинасини қамраб олган бўлса, пахта майдонининг ҳажми 48 фоизни қоплаган. Бошқа экинларга солиштириганда, пахтанинг тутган ўрни янада ойдинлашади: пахта—336.525, буғдой—317.762, шולי—14.117, тариқ—9.626, маккажўхори—46.961, боғдорчилик экинлари—13.391, арпа—40.310, жўхори—41.084, сули—2410, беда—63.053, каноп ва кунжут—2790 десятина ерга экилган. Умумлаштириганда, уларнинг миқдори 920.486 десятинага боради³.

Демак, пахта суғориладиган умумий ер майдонининг ярмига яқин қисмини қоплаган. Пахта майдонлари вилоят уездларида қуйидаги тарзда белгиланган: Андижонда—101.919, Марғилонда—89634, Қўқонда—51166, Наманганда—43426 ва Ушда—14101 десятина ҳисобланган⁴. Бинобарин, Андижон уезди ҳамон пешқадамлик қилган. Вилоятда пахта ҳосили 9.518.000 пудга боради. Амалда суғориладиган ерларнинг анча қисми фойдаланилмаган. Бинобарин, мазкур ерларда сувнинг етишмаслиги ёки бошқа сабаблар орқасида экин экишнинг иложи бўлмаган. Бундан ташқари, улар пахта етиштиришга нолайиқ бўлган. Масалан, 1910 йилда суғориш мумкин бўлган 890.000 десятина ернинг фақат 700.000 десятинасидан фойдаланилган. Шунинг учун вилоятда пахтанинг тутган ўрнини амалда экилган майдонлар ҳисобидан белгилаш тўғри ҳулосага олиб келади. Шу нуқтаи назардан қараганда, 1904 йилда пахта майдони

¹ «Туркистон вилояти». 1915, 30 июль.

² Туркестанское сельское хозяйство. 1915, № 16, с. 584.

³ Земли коренного населения Ферганской области. М., 1924, с. 12.

⁴ «Туркистон вилояти». 1915, 30 июль. Бу ерда пахта майдони камроқ кўрсатилган.

Фарғона вилоятидаги 84 волостнинг 8 тасида—100%, 20 тасида 50%, 10 тасида—тўртдан уч қисмини ва 16 тасида бешдан тўрт қисмини эгаллаган. Умуман, пахтачилик вилоятдаги волостларнинг кўпларида салмоқли ўринни эгаллаган. Масалан, бу аҳволни Исфара мисолида кўриш мумкин. Бу ерда 1914 йилда пахта майдони 92,34 десятинали (47,7%), беда—34,62 десятинали (17,9%), сабзавот экинлари—2,19 десятинали (1,1%), кузги буғдой—44,03 десятинали (22,8%), жўхори—16,25 десятинали (8,4%), мош—0,97 десятинали (0,5%) ва пиёз 0,74 десятинали (0,4%)¹ ўз ичига олган. Кўриниб турибдики, пахта биринчи ўринда, беда ва кузги буғдой иккинчи ва учинчи ўринларда турганлар. Агар буғдой етиштириладиган лалмикор, яъни суғорилмайдиган ерлар қаторига киритилса, у вақтда пахтанинг салмоғи янада ошади. Умуман олганда, вилоятдаги волостларнинг аксариятида пахтачилик асосий ўринни эгаллади.

Хуллас, XIX асрнинг 80-йиллари—XX асрнинг бошларида Фарғона вилоятида пахтачилик тобора ривожланиб борган. Пахта майдони 1888 йилда—34.669 десятина ва 1900 йилда 186.326 десятинали, 1915 йилда эса 336.525 десятинали ташкил этади. Натижада, Туркестон ўлкаси бўйича етиштириладиган пахтанинг 68 фоизини, бошқа маълумотларга кўра, 70 фоизини Фарғона берарди. Шундай қилиб, Фарғона вилоятида пахта яққа-ҳокимлигининг пойдевори қурилганди.

СИРДАРЕ ВА САМАРҚАНД ВИЛОЯТЛАРИДА ПАХТАЧИЛИК

Сирдарё вилояти Туркестон генерал-губернаторлигининг энг йирик вилоятларидан ҳисобланиб, Тошкент, Чимкент, Авлиёота, Перовский ва Казалин уездларини ҳамда Амударё бўлимини ўз ичига олганди. Маркази Тошкент шаҳри ҳисобланган. XIX асрнинг охирларида аҳолисининг 586.352 тасини ўтроқ, 949.466 тасини кўчманчилар ташкил қилган. 1904 йилда аҳолининг умумий сони 1.179.848 кишига борган. Олдинги саҳифаларда

¹ Материалы по водопользованию в Туркестанском крае. Т. 1915, с. 81.

кўрсатилганидек, Сирдарё вилоятида ҳам Америка пахта навини етиштириш тобора кенг қулоч ёйиб борди.

Унинг майдони қуйидаги тарзда (19-жадвал) ошиб борди.

19-жадвал

Йиллар	десятина	Йиллар	десятина
1884	300	1893	10482
1885	1000	1894	10200
1886	12000	1895	14512
1887	14338	1896	21815
1888	15745	1897	21805
1889	16374	1898	23805
1890	19880	1899	16384
1891	12260	1900	23575
1892	11272		

Мазкур рақамлардан кўриниб турибдики, Америка пахта нави 1884 йилда 300, 1890 йилда 19.880 десяти-нани ўз ичига олган бўлса, 1900 йилда 23.575 десяти-нага кўпайган. 1890 йилдаёқ «Пахтачилик деҳқончи-ликнинг энг фойдали соҳаси сифатида мустақкам ўрин эгаллади. Унинг самарадорлиги узил-кесил маълум бўлиб, келажакда пахтанинг ривожланишини таъмин-ловчи кучга айланди»¹. Бу вақтда Америка пахта нави 21000, маҳаллий пахта нави 2500 десятина ерга экил-ган. Жами, 23.500 десятинанани ташкил қиларди².

Манбаларнинг кўрсатишича, Тошкент уезди Туркист-он ўлкасида Америка пахта навини тарқатишда етак-чилик қилган. Бу ердан Самарқанд ва Фарғона вилоят-ларига янги нав пахтанинг уруғлари, яъни чигитлар тарқатилган. Шунингдек, Тошкент янги агротехникани қўллашда ҳам пешқадамлик қилган. «Тошкент атроф-ларидаги пахта плантациялари, уларнинг катталиклари-дан кўра, кўпроқ Оврупо деҳқончилик иш қуроли билан ерларни ишлашлари орқали ажралиб туради»³.

Маҳаллий пахта навларини етиштиришга келганда, айтиб ўтиш лозимки, улар экин майдонининг 1888 йил-

¹ Обзор Сир-Дарьинской области за 1890 г. Т. 1892, с. 90.

² Уша жойда.

³ Масальский В. И. Хлопковое дело в Средней Азии и его будущее. СПб, 1892, с. 66.

да—10.096, 1890 йилда эса—1.900 десятинасини ташкил этган. Бу вақтда 19-жадвалда кўрсатилганидек, Америка нави экилган пахта майдони бир неча баробар кўп бўлганди. Ваҳоланки, маҳаллий пахта экилган майдон 1889 йилда Фарғона вилоятида—23.155 десятинага борган.

Вақт ўтиши билан Америка пахтасининг мавқеи кўтарилиб бораверди. Ўзбек деҳқонлари бу пахтанинг афзаллигини тобора яхши англаб, уни моҳирлик билан етиштира бордилар. Пировардида, Америка пахта нави маҳаллий пахта навини анча «бурчакка қисиб» қўйди. Эндиликда пахтакорлар янги пахта навларининг сирларини яхши ўзлаштириб олгандилар.

1896 йилги маълумотларга кўра, пахта экин майдонининг ва ҳосилининг ҳажми ошиб (20-жадвал) борган.

20-жадвал

Уездлар ва айрым ҳудудлар	Америка пахта нави	Маҳаллий пахта нави	Америка пахта нави	Маҳаллий пахта нави	Америка пахта хом ашёси	Маҳаллий пахта хом ашёси	Америка пахта толаси	Маҳаллий пахта толаси
	десят.	десят.	пуд	пуд	минг/ пуд	минг/ пуд	минг/ пуд	минг/ пуд
Тошкент атрефидаги уездлар:	163	55	56	49	0,1	2,7	2,9	0,9
Тошкент	19122	23,08	50	36	965,0	63,5	313,7	27,8
Чимкент	2530	1,342	48	35	110,4	47,0	35,8	15,2
Амударё бўлими	—	3,880	—	106	—	386,6	—	125,6
Ж а м и:	21815	7.585	154	226	3845	4497	352,6	159,0

Бу вақтга келиб, Америка пахтаси экилган майдон 21815 десятина, маҳаллийники 7.335 десятинадан иборат бўлган. Умумий ҳосил эса 552 00 пуд толани ташкил қилган. Бундан 75 фоизи Америка пахтасига ва 25 фоизи маҳаллий пахтага тўғри келган².

¹ Статистик маълумотлар асосида тузилди.

² *Фёдоров А. П.* Хлопководство в Средней Азии. СПб. 1898, с. 161.

Айрим архив ҳужжатларига қараганда, 1899 йилда умумий экин майдонлари бўйича пахта тўртинчи ўринни эгаллаган. Масалан, буғдой экилган ер—100.000, шоли—68.000, арпа—35.000 ва пахта—28000 десятина ерни ўз ичига олган¹. Агар ғалла турларини, асосан, лалми ва шолини «ботқоқ» жойларга, яъни пахтага мос бўлмаган ерларга экилишини ҳисобга олсак, у вақтда суғориладиган ерларда пахта салмоқли ўринни эгаллаган бўлиб чиқади. Буни ўша йили пахтадан 1.000.000 пуд ҳосил олинганлиги ҳам кўрсатади².

XX аср бошида пахтачилик салмоқли ривожлана борди (21-жадвал). Чунончи:

21-жадвал¹

Уездлар	1906 йил		1907 йил		1906 йилга нисбатан кўпайиши ёки камайиши	
	Америка пахта нави	Маҳаллий пахта нави	Америка пахта нави	Маҳаллий пахта нави	Америка пахта нави	Маҳаллий пахта нави
Тошкент	18.290	407	30.053	199	64,3%	-73,2%
Чимкент	3.185	429	3.087	520	-3%	21,2%
Амударё бўлими	1.840	3.120	3.496	1.855	-90%	40,5%
Жами:	23.315	3956	36036	2574	157,3%	144,9%

1907 йилда 1906 йилга нисбатан Америка пахтаси экилган майдон уездлар бўйича 57,1 фоизга ортган. Маҳаллий пахтачини эса 37,2 фоизга камайдиган. Пахта етиштиришда Тошкент уезди олдинги ўринда бўлиб, 1907 йилда Америка пахта нави экилган майдон 64,3 фоизга ошган ҳолда, маҳаллийники 73,2 фоизга камайдиган. Пахта майдонининг умумий ҳажми 1906 йилда 27.273 ва 1907 йилда 39.120 десятинали ташкил қилган. Шу равишда кейинги йили пахта майдони 11.849 десятиналига ошган.

¹ Центральный Государственный исторический архив в Санкт-Петербурге. Ф., 1282, оп. 3, д. 309, л. 9.

² Ўша жойда.

³ Статистик маълумотлар асосида тузилди.

Бошқа маълумотнинг кўрсатишича, 1907 йилда вилоятда пахта 44.407 десятина ерга экилган¹. 1908 йилда эса пахтачилик бирданига юқорига кўтарилди. Шу вақтдан бошлаб экин майдони изчиллик билан кенгайиб бораверди. Масалан, 1908 йилда—10.914, 1909 йилда—33.463, 1910 йилда—35.675 ва 1911 йилда—67.839 десятина майдонга пахта экилди. Кейинги йилларда, хусусан, 1913 йилда—76.726, 1914 йилда—84.399, 1915 йилда—73.995, 1916 йилда—64.635 ва 1917 йилда 48.718 десятинани ташкил этди. Кўриниб турибдики, кейинги уч йил мобайнида пахта майдони қисқариб борган. Бунга биринчи жаҳон уруши оқибатида юзага келган оғир иқтисодий шароит таъсир қилган.

Пахтачилик, шунингдек, Самарқанд вилоятида ҳам йўлга қўйилиб, янги навлар иқлимлаштирилган. Вилоят Самарқанд, Хўжанд, Каттақўрғон ва Жиззах уездларини ўз ичига олган, аҳолиси 750.000 кишини ташкил этган. Мазкур жойда 1888 йилда—7.980, 1890 йилда—17.348, 1891 йилда—20.643, 1894 йилда—16.412 ва 1896 йилда—18.144 десятина ерларда пахта етиштирилганлиги маълумдир. Айрим маълумотларга кўра, 1890 йилда руслар қўл остидаги ерлардан 700 десятинасида пахта етиштирилган (22-жадвал). Пахта майдонларини уезд-

22-жадвал³

Вилоят уездлари	Америка пахта нави	Маҳаллий пахта нави	Америка пахта нави	Маҳаллий пахта нави
	десятина	десятина	десятина	десятина
	1891 йил	1891 йил	1892 йил	1892 йил
Самарқанд	4,189	1656	6220	1300
Каттақўрғон	5820	2704	2858	3022
Хўжанд	3223	7717	3887	1861
Жиззах	61	272	100	295

Ж а м и: 13293 12349 8065 4.478

лар бўйича тақсимланишига келганда айтиб ўтиш лозимки, 1891 йилда пахтанинг маҳаллий нави Америка пахта

¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви. Ф. I, 27-рўйхат, 1574-иш, 24-в.

² Статистик маълумотлар асосида тузилди.

навлари экилган майдонга қараганда ярмидан кўпрогини (7.349 десятина) эгаллаган. Аммо, кейинги 1892 йилда Америка пахта нави экилган майдон анча ошиб 18.365, маҳаллийники эса 6.478 десятинани ташкил қилган. Пахтачиликда Каттақўрғон уезди Ёиринчи, Самарқанд иккинчи ўринни эгаллаган. Маҳаллий пахта Хўжандда ва Каттақўрғонда кўпроқ етиштирилган.

Вилоятда пахта майдонининг умумий ҳажми 1891 йилда 20643 ва 1892 йилда 24843 десятинага етган эди. Америка пахта нави экин майдонининг 73,9 фоизини, маҳаллийники эса 11,9 фоизини қоплаб¹, бир десятина ердан 65 пуд пахта ҳосили олинган. Шундай қилиб, Америка пахтаси 1892 йилга келиб, 38,1 фонзга ортди².

Пахтачиликда, айниқса, Каттақўрғон уезди салмоқли ўринни эгаллаб, бу ерда Америка пахта навини етиштириш тобора ривожланиб борган. Ушбу нав уездининг Димариқ, Манариқ, Қиличобод, Хўжаариқ, Калқўрғон, Пайтамбин, Жун Тагр, Наукан, Митан, Тусун, Оқтепа, Чимбой ва бошқа волостларида экилган. Бу жойларда маҳаллий пахта 14659 таноб, Америка нави эса 11859 таноб ерни ўз ичига олган³. Айниқса, Пайтамбин, Наукан ва Митан волостларида Америка пахта нави кўпроқ етиштирилган.

Кўрсатилган волостларда маҳаллий пахта бир десятинадан ўртача 12—20 пуд ҳисобида, Американики эса 16—32 пуд атрофида ҳосил берган⁴.

«Умуман, Америка пахтаси уруғидан олинган, — деб қайд қилинади манбада, — тола ўзининг олий сифати билан ажралиб туради. Ҳатто, у Америкадан Москва ва Ладзин бозорларига келтириладиган пахтанинг сифатидан қолишмайди. Ангар ва Оқтепа волостларидан олинладиган пахтанинг сифати Американикидан устун туради»⁵.

Пахта бу ерда уч йил мобайнида экилиб, яхши гўнглаб турилган. Сўнгра беда ва бошқа ўсимликлар экилган. Бошқачароқ айтганда, алмашлаб экиш услубига қаттиқ эътибор берилган. Шунинг учун ҳам ҳеч ким

¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви. Ф. I. 27-рўйхат, 1574-иш, 25-в.

² Уша жойда, 25-в.

³ Уша жойда, 28-в.

⁴ Уша жойда, 42-в.

⁵ Уша жойда, 52-в.

ернинг қувватсизланганлигидан ва ҳосилидан шикоят қилмаган¹.

Каттақўрғон уезд бошлиғи сўзича, маҳаллий пахта арзон нарҳда сотилиши ва ҳосилининг пастлиғи натижа-сида уни яқин келажакда Америка пахта навлари томонидан сиқиб чиқарилишига шубҳа бўлмаган. Унинг таъкидлашича, Америка пахта навидан 400.000, маҳаллийни-кидан 100.000 пуд ҳосил олиниб турилган. Бу маълумот 1892 йилга тегишлидир².

Уезд бошлиғи пахтачиликнинг ўсиб бориши деҳқон-чиликнинг бошқа тармоқларининг қисқаришига олиб ке-либ, озиқ-овқат маҳсулотларига, айниқса, ғаллачиликка путур етказишини қайд қилган. Унинг айтишича, илгари вақтларда пахта майдони умумий экин майдонининг йигирмадан бир қисмини қоплаган бўлса, Америка пахтаси иқлимлаштирилганидан кейин олтидан бир қисмга кўпайган³. Бундай ўзгариш бошқа уездларда ҳам кўзга ташланган.

1892 йилда Самарқанд вилоятидаги уездларда пахта ҳосилининг ҳажми хусусида фикр юритилса, қуйидаги маълумотларга эга бўламиз (23-жадвал).

23-жадвал²

Уездлар	Америка пахта нави	Маҳаллий пахта нави	Жами
	пуд	пуд	пуд
Самарқанд	423.500	84.500	508.000
Каттақўрғон	510.570	196.495	707.065
Хўжанд	252.655	120.965	373.620
Жиззах	7.500	19.175	26.675
Ж а м и :	1.194225	421.135	1134160

Каттақўрғон, Хўжанд, Самарқанд биринчи, иккинчи, учинчи ўринларда турганлар⁴. Уша йили олинган тола Америка пахта нави ҳосилининг 30 фоизини ва маҳаллий пахта эса 25 фоизини қоплаган. Бунга Америка

¹ ЎзР МДА. Ф. 1. 27-рўйхат, 1574-иш, 25-в.

² Уша жойда, 25-в.

³ Уша жойда, 25-в.

⁴ Уша жойда, 25-в.

пахта навининг чаноғида пишиб очилиши, маҳаллий-ники эса чаноғида етилмасдан олиниб, қўл билан ажратиб олиниши сабаб бўлганлиги манбада қайд қилинади.

Бу ҳосилнинг пастлигини белгиловчи омиллардан бири эди, албатта. Агар пахта ҳосили тола ҳисобидан белгиланса, у вақтда ҳар икки нав пахтанинг ҳажми 459.190 пудни ташкил этади. Шундан 358.118 пуд Америка пахтасига, қолган 101.672 пуди маҳаллий навга тегишлидир. 1894 йилда эса ғалланинг 1893 йилда қимматлашгани боис, деҳқонлар кўпроқ уни экканликлари учун пахта майдони қисқариб, ҳосилда сезиларли даражада камайиш бўлди. Чунинчи, пахта хом ашёси 552.000, толаси 165.000 пудни қоплади. Кейинги 1896 йилда пахтадан 812.000 пуд ҳосил олинди.

Самарқанд вилоятида ҳам пахта етиштиришда кўпроқ маҳаллий деҳқончилик қуроллари ишлатилган. «Пахта майдонларида,—дейлади манбада,—ибтидоний усулда иш олиб борилади. Ер даставвал учига чўян ўрнатилган омов билан ҳайдалганидан кейин, тишли пахта билан текисланади. Чигит биринчи навбатда гўнг билан аралаштирилиб, апрелнинг ўрталарида экилади. Майнинг бошларида чигит униб чиққандан кейин, намликни сақлаш учун чопиқ қилинади. Пахта ёз бўйи уч маротаба суғорилиб, сув ҳар бир ариқда икки кундан-уч кунгача тўлғазилади. Сўнгра қуриган ёки касалга чалинган новдалар олиб ташланади. Ниҳоят, сентябрнинг ўрталаридан то ноябрнинг охирларигача пахта терими давом этади. Бизнинг ноқоратупроқ ерлардаги руслар Ўрта Осиёда пахтани етиштириш учун қанчадан-қанча машаққатли меҳнатни ва диққатнинг сарф этилишини тасаввур эта олмайдилар»¹.

Дарҳақиқат, ўзбек деҳқони экни майдонларини оддий кетмон ва омов воситасида ишлаш учун катта куч-ғайрат ва кўп вақт сарфлаб ҳосил етиштирарди.

1900 йилда вилоятда 22.825 десятина ерга экилган Америка ва маҳаллий пахта навларидан 1.556.139 пуд ҳосил олинган. Бу йилги об-ҳавонинг яхши келиши ҳосилнинг самарадорлигини белгилаган.

XX аср бошларида Самарқанд вилоятида пахта экни майдони 1901 йилда—23.407, 1902 йилда—16.343,

¹ Фёдоров А. П. Хлопководство в Средней Азии. Санкт-Петербург, 1898, с. 110.

1903 йилда—9.812, 1904 йилда—18.307 ва 1906 йилда—13.937 десятинадан иборат бўлган. Бу рақамлар шу ҳақда гувоҳлик берадики, пахта экиладиган ерлар айрим йилларда изчиллик билан кўпайиш ўрнига олдинги йилларга нисбатан камайган. Бунга озиқ-овқат маҳсулотларининг етишмаслиги, нархи ошганлиги учун деҳқонлар пахта ўрнига уларни кўпроқ етиштиришга ҳаракат қилганлиги сабаб бўлган. Кейинги йилларда озиқ-овқат маҳсулотлари кўпайганлиги туфайли пахтачилик ўсиб (24-жадвал) борди¹.

24-жадвал

Йиллар	Каттақўрғон уезди	Самарқанд уезди	Жиззах уезди	Хўжанд уезди	Жами
	десятина	десятина	десятина	десятина	пуд
1907	10.083	4.665	1.440	7.135	23323
1908	3.801	5.573	225	11044	20.643
1909	14225	9.901	476	6.637	31.269
1910	13601	4.542	510	6.571	25.224
1911	15970	4.529	570	7.597	28.666
1912	16413	2.370	892	7.599	27.074

Жадвалда кўрсатилган йилларда пахта экилган ерлар 23—31 минг десятинадан орасида бўлган. 1909 йилда 30 минг десятинадан ошиб кетган.

Пахта майдонларининг кўпайиши ёки қисқаришига ҳамда об-ҳаво шароитига қараб терилган пахтанинг миқдори ҳам ҳар хил бўлган. Чунончи, вилоятда 1900 йилда—1.556.139, 1905 йилда—1.118.105 ва 1908 йилда—901.565 пуд пахта олинган. Мазкур йилларда Каттақўрғон, Самарқанд, Жиззах уездларида 472.282, 651.285 ва 585.724 пуд пахта етиштирилган. Булар вилоятда олинган пахта ҳосилининг ярмидан кўпроғини ташкил қилганлиги ҳақида далолат беради. Уша йилларда Хўжанд уездида пахта етиштириш иккинчи ўринда турган.

Кўрсатиб ўтиш лозимки, вилоятда етиштириладиган пахтанинг кўриниши ва сифати бир хил бўлмаган. Масалан, Хўжанд пахтаси кўпроқ Фарғонаникига ўхшаса-да, лекин толаси унга нисбатан калтароқ эди. Айни

¹ Статистик маълумотлар асосида тузилди.

бир пайтда дағалроқ ва инфлосроқ бўлиб, газлама тўкилаётганида анча тугун чиқарган.

Самарқанд пахтасининг толаси эса 28 мм бўлиб, қаттиқлиги ўртача ва айрим тугунчалари бўлган.

Кейинги вақтларда пахтачилик анча ривожланиб борган бўлса-да, лекин айрим йилларда гоҳ камайиб, гоҳ кўпайиб турган. Масалан, пахта экилган экин майдони 1913 йилда—31.758, 1914 йилда—30.846, 1915 йилда—55.573, 1916 йилда—60.305 ва 1917 йилда 42.004 десятина ерни ўз ичига олган эди. Бундан 1914 ва 1915 йилларда пахтачиликнинг кўтарилганлиги яққол кўзга ташланиб турибди. Териб олинган пахта ҳажмига келсак, у 1913 йилда—953.000, 1914 йилда—621.000, 1915 йилда—1.346.000, 1916 йилда—1.123.000 ва 1917 йилда—826.000 пудни ташкил этган. Кўриниб турибдики, вилоятда пахтачилик 1915 ва 1916 йилларда юқори поғонага кўтарилган.

XIX аср охири—XX аср бошларида Сирдарё ва Самарқанд вилоятларида Америка пахта навлари иқлимлаштирилиб, пахтачилик ривожи анча кенг қулоч ёйди. Улар пахтачилик соҳасида Фарғона вилоятидан кейинги иккинчи ва учинчи ўрinni эгаллаган эдилар.

ТУРКИСТОН БЎЙИЧА ПАХТАЧИЛИК ВА ДЕҲҚОНЛАРИНИНГ АҲВОЛИ

Чор ҳукумати пахтачиликни ривожлантириб, мустамлакачилик сиёсатининг иқтисодий заминини бунёд этишга тўла эришдилар. Пахта кундалик ҳаётнинг таркибий қисми сифатида шу даражада салмоғи ошиб кетдики, ўлкада ҳам, Россияда ҳам кўпдан-кўп кишиларни шошириб қўйди. Бу ҳақда Россия даҳқончилиги департаментининг таниқли вакили В. И. Масальский шундай ёзган: «Ўтган қисқа вақт ичида Туркистонда пахтачилик билан махсус шуғулланувчи корхоналар пайдо бўлди. Шароитга мос тушадиган Америка пахтасининг навлари иқлимлаштирилди ва пахта тозалаш заводлари қурилди, анча такомиллаштирилган деҳқончилик қуроллари юзага кела бошлади. Пахта билан иш юритувчи йирик фирмалар фаолият кўрсатдилар. Пахтани тозалаш ва транспорт усуллари яхшиланди.

Хуллас, пахтачилик ривожланиб, ўн минглаб кишиларни қамраган, 100 минглаб одамларни озиқ-овқат билан

таъминлайдиган ва 10 миллионлаб сўмлар муомаласини ўз ичига олган катта ишга айланди»¹.

Дарҳақиқат, XIX асрнинг охирига келиб пахтачиликнинг мавқеи юқорига кўтарилди. Шунинг учун ҳам пахта майдонларини тобора кенгайтириш биринчи вазифа бўлиб қолди. Натижада ўлкада ўзлаштирилган ерларнинг ҳажми ошиб (25-жадвал) бораверди².

25-жадвал

Йиллар	Фарғона вилояти	Сирдарё вилояти	Самарқанд вилояти	Қаспийорти вилояти	Жами
	десятина	десятина	десятина	десятина	десятина
1888	34.689	25.841	7.980	160	68.670
1889	50.716	25.841	9.265	100	85.922
1890	51.141	23.500	17.348	900	92.889
1891	66.294	15.480	20.643	1.300	103.717
1892	89.784	23.490	24.844	1.700	139.818
1893	85.300	31.500	21.488	4.000	142.288
1894	82.300	13.900	16.412	3.800	116.452
1895	100.701	14.104	15.223	3.500	142.527
1896	128.726	14.308	18.144	12.300	173.278
1897	116.802	14.512	16.142	11.900	158.456
1898	106.230	14.716	17.132	14.000	152.078
1899	135.283	14.920	23.570	6.500	185.073
1900	186.326	15.123	22.825	10.900	234.274

Шундай қилиб, бутун Туркистон ўлкасида пахта майдони 1895 йилда 142.527 десятина ҳисобланган бўлса, 1900 йилда 234.274 десятинага етди. Бунинг ярмидан кўпроғи Фарғона вилоятига тўғри келади.

Пахта майдонларининг кенгайтирилиши ва ҳосилнинг кўпайиши орқасида олинadиган даромадлар «пахта васвасаси»ни кучайтириб, Туркистондагина эмас, балки Россиядаги манфаатдор саноат-савдо доираларини ҳам ўзига ром қилиб қўйди. «Пахта,—деб 1908 йилда ёзган газета,—бутун Туркистон ўлкаси ҳаётининг асосий йўналиши сифатида гавдаланмоқда. Фарғона, Сирдарё, Самарқанд ва Қаспийортидаги вилоятларнинг туб аҳо-

¹ Масальский В. И. Хлопковое дело в Средней Азии и его будущее. СПб. 1892, с. 26.

² Бу ерда шунинг айтиб ўтиш лозимки, маъбаларда у ёки бу вилоятдаги пахта майдони ва ҳосилнинг ҳажмига доир рақамларнинг бир-бирларидан маълум даражада фарқи бор, буни эътиборга олиш мақсадга мувофиқдир.

лиси, руслар ҳамда Бухоро ва Хива хонликларидагилар ҳаётининг барча тармоқлари кўп жиҳатдан дунёда энг фойдали ўсимлик — пахтага боғланиб қолди. Туркистон ўлкасини босиб олиш билан жавоҳир қўлга киритилган бўлса, ҳақли равишда айтиш мумкинки, бу жавоҳирнинг бири бўлмиш—пахта Туркистон ўлкасини Россияга тамомила боғлаб қўйди. Шунингдек, пахтачилик Ўрта Осиё темир йўлини қуришда муҳим ўрин эгаллади.

Пахта тўғрисида гапирсак, ҳозирда Туркистон ўлкасидаги бутун борлиқ пахтада ва ҳеч бир нарса пахтадан ҳоли эмас¹.

Мазкур сатрлар пахтани халқ хўжалигининг барча соҳаларига кириб борганлигидан далолат беради. Бинобарин, пахтачиликни тобора ривожлантириш кунининг долзарб масаласи сифатида гавдаланади. Шу боис, XX аср бошларида ҳам Туркистон ўлкасида пахта экин майдонлари кенг қулоч ёйиб борди (26-жадвал).

26-жадвал

Йиллар	Фарғона вилояти	Сирдарё вилояти	Самарқанд вилояти	Каспий-орти вилояти	Жами
	десятина	десятина	десятина	десятина	десятина
1901	240.279	15.327	23.407	11.000	260.013
1902	174.216	15.530	16.343	16.000	222.089
1903	149.056	11.019	9.312	22.000	191.887
1904	186.828	17.812	18.307	31.000	353.847
1905	166.789	13.302	18.737	11.000	191.111
1906	189.869	24.366	13.937	32.000	254.647
1907	199.994	32.125	15.521	34.000	288.640
1908	190.884	28.007	21.683	42.000	282.574
1909	208.053	31.463	31.269	31.000	301.785
1910	35.891	35.875	25.221	28.000	324.100
1911	268.317	49.288	28.666	38.000	33.281
1912	255.566	64.450	29.130	42.319	319.465
1913	274.897	76.726	31.758	43.000	426.381
1914	283.000	84.399	30.846	62.260	460.505
1915	333.525	74.050	55.573	57.466	520.614
1916	348.469	64.535	60.305	60.362	533.671
1917	286.699	56.134	42.004	33.953	939.404

Ушбу рақамлардан аёнки, ўлка бўйича пахта май-

¹ «Туркестанские ведомости». 1908. № 116.

донн 1901 йилда 260.013 десятинадан 1916 йилда 533.671 десятинага кўпайди¹.

Бошқачароқ айтганда, кўрсатилган йиллар орасида экин майдони икки маротабадан ортиқ даражада ошди. Бунга чор ҳукуматининг олиб борган амалий тадбир-чоралари, яъни Америка пахта навларининг иқлимлаштирилиши сабаб бўлган эди. «Эндиликда Туркистон пахтасининг сифати ўрта даражадаги Америка пахта-сидан паст эмас, балки юқоридир»².

XX аср бошларида ўзбек пахтаси тўқимачилик саноати талабларида тўла жавоб берадиган даражага етди. Шунинг учун ҳам пахтани янада ривожлантириш ҳақидаги таклифлар матбуотда баён этилди. Масалан, «Туркестанские ведомости» газетасида шундай дейилган: «Амударё суви билан суғориладиган ерлардаги деҳқончилик ўсимликлари орасида пахта биринчи ўринда туриши лозим.

Чет элдан келтириляётган пахтага қўйилган бож ўлкада пахтачиликни рағбатлантиришга қаратилган. Ҳозирчалик чет элдан ҳам пахта келтирилмоқда, лекин вақти келиб пахтамизни четга чиқаришимиз мумкин. Аммо ҳали бунга эришганимиз йўқ.

Охирида, Туркистон пахтаси Россиянинг Америка пахтасига эҳтиёжини камайтириб, жаҳон бозорига таъсир этади»³.

Туркистон ўлкасида пахтачиликни энг юқори босқичга кўтарилган вақти 1915 йилда кўзга ташланади. Маълумки, бу вақтда биринчи жаҳон уруши муносабати билан Россияга Америкадан пахтани узлуксиз келтиришнинг имкони бўлмади. Бу ўзбек пахтасига бўлган эътиборни га талабни янада кучайтирди. Айни бир пайтда, пахтанинг нархи ҳам ошиб борди. Масалан, 1898 йилда Фарғона вилоятида бир пуд пахта 1 с. 50 т., 1 с. 80 тийин ўртасида сотилган бўлса, 1905 йилда — 3с.33 т., 1910 йилда — 4с. 45 т., 1916 йилда — 8с. 50 тийин ва 1917 йилда — 33 сўм баҳода харид қилинган⁴.

Пахта деҳқонлар томонидан машаққатли меҳнат ва азоб-уқубатлар билан етиштирилари, лекин ҳузу-

¹ Демидов А. П. Экономический очерк хлопководства, хлопковой торговли и промышленности в Туркестане. М., 1926, с. 43.

² «Туркестанские ведомости». 1908, № 151.

³ Ҷша жойда.

⁴ Центральный Государственный исторический архив в Санкт-Петербурге. Ф. 1282, оп. 3, д. 320, с. 43.

рини бошқалар кўрди. Чунончи, етиштирилган пахта ҳосили турли фирмалар томонидан харид қилиниб, Россиядаги саноат корхоналарига жўнатиладди. Улар пахта тозалайдиган ва тойлайдиган заводлар қурдилар. Шунингдек, пахта плантацияларини ташкил этиш ва деҳқонларга қарз бериш йўли билан ҳам мўмай даромадларни қўлга киритдилар. Айниқса, «Ярославль катта мануфактура ширкати» пахтани харид қилишда салмоқли ўрин эгаллади. Ҳатто, у Андижон, Самарқанд ва Хўжандда 2750 десятинадан иборат пахта плантацияларига эга бўлиб, даромадини янада кўпайтиришга ҳаракат қилди. Ўлкада унинг 16 та пахта тозалаш заводи бор эди.

XIX асрнинг 80-йилларида «И. К. Познанский ипгазлама акционерлик жамияти» ўз фаолиятини бошлаб, катта ҳажмдаги пахта савдоси билан шуғулланган. Масалан, у 1890—1897 йилларда 1.120.000 пуд пахтани сотиб олган эди. Унинг бўлимлари фақат Туркистон генерал-губернаторлигида эмас, балки Бухоро хонлигида ҳам бўлган. 1905 йилда Фарғона, Самарқанд ва Каспийорти вилоятларида ҳамда Бухоро ва Хива хонликларидаги унга тегишли заводларни ўз ичига олган «Хлопок» («Пахта») акционерлик жамияти тузилди. 1909—1910 йилларга келиб бу жамиятнинг пахта бўйича савдо обороти ўз даври учун салмоқли 11,5 миллион сўмга етди¹.

1888 йилдан бошлаб «Бр. Шлосберг» савдо уйи йирик пахта савдосини олиб борган. Унинг Самарқанд, Қўқон ва Бухорода идоралари ишлаб турган. У Андижон, Наманган, Қўқон, Самарқанд, Асака, Каттақўрғон, Бухоро, Термиз, Қорақўл, Қува ва ўлканинг бошқа жойларида минглаб пуд пахтани харид қилган. Унинг пахта бўйича савдоси қуйидагича ўсиб борган².

1888/89 — 200.000 п.	1893/94 — 443.705 п.
1889/90 — 300.000 п.	1894/95 — 556.575 п.
1890/91 — 388.000 п.	1895/96 — 841.250 п.
1891/92 — 507.000 п.	1896/97 — 1.395.750 п.

¹ Вексельман М. И. Российский монополистический и иностранный капитал в Средней Азии (конец XIX—нач. XX вв.). Ташкент, 1987, с. 33.

² Ўша жойда, 34-б.

Бинобарин, ўша «Савдо уйи» 1889 йилда 200.000 пуд пахтани харид қилган бўлса, 1896/97 йилга келиб бу рақам 1.395.750 пудни ташкил этди. Шунга ўхшаш йирик пахта савдоси билан «Никольский ширкати» ва «Савви Морозов ўғли ва К² Н ширкати» шуғулланганлар. «Н. Кудрин ва Ўрта Осиё саноат ширкати» пахта билан савдо қилувчи энг йирик харидорлардан бири ҳисобланган. Бу ширкатнинг фаолияти шу даражада кенг қулоч ёйдики, у 53 та фирмани ўз ичига бирлаштирди. Хусусан, Богородско-Глуховский, Твер, Волга, Никольский, Собин, Долматовский, Н. Коншин, Т. С. Морозов ва бошқа номлардаги кўп фирмалар шулар жумласидандир. Ширкатнинг бир нечта пахта тозалаш заводлари бўлиб, ўлканинг кўп жойларига Америка пахта чигитини экиш учун тарқатган.

XIX асрнинг 90-йилларида Фарғона вилоятида Эрон ва Ўрта Осиё савдо-саноат, Л. Кноп, Алексеев, Познанский (Лодз), Ярославль мануфактураси, Панфин, Аренс ва Комп, Сальев, Швецов, Шмид ва Комп, Мейеркарт, Рабенок ва Рябушинский фирмалари пахта билан савдо қилганлар.

Самарқанд вилоятида пахта савдоси билан Ярославль катта мануфактураси, Познань, Шлосберг, Миндор ва Стахович шуғулланганлар.

Шунинг айтиб ўтиш лозимки, Потеляхов, Вадьяев, Симахов, Давидов сингари фирма эгалари ҳамда Миркомил Мирмўминбоев ва бошқа қатор маҳаллий бойлар ҳам пахтани харид қилишда фаол қатнашганлар. Аммо пахта харид қилиш, асосан, банклар ва фирмалар қўлига тўпланган эди. Ўлкада ташкил этилган давлат банклари, хусусий ишбилармонлар ва банкларнинг кўплаб бўлимлари пахта етиштириш ва харид қилишга маблағларини сарфлаб, катта даромад олганлар. Пахтани сотиб олишда банклар ҳал қилувчи роль ўйнаганлар. Шу тариқа фирмалар, банклар ҳамда Россиянинг бошқа савдо-сотиқ вакиллари пахта савдосини XIX асрнинг 80—90-йилларидаёқ ўз қўлларига олгандилар.

Кўриляётган даврда Россияга олиб кетилган пахтанинг ҳажми (27-жадвал) қуйидаги тарзда бўлган.

Демак, 1886 йилда 0,3 млн., 1900 йилда 5 млн. ва 1907 йилда 10,8 млн. пахта Россияга юборилган бўлса, 1915/16 йилларда у 18,5 млн. пудга етди. Бу вақтда Америкадан пахта келтириш мушкуллашгани натижа-

Йиллар	Пахта, Пуд.	Йиллар	Пахта, Пуд.
1886	0,3 млн	1901	6,9 млн.
1887	0,7 —«—	1902	6,0 —«—
1888	1,1 —«—	1903	5,6 —«—
1889	1,5 —«—	1904	6,4 —«—
1890	0,5 —«—	1905	5,5 —«—
1891	—	1906	9,9 —«—
1892	3,9 —«—	1907	10,8 —«—
1893	3,6 —«—	1908	8,3 —«—
1894	2,6 —«—	1909	9,8 —«—
1895	2,9 —«—	1910	9,0 —«—
1896	3,2 —«—	1911	11,6 —«—
1897	4,7 —«—	1912	11,5 —«—
1898	4,4 —«—	1913/14	12,8 —«—
1899	4,6 —«—	1914/15	14,6 —«—
1900	5,0 —«—	1915/16	18,5 —«—

сида тўқимачилик саноатининг ўзбек пахтасига эҳтиёжи янада ошиб борган¹.

Шу сабаб пахта экин майдонлари янада кенгайтирилди. Бошқа экинларга нисбати қуйидагича бўлган:

1. Кузги ва баҳорги буғдой	824.903 дес.
2. Пахта	533.614 —«—
3. Арпа	158.300 —«—
4. Шоли	153.448 —«—
5. Тариқ	68.507 —«—
6. Жўхори	60.927 —«—
7. Маккажўхори	52.658 —«—
8. Боғлар ва узумзорлар	48.000 —«—
9. Полиз экинлари	98.679 —«—
10. Сули	30.301 —«—
11. Қўноқ	6.742 —«—
12. Дуккакли ўсимликлар	6.846 —«—
13. Кунжут	6.846 —«—
14. Зигир	4.195 —«—
15. Бошқа экинлар	3.042 —«—
Жами:	2057.008 —«—

Бинобарин, буғдой экилган майдон 824.903 десятиანი эгаллаган. Аммо шуни ҳисобга олиш керакки, у асосан суғорилмайдиган лалми ерларда етиштирилган. Суғориладиган ва унумдор ерларнинг эгалланиши нуқ-

¹ Туркестанское сельское хозяйство. 1916, №17, с. 93.

таи назаридан қараганда, пахтачилик пешқадамлик (533.614 дес.) қилган. Буғдой майдонининг ҳажми олиб ташланса, у вақтда 1.175.962 десятина ер қолади. Шунда пахта ўлкадаги суғориладиган ерларнинг ўрта ҳисобда уч ярим қисмини қоплаган бўлади. Шубҳасиз, бунда умум пахта ҳосилининг 68 фоизини берган Фарғона вилояти салмоқли ўринни эгаллаган. Пахтачиликдан олинадиган даромад бошқа экинларга нисбатан юқори бўлган. Шунингдек, унинг қиммати тобора ошиб борган. Масалан, 1889 йилда пахтанинг қиммати—7.435.000, 1893 йилда—56.882.000 сўмга етди. 1915 йилда фақат Фарғона вилоятида етиштирилган пахтанинг қиммати 170 млн. сўмни ташкил қилган.

Ўлкада етиштирилган пахтанинг деярли ҳаммаси хом ашё сифатида Россияга олиб кетилган. 1911 йилги маълумотларга кўра, пахтанинг 84 фоизи Россиянинг марказий районларига жўнатишган.

Пахтанинг аҳамияти шу даражада катта бўлганки, 1912 йилда ўлкадан Россияга чиқарилган молларнинг умумий қиммати 200 млн. ҳисобланган бўлса, шундан 138 млн. сўмни, яъни 70 фоизини пахта қоплаган. Буни 1867 йилда 5.513.422 сўм ҳажмда Россияга олиб кетилган пахта миқдорига солиштирилса, у ҳолда пахтачиликнинг қанчалик юқори поғонага кўтаришганини кўриш мумкин. Бу ҳақда қуйидаги маълумотлар ҳам гувоҳлик беради. 1890 йилда ўзбек пахтаси рус тўқимачилик саноатида ишлатиладиган пахтанинг—8, 1900 йилда—33, 1910 йилда—43 фоизини ташкил қилган бўлса, 1914 йилда—58 ва 1916 йилда—72 фоизини қоплади.

Шу тариқа Туркистон ўлкаси Россиянинг хом ашё манбаига айлантирилган эди. Чор ҳукумати бунга эришмоқ учун даставвал ишни ўлкани босиб олишдан бошлаган эди: «Туркистонда пахтачиликни ривожлантиришнинг янги даври Тошкентни ва Қўқон хонлигини урушиб олинишидан ва умуман, Туркистон ўлкасида русларнинг мустақкам ўрнашишидан бошланган эди. Табиийки, ўлка эгалланганидан кейин пахтачиликни ривожлантириш рус маъмуриятининг биринчи вазифаларидан бири ҳисобланди»¹.

Дарҳақиқат, чор ҳукумати ва капиталистлар пахтачиликни ривожлантиришни ва чет эл пахтасига қа-

¹ «Биржевые ведомости». 1867. № 41.

рамликдан қутулишни муқаддас бурч, деб билдилар. Бундай қилиш лозимлиги, Тошкент урушиб олингандан кейин кўп ўтмай матбуотда ҳам баён этилган эди. 1867 йилдаёқ бу хусусда шундай ёзилган: «Туркистон ўлкаси—бой мамлакатдир. Бу ерда олтин, кумуш, темир, кўмир, қимматли ва битмас-туганмас бойлик—пахта ва ипак бор. Ҳозирда эса улар ҳали ривожланмаган. Аммо билимдонлик билан иш юритилиб, улар кенг кўламда ривожлантирилса, у вақтда Россия фабрикаларини пахта ва ипак билан таъминлаш мумкин. Шундагина уларни чет мамлакатлардан келтиришга эҳтиёж қолмайди»¹.

Худди шундай фикрни 1868 йилда «Русский вестник» газетаси ҳам баён этган эди.

XIX асрнинг 60-йилларидан то 1917 йилгача бўлган даврда пахтани ривожлантириш ва ундан олинган даромадларни кўпайтириш ҳаракати бутун ўлка бўйлаб кенг қулоч ёйди. Барчанинг фикри-зикри пахтага қаратилиб, «пахта васвасаси» чулғаб олди. Бунинг ташаббускорлари ва илҳомчилари чор ҳукумати маъмурлари ва савдо-саноат доиралари эди. Пахта етиштиришдаги барча машаққатлар деҳқонларнинг зиммасида эди. Пахта экилганидан то теримгача бўлган вақт ичида банклар, фирмалар ва бошқа кўпдан-кўп манфаатдор доиралар деҳқонларнинг ҳол-аҳволи билан қизиқмай четда турганлар. Аммо терим бошланиши биланоқ улар ўзларини пахтага уриб, даромад кетидан қувганлар.

Деҳқонлар, айниқса, қишнинг охири ва баҳор бошланишида кундалик ҳаётларини тебратиш ва дала ишларини юргизиш учун пулга муҳтож бўлиб қолардилар. Худди шундай оғир вазиятда уларга банклар «ёрдам қўли»ни чўзарди. Бу олди-бердини амалга оширишда қишлоқ оқсоқоллари, аравакашлар, пахтани чигитдан ва чангдан тозалашни уюштирувчи—чистачилар воситачилик қилганлар. «Чистачи» фақат пахтани тозалаш билан чегараланмай, фирмалардан пул олган ва қарзга уни деҳқонларга улашган. Чистачи ўзи яшаётган жойдаги кишиларнинг иқтисодий аҳволини яхши билган. У қарз бераётганда деҳқон ерининг қиймати баҳосини ҳисобга олган. Чистачи мижозларни алдашни, тарозидан уриб қолишни жуда яхши билган. У вақт ўтиши билан бойиб кетиб, фирмалардан узоқлашган

¹ «Биржевые ведомости», 1867, № 11.

ва мустақил иш юритган¹. Деҳқонлар қарздорлик шарт-номасида кузда пахта ҳосилини белгиланган нархда қарз берган фирмага ёки бошқа судхўрларга топширишни ўз зиммасига олганлар. Акс ҳолда, уларга катта жарима солинарди.

Одатда, банклар фирмаларга 8—9 фойз фойдаси билан пул берган бўлса, фирмалар бу пулни 12—16 фойз ҳисобида чистачига ўтказган.

Чистачилар эса пулларнинг маълум қисмини 25—40 фойз фойдаси билан аравакашларга берган.

Пахтакорларнинг кўпчилигида от-арава бўлмаганлиги туфайли пахта қабул қилувчи жойларга ўз маҳсулотини олиб боролмас эдилар. Бундан фойдаланган аравакашлар чекка ва йўллари ёмон қишлоқларга боришиб, пахтани арзон баҳода харид қилганлар. Хуллас, банклар қарзга берадиган пуллар бир неча кишилар, хусусан, фирмалар, чистачилар ва аравакашлар орқали кучга кириб, уларга келтирадиган фойдаси 100 ва ундан ортиқ фойзга кўпайган.

Чистачи аравакаш ва пахтани харид қилувчи бошқа кишилар деҳқонларнинг саводсизлиги ва соддалигидан фойдаланиб, пахта сифатини пасайтириб, ҳисобдан адаштирганлар.

«Фарғонада,—деб ёзганди ўша давр мухбири,—туб аҳолининг турмуши ва пахтанинг ривожлантирилишини кўриб шундай хулосага келдимки, пахта нархини оширадиганлар деҳқонлар эмас, балки халқ «жаллоблар»—деб атайдиган даллоллар (чистачи ва аравакашлар) дир. Пахта рақобати учун курашда фирмалар ўзларининг даллоллари орқали деҳқонларга пулларни қарзга тарқатадилар. Фирмалар номидан қарз пулини тарқатган даллоллар имкони борица пахтани арзон баҳода олишга ва уни фирмага қимматга сотишга ҳаракат қиладилар. Ҳақиқатдан ҳам деҳқонлар пахтани яхши нархда сотадилар, лекин буни қарз олмаган хўжаликларгина қила оладилар. Аммо қишлоқларда бунга ўхшаган онлалар кўп бўлмай, пахта баҳосини оширишга таъсир кўрсата олмайдилар. Маҳаллий аҳолининг кўпчилиги эса даллолларнинг ўргимчак инларига ўхшаш панжаларига тушган бўлиб, ундан қутулишнинг ҳеч иложи йўқ»².

¹ Демидов А. П. Экономический очерк хлопководства... М., 1926, стр. 11.

² «Окраина», 1907. № 220.

Фирмалар, чистачилар ва аравакашларнинг адолатсизлиги, зулми ҳақида «Окраина» газетасининг муҳбири ёзган: «Аслида мазкур «Ургимчак инлари» банкларга ва фирмаларга тегишли бўлиб, чистачи ва аравакашлар воситачи эдилар, холос. Унинг қанчалик мустаҳкамлиги ва доирасининг кенглигини Фаргона вилояти мисолида яққол кўриш мумкин». Бу ерда «Русско-азиятский», «Сибирский торговый», «Волжско-Камский коммерческий», «Московский коммерческий», «Русский для внешней торговли», «Азовско-Донский коммерческий» ва бошқа саккизта банк пахта хариди билан шуғулланган. Булардан ташқари, турли мануфактура фирмалари ҳам иш юритганлар. Масалан, «Товарищество мануфактур Рабене», «Данилевский мануфактура», «М. В. Коновалов и С. Н.», «Альберг Гюбнер», «Эмил циндел», «В. Е. и А. Ясунинских», «Н. М. Бордыгина Н. К.», «А. Каретниковой С—М.», «М-ры», «Большой Кнешемской м-ры», «Ярославский Большой м-ры», «Прохоровской Трехгорной м-ры», «Товарищество Российско-Американский», «Треугольник», «Фабрикант», «Н. О.-Прус и К^о», «Торговый дом», «Пинхас и Рыбаков», «Братья Крафт», «А. В. Швецов и сыновья», «Товарищество для торговли и промышленности в Персии и Средней Азии», «Андельское промышленное торговое товарищество», «Торговое промышленное товарищество», «Искандар», «Туркестанское торгово-промышленное товарищество К. И. Соловьев и К^о», «Акционерное общество «Хлопок», жами қирқдан ошиқ фирмалари шулар жумласидандир¹.

Кўриниб турибдики, кўпдан-кўп савдо-саноат тармоқлари ва банклар мўмай даромад манбаига арига ўхшаб ёпирилиб, деҳқонларнинг «қонини сўриб» ётганлар. Улар бу ишни тил ва маҳаллий шароитни билмаганликлари учун чистачи, аравакаш ва пахта тозалаш заводларини қурган туб аҳоли вакиллари орқали амалга оширганлар.

Чор ҳукумати ва капиталистларнинг пахтачиликни ривожлантиришга қаратилган чоралари бир томонлама амалга оширилиб, деҳқонларнинг турмушини яхшилашга ҳаракат қилинмаган.

«Пахтачиликни ривожлантиришга қаратилган чора-

¹ Кокандской биржевой ведомость за 1913 г. Коканд, 1914. с. 229.

ларнинг,—деб ёзади В. И. Юферов,—салбий томони шундан иборатки, уларни тайёрлашда ва ҳаётга тадбиқ этишда аҳолининг манфаатдор доиралари қатнаштирилмади. Амалда кўрилган чораларнинг ҳаммаси ҳукуматнинг ўз томонидан ишлаб чиқилиб, пахтани етиштирувчиларни ва бошқа унга алоқадор кишиларнинг сўзларига аҳендагина қулоқ солинди, холос. Савдо-саноат доиралари эса катта имконларга эга бўлиб, ўз манфаатларини Кўқон биржа ва Москов биржасига қарашли пахта комитети орқали таъминлашлари мумкин эди. Пахтачилик билан шуғулланувчи деҳқонлар ҳақида сўз кетганда, шуни айтиб ўтиш лозимки, улар уюшмаган омма ҳисобланиб, ўзларининг эҳтиёжларини ва манфаатларини изҳор этиш имконига эга эмас эдилар. Хуллас, тўқимачилик саноати ва пахта савдоси билан шуғулланувчиларнинг манфаатлари ҳисобга олинди-ю, лекин пахтакорлар эътибордан четда қолдирилди».

Бошқачароқ қилиб айтганда, на ҳукумат, на фирма ва на бошқа пахтанинг ҳузурини кўрувчи доиралар пахтакорларнинг манфаатларини таъминлашни хаёлларига ҳам келтирмай, кўпроқ ўзларининг бойликларини орттиришга муккасидан тушиб кетдилар. Фирмалар биринчи навбатда волюсть бошлиқлари ва оқсоқоллар билан алоқани яхшилашга ҳаракат қилиб, уларни меҳмонга чақириб, совғалар уюштирганлар. Шунингдек, улар маҳаллий маъмурият вакилларининг хонадонларида меҳмонда бўлганлар. Бундан ташқари, фирмалар пахтакорларни ўз тарафига оғдириш мақсадига оммавий меҳмондорчиликни, ашула ва рақсларни ҳамда қўчқор уриштиришларни ташкил қилганлар.

«Туркистонда оқсоқоллар ва волюсть бошлиқлари ғалати бир шахслардир. Одатда бу лавозимларга бой кишилар сайланади. Совға-саломларни, ўйин-кулгиларни ва зиёфатларни яхши уюштирган кишилар сайловчиларни ўз томонига оғдиргандагина номзодликка лойиқ ҳисобланади. Сайловолди харажатлари баъзи вақтларда 10 минглаб сўмларга боради, ваҳоланки, волюсть бошлиғининг бир йиллик маоши 600 сўмдан ошмайди. Сайланган номзод мансабга ўтиргандан кейин турли йўллар билан сарфланган харажатларни ортиғи билан қоплайди»¹ деб ёзган эди «Окраина» газети.

1906—1997 йил мавсумида Россиядан ўлкага

¹ «Окраина». 1907. № 220.

келтирилган 160 млн. сўм миқдордаги молларнинг 135 млн. сўми пахтага тегишли эди. Бу катта ҳажмдаги маблағнинг маълум қисми қуйидагича тарзда сарфланган¹.

Темир йўл ва страхование жамиятига—10 млн. сўм.

Маҳаллий судхўрлар жамиятига—5 млн. сўм.

Пахта тозалаш ва тойлашга—3.200.000 сўм.

Давлат ва хусусий банклар томонидан қарзга бериладиган пуллар фоизига—3 млн. сўм.

Пахта савдосида даллоллик қилувчи рус ишбилармонларига—2 млн. сўм.

Транспортга воситачилик қилувчи жамиятларга—2 млн. сўм.

Россия фабрикаларига жўнатиладиган пахта тойларини ўрашга ишлатиладиган мато учун—1,5 млн. сўм.

Пахтани боғлашга ишлатиладиган симлар учун—300.000 сўм.

Темир симларни ташиб келтириш учун темир йўлга—200.000 сўм.

Янги заводлар қуриш учун—500.000 сўм.

Маблағлар юқорида шарҳланган тарзда тақсимланиб 135 млн. сўмдан 101 млн. сўм қолган. Аммо унинг 75 млн. сўми саноат молларини сотиб олиш ва бошқа харажатларни қоплаш ҳисобига Россияга қайтариб олиб кетилган. Деҳқонларга амалда 26 млн. сўм қолган. Бу маблағ деҳқонларнинг ҳаётини таъминлашга етарли бўлмаган. Унинг талай қисми банклар ва судхўрлардан олинган қарзни ҳамда солиқларни тўлашга кетарди. Чунки уларнинг қарзга оладиган пуллари етиштирилган пахтанинг қимматиغا нисбатан бир ярим баробар (28-жадвал) кўп эди.

28-жадвал

Вилоятлар	Бир пуд пахтанинг қиммати, сўм.	Қарз пулининг миқдори, сўм.
Фарғона	1 с. 85 т.	2 с. 77 т.
Самарқанд	1 с. 62 т.	2 с. 48 т.
Тошкент	1 с. 82 т.	2 с. 76 т.
Каспийорти	2 сўм.	3 сўм.

Демак, Фарғона вилоятида бир пуд пахтанинг қиммати 1 сўм 85 тийин турган ҳолда, қарз пули 2 сўм 77

¹ «Окраина». 1907. № 220.

тийинга борган. Бундай аҳволни бошқа вилоятлар мисолида ҳам кўриш мумкин. Одатда, чистачи ва фирмаларнинг вакиллари қарз беришдан олдин ҳар бир хўжаликнинг сув билан таъминланиш даражаси, ернинг ҳосилдорлиги ва умуман, пахта етиштириш имконларини аниқлаганлар. Ушбу хўжаликдан пахта олишга ишонч ҳосил қилингандагина, қарз пули расмийлаштирилган. Бу ҳақдаги ҳужжатлар қозининг муҳри билан тасдиқланган. Кўп ҳолларда қарз пулининг 50 фоизи эрта баҳорда, қолган қисмлари эса ёзнинг ўртасида ва теримдан кейин берилган. Қарздорлик ҳужжатиغا биноан, ҳар бир хўжалик ўзи етиштирган пахтани фақат қарзга пул берган шахсга сотиши шарт эди. Масалан, 1914 йилда Мирзачўлда Вадьяев савдо-саноат ширкати билан бир пахтакор хўжалиги ўртасида тузилган шартномасига кўра, деҳқон пахтасини кўрсатилган ширкатга сотиши лозим эди. Бу ваъда бажарилмаган тақдирда хўжалик ширкатга 300 сўм жарима тўлашни ўз зиммасига олган.

Фирмалар ва чистачилар пахтакорларни қаттиқ назорат остида ушлаб, уларни бозорларда эркин савдо қилишдан маҳрум қилганлар. Шу тариқа Туркистон ўлкасида етиштирилган пахтанинг 90 фоизи қарз пули воситасида рус савдо-саноат доиралари ва чистачиларнинг қўлига тушган. Масалан, 1913—1914 йил мавсумида етиштирилган пахтанинг умумий қиммати 138.282.677 сўм турган бўлса, шундан 85.412.881 сўми фирмаларга, 47.282.677 сўми чистачиларга тегишли эди.

Фирмалар, чистачилар ва аравакашлар пахтакорларни қарздорлик занжирида қаттиқ ушлаб туриш учун қарзнинг маълум қисмини, чунончи, фирмалар қарз пулининг 10 фоизини, чистачилар айрим ҳолларда 40—50 фоизини атайлаб кейинги мавсумга қолдиришган. Бу билан улар деҳқонни кейинги мавсумда ҳам пахта экишга мажбур этиш ва уни доимий мижоз сифатида сақлаб туришни мақсад қилиб қўйган эди. Бироқ, чистачи ва аравакашлар барча хўжаликларга бирдай муносабатда бўлмаганлар. Деҳқон ночор аҳволга тушиб, қарзини тўлашга имкони қолмаса, дарҳол мол-мулки тортиб олинган. Чистачи ва аравакашлар икки йилдан ортиқ кутмайдилар. Иккинчи йилнинг охирида судлашиб, деҳқонни кўп вақтлардан буён эгаллаб келаётган жойидан ҳайдайди, ер-сув ва ҳовлисини сотади ва ўзини

ерсиз батракка айлантиради. Бу ҳолат ўлкада деҳқонларнинг ерсизланишига барча ижтимоий-иқтисодий заминни ҳозирлаб, деҳқонни ўз оиласи билан бошини қаерга уришни билмайдиган қашшоқликка мубтало этади. Натижада ерсиз хўжаликлар ўлканинг айрим туманларида 40 фоизни ва уйсиз кишилар эса 25 фоизни ташкил қилган. Гарчанд, ҳукумат ернинг фирмалар қўлида тўпланишини тақиқлаган бўлса-да, судхўрлар бундан мустасно эди. Шу боис, чистачилар орасидан йирик ер эгалари етишиб чиқди. Масалан, Андижон уездида чистачи Миркомил Мирмўинбойнинг ери шунчалик кўп бўлганки, уезд бўйича кезган бир кишининг ўн маротаба «Бу ер кимники?» деган саволининг бештасига «Миркомил бойники» деган жавоб берганлар. Бу кишининг 14 миллион сўм ҳажмида бойлиги бор эди. Ўлкада Миркомилбойдан бошқа яна бир нечта йирик ер эгалари бўлган. Бир бой хўжалигига ўртача ҳисобда 51,7 десятина ер тўғри келса, деҳқон хўжалигиники 0,8 десятинадан ошмаган. Умуман, Туркистон ўлкаси бўйича 44 фоиз деҳқон хўжалиги 1 десятинагача, 32 фоиз деҳқон хўжалиги 1—2 десятина, 4,2 фоиз хўжалик 10—12 десятина унумдор ерларга эга бўлган. Пахтакорлар уй ҳайвонлари билан таъминланиши жиҳатидан ҳам жуда ночор ҳисобланган. Фарғона вилоятида—41,3, Сирдарё вилоятида—26,6 фоиз деҳқон хўжалиги уй ҳайвонларига мутлақо эга бўлмаган эдилар. Бутун Туркистон ўлкаси бўйича 30 фоизга яқин деҳқон хўжалиги уй ҳайвонларига эга бўлмаганлар.

Айтиб ўтиш лозимки, пахтакорларга қарз ҳамма вақт пул билан берилмаган. Айниқса, XX аср бошларида пул ўрнига ун, галле, чой, газлама ва бошқа нарсалар берилган вақтлари бўлган. Бу пахтакорларни янада хонавайронликка олиб келган. Чунки эрта баҳорда кўрсатилган молларнинг нархи 3—4 баробар ошиб кетарди. Қарз берувчилар эса саноат ва озиқ-овқат молларини шу вақтдаги бозор нархида пулга чақардилар. Бироқ пахтакорлар ерни ҳайдаш, иш ҳайвонини ва деҳқончилик қуроолларини сотиб олиш учун пулга зарур бўлиб қоларди. Шу тахлит у қарзга олган молларини бозорда арзон баҳода сотишга мажбур бўлган, пахтакор деҳқон баҳорда иш ҳайвонини қимматга олган. Уни қишда боқиш қийинлиги туфайли яна кузда арзонга сотишга мажбур бўлган.

Ўлканинг баъзи туман ва қишлоқларида экин май-

донларининг 80—90 фонзига пахта экиларди, натижада озиқ-овқат маҳсулотлари ва ем-хашак танқислиги юзага келарди. Бу ҳол пахтакорларни озиқ-овқат маҳсулотларини бозордан қиммат баҳоларда сотиб олишга мажбур этиб, улар аҳволининг янада ёмонлашишига олиб келган.

Пахтачилик ҳақида ҳукумат миқёсида икки хил фикр мавжуд эди. Биринчидан, суғорилаётган ерлар доирасида пахта етиштиришни кўпайтириш таклифи ўртага ташланди. Бунга кўра, ғалла ва бошқа экин экиладиган ер майдонлари қисқартирилиб, пахтанинг кўп экилиши кўзда тутилди. Бундай қилинса, фақат пахтадан эмас, балки Россия ғалласини ўлкага келтириб сотишдан ҳам даромад олинарди. Иккинчи томондан, ўлкада пахтачиликнинг ривожлантирилиши Россияни Америка пахтасига қарамлигидан озод қилиб, сарфланаётган миллионлаб сўмларни тежаш имконини берарди. Шунинг учун ҳам Россия деҳқончилик вазири Кривошеин ўлкада бўлганда: «Туркистон ғалласи Россия ғалласига, пахтаси эса Америка пахтасига рақибдир»,—деган эди. Бунинг маъноси шундан иборатки, борди-ю ўлкада ғалла кўп етиштирилса, пахта камайди, ғалла эса кўпайиб, Россия ғалласига эҳтиёж қолмайди. Натижада, Россия икки томонлама зиён кўради. Иккинчи фикрдагилар пахтачиликни кенг кўламда ривожлантириб, янги ерларни ўзлаштириш ҳисобига юқори поғонага кўтаришни баён этганлар. Аммо бу таклиф деярлик инобатга олинмади.

Демак, ўлка аҳолисининг аҳволи нима кечса кечсин, лекин Россия пахтадан ҳам, ғалладан ҳам фойда олиши лозимлиги асосий мақсад қилиб қўйилган. Бундай сиёсат ўлкада озиқ-овқат маҳсулотлари танқислигига ва нархларнинг ошишига олиб келди. Эндиликда ўлкада, хусусан, Фарғона вилоятида буғдой етиштириш тобора камайиб, рус ғалласига қарамлик кучайиб бораверди.

Ўлка Россия томонидан босиб олинганидан кейин озиқ-овқат маҳсулотлари қимматлашиб бораверган: «Туркистонни руслар томонидан урушиб олиншидан сўнг,—дейилади манбада,—унинг иқтисодий аҳволи анча ўзгарди. Бу ерда бу ўзгаришлар хусусида гапирининг ҳожати йўқ. Айтиш керакки, руслар келгунга қадар Тошкентда гуруч, буғдой ва бошқа ғалла маҳсулотлари ҳайратга соларлик даражада арзон бўлган. Масалан, маҳаллий аҳолининг сўзига кўра, бозор куни

келтирилган ва жуда арзонлигига қарамай сотилмай қолган бугдой турган жойида ҳафталаб ҳеч қандай қаровсиз қолган. Уша вақтларда деҳқончилик ўсимликлари қатори пахта ҳам кўп экилган. Чунки бу ўсимлик тури жуда даромадли соҳа ҳисобланган. Руслар келганидан кейин эса озиқ-овқат маҳсулотларининг нархи ошиб борди».

Бу ерда айтилганидек, ҳақиқатдан ҳам хонликлар даврида пахтачиликка катта эътибор қаратилган бўлса-да, озиқ-овқат маҳсулотларига зарар етказмайдиган даражада, яъни меъёрида етиштирилган. Бу хусусда яна бир муаллифнинг фикрини келтириш айтиш муддаодир. Бунга кўра: «Руслар келгунга қадар пахта Урта Осиёда ташқи бозор нуқтаи назаридан эмас, балки кўпроқ маҳаллий эҳтиёжларни қондириш учун етиштирилган.

Ўзбекларнинг меҳнатсеварлиги ва юксак деҳқончилик маҳорати ҳамда суғориладиган ерларнинг унумдорлиги туфайли Туркистонда озиқ-овқат жуда мўл-кўл бўлган. Ўлканинг четдан ғалла, ем-хашак ва чорваччилик маҳсулотлари олишга эҳтиёжи бўлмаган. Хунармандчилик ривожланганлиги туфайли хорижий мамлакатларнинг фабрика молларини ўлкага келтиришга зарурат туғилмаган, у даврларда озиқ-овқатлар ва ишчи кучлари ниҳоятда арзон бўлган»¹.

Чор ҳукуматининг ҳукмронлиги даврида эса аҳвол ўзгариб, ўлкада пахта яккаҳокимлигини барпо этишга қаратилган сиёсат изчиллик билан амалга оширилиб борилди. Бунга ҳаракат туб аҳолининг манфаатларини таъминлаш учун эмас эди. Бу ҳақда матбуотда баён этилган маълумот ҳам далолат беради: «Россия фабрикаларини таъминлаш учун пахтачилик ривожланмоқда, ўлкага мустамлакачилик нуқтаи назардан қаралмоқда ҳамда фабрика эгаларини бойитишга ҳаракат қилинмоқда, деган фикрлар ҳукм сурмоқда»².

Пахтакорлар ва деҳқонлар оммаси турли солиқлар ва мажбуриятларнинг оғирлигидан ҳам озор чеккалар. Чор ҳукумати солиқлардан катта даромад олардилар. Масалан, улар 1913 йилда 23 млн. сўмни ташкил этган бўлса, 1916 йилда 33,3 млн. сўмга кўтарилди. Бу ўз даври учун катта маблағ эди. XX аср бошларида

¹ «Русский хлопок». М. 1923, с. 25.

² «Голос», жур., 1898, № 17.

пахтакорларнинг қарз пуллари жуда кўпайиб кетганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Буларга кўра 1912 йилда пахтакорлар давлат ва хусусий банклардан ҳаммаси бўлиб 156.712 минг сўм қарз эдилар. Шундан 80.979 минг сўми (51 фоизи) Фарғона вилоятига тегишли эди.

29-жадвал

Вилоят уездлари	Васиқа бўйича берилган қарз, сўм	Битимнинг сони	Гаровга берилган пул, сўм	Битим сони
Марғилон	3.666.322	40507	160.302	2322
Наманган	799.484	11479	3.000252	22793
Авдҷон	1.720.885	15443	680.164	4482
Қўқон	617.126	8890	212.230	23508
Жами:	6.803.817	763.19	4052.948	76613

1901 йилга тааллуқли ҳужжатдан (29-жадвал) маълум бўладики, васиқа яъни пулни фонзи билан тўлайдиган қарз миқдори 6.803.817 сўми, кўчмас мол-мулк бўйича гаровга берилган қарзнинг ҳажми 4.052.948 сўми, жамлаганда 10.855.765 сўми ташкил этган.

1911 йилга келиб бу қарз пули бир неча маротабага кўпайган.

«Қарзнинг ниҳоятда оғир устама тўловлари орқасида толиққан, бир неча маротаба алданган ва ҳисобдан адаштирилган деҳқон,—деб гувоҳлик беради бир муаллиф,—жуда ачинарли ҳаёт кечирди. Қарзнинг ҳисобкитоби вақтида деҳқон уни бир неча маротаба ўсганлигига қарамай ёки тўлай олмаслиги орқасида барибир қаттиқ қийноқ остига олинади. Қарзларни ундириш фақат мол-мулк билан чегараланмаган. Баъзи вақтларда Европада аллақачонлар қолиб кетган усуллар қўлланган.

Айрим фирмалар ўзбошимчалик билан чорва молларини тортиб олиб, ўз одамлари орқали уларни бозорда соттирганлар ва пулини омонат кассага ўтказганлар.

Баъзи олғир савдогарлар қулоқ эшитмаган зўравонликларни қилиб, қарздорларни ўз омборларига қамаганлар ва уларнинг қариндошлари томонидан сотиб олинмиши ёки қарзи тўланишини кутганлар. Қарздорларни калтаклаш ва жазолаш ҳар йили пахта мавсумида такрорланиб турадиган оддий воқеа ҳисоб-

ланган. Баъзи вақтларда ҳатто қарздорларнинг хотинини сотиб олишгача борилган.

Пировардида, умиди пучга чиққан қарздорларнинг иши адвокатларнинг қўлига ўтган. Адвокатнинг барча харажатлари пахтакорларнинг фирмаларда сақланаётган қарздорлик ҳужжатларида қўшимча тўлов сифатида ёзиб борилган»¹.

Бечора пахтакорларнинг қарзига қарз қўшилиб, шўри қуриган. Пахтакорларнинг шафқатсизларча таланиши ҳақида қуйидаги маълумотлар ҳам далолат беради: «Ўрта Осиёда пахта савдоси шундай бир усулда олиб бориладики, ундан фақат йирик ва майда банклар ҳамда аравакашлар ва чистачилар катта даромад оладилар. Пахтакорлар эса сарфланган меҳнатини ва маблағини қоплай олмай, мол-мулкидан ва еридан маҳрум бўладилар»².

Пахтакорларнинг шунга ўхшаш ачинарли ҳаёти бошқа манбаларда ҳам баён этилган.

1915 йилда тегишли ҳужжатда кўрсатилишича, Фарғона вилоятида 0—0,5 десятина ерли хўжаликлар 40, 5—1 десятиналиси 22 ва 1—2 десятиналиси 23 фоизни, умумлаштирганда барча хўжаликларнинг 85 фоизини ташкил этган.

Бундай оз ерли хўжаликларнинг 66 фоизи иш ҳайвонларига эга бўлмаган. Шунинг учун улар қарз сифатида бойларнинг иш ҳайвонларидан фойдаланишга мажбур бўлганлар. Умуман олганда, заиф хўжаликлар барча иш ҳайвонларининг 50—73 фоизига эга бўлган бўлсалар, тўқ хўжаликларда улар 83—103 фоизни ўз ичига олган. Натижада, 1904 йилда биргина Фарғона вилоятининг ўзида қишлоқлардаги ерсиз хўжаликларнинг сони 37.498 тага, яъни 14 фоизга етди.

1910 йилда Фарғона вилоятида улгуржи ишларни бажарувчи кишиларнинг сони 200 минг киши бўлиб, уларнинг аксарияти бир парча ерларидан маҳрум этилган хўжаликларни ўз ичига олган. Натижада, деҳқонлар чоракор ва мардикор сифатида бойларнинг ерларида ишлашга мажбур бўлганлар. Агар ер эгаси чоракорга, иш қуроли ва иш ҳайвони, уруғ ва мардикорларни ёллаш учун пул берса, у вақтда ҳосилнинг 2/3, чоракор—

¹ Демидов А. П.: Экономический очерк хлопководства... М., 1926, с. 124.

² Верховской В. А.: Хлопководство в Туркестане. СПб, 1910, с. 31.

1/3 қисмини олади. Борди-ю, чоракорда кўрсатилган нарсалар бўлса, ҳосил икки ўртада баробар тақсимланган. Бу тарзда иш тенг шерикчилик асосида юритилган. Мардикорлар эса кунбайга ишлаганлар. 1915 йилги маълумотларга кўра, Андижон ва Марғилон уездларида чоракорларнинг ишлайдиган ерлари 20 фоизга борган. Шунини ҳисобга олиш керакки, чоракор кузда қарз пулини ва деҳқончилик қуролиларини ер эгасига топшириши керак эди. Умуман, чоракор ер эгасидан кўшимча ниманки олган бўлса, шунга мувофиқ ҳосилдан олиннадиган улуш икки ўртада тақсимланарди.

1914 йилда Фарғона вилоятида 111.887,7 гектар ернинг 39,1 фоизини, ҳосилнинг учдан икки қисмини ва 89,6 фоизини, ҳосилнинг бешдан уч қисмини чоракорга ижарага берилганлиги маълумдир. Амалда чоракор шартларни ҳаммавақт ҳам бажариш имконига эга бўлмай, рўзғорни бут қила олмаган. Чунончи, 1914 йилда бир гектар ерда пахта етиштириш учун сарфланган харажат ва машаққатли меҳнат пул ҳисобида 207,3 сўмни ташкил этиб, шундан 194 сўм 86 тийин ижара ҳақи, қарзнинг устама тўлови ва солиқларга кетган. Натижада, чоракорларнинг бир кунлик даромади 9 тийиндан ошмаган. Бу даромад бир гектар ердан 9 центнер пахта ҳосили етиштиригандагина олинган. Ваҳоданки, ҳосил кўпинча кўрсатилган миқдордан паст бўларди.

Оқибатда чоракорлар қулоғигача қарзга ботиб, хўжалиги ниҳоятда қашшоқлашган. Чоракорлар билан бир қаторда ерсиз ва кам ерли мардикорларнинг аҳволи ҳам жуда ачинарли эди. Мардикорлар одатда кунбай ишлаб, иш ҳақлари 50 тийиндан ошмаган. Улардан ташқари, ойбайга ишлайдиган доимий мардикор бўлиб, бир ойига 7—10 сўмгача ҳақ олганлар. Бу тонфадагиларнинг меҳнати ер эгаларига анча арзонга тушган. Боз устига, улар аста-секин хўжайиннинг қарздорлик панжасига тушиб борган.

Мардикорларнинг иш кунини эрта тонгдан то қоронғи тушгунча давом этиб, қаттиқ назорат остида меҳнат қилганлар. Чоракор, мардикор ва бошқа бир парча ерга эга бўлган деҳқонларнинг турмуш тарзини кўрганлар шундай тасвирлайдилар: «Деҳқоннинг уйи ва хўжалиги шу даражада ачинарлики, унга ўхшаганни бошқа бирор жойда кўрмаганман. Уйдаги бор нарса ерда ёки девор тагларида турган 2—3 та темир ва 2—3та сопол

идишлардан иборат, холос. Уйнинг бурчагида кўримсиз, йиртиқ ва яғирн чиққан бир нечта ёстиқ ва кўрпачалар палапартиш тўпланиб ётибди. Деҳқонлар қорамтир кўкрагини қишин-ёзин очиқ қолдирадиган яғир яқтак ва устига йиртиқ тўн киядилар. Хотинлар ва болалар ҳам йиртиқ кийимларда юришади. Улар оғир меҳнатдан кейин куч тўплашга озгина қовурилиб сув билан пишрилган атала ёки жўхори, буғдой ёки арпанинг қатиққа аралаштирилган бўтқасини ейишади.

Уларда ҳаммавақт шу овқат ва доимо ўша машаққатли меҳнат».¹

Мазкур сатрларда пахтакор ва бошқа деҳқонларнинг ўта оғир ҳаёти ва қашшоқлиги шу даражада яхши баён этилганки, унга изоҳнинг ҳожати йўқ. Мустамлакачилик муҳотида пахтачиликнинг ривожланиши тубжой аҳолини қандай аянчли ва фожеали оқибатларга олиб келганлиги яққол кўриниб турибди.

Пахтачиликни жадаллик билан ривожлантиришнинг ёмон оқибатларга олиб келишини XIX асрнинг охирларидаёқ жамиятнинг илғор вакиллари, хусусан, айрим дин пешволари яхши англаб, бу кетишда «оқ пахтадан ўзбек халқи бошига қора кунлар тушишни» башорат қилганлар. Дарҳақиқат, юқорида кўрсатилганидек, худди шундай кунларга мубтало бўлинди. Чунки пахтадан олинадиган даромадларнинг асосий қисми савдо-сотиқ корчалонларининг кармонига тушаберди. «Пахтачилик кишиларга катта ҳажмдаги маблағларни олиб келган бўлса-да,—дейилади манбада,—лекин улар фирмалар, судхўрлар ва шунга ўхшаш бошқа кишилар ўртасида тақсимланди.

Ўртаҳол деҳқонлар пахтадан бойимадилар, камбағал пахтакорлар эса хонавайрон бўлдилар»².

Ўлкадан Россияга фақат пахтанинг ўзи эмас, балки чигит, кунжара ва ёғ сингари маҳсулотларининг узлуксиз олиб кетилиши ҳам деҳқонларнинг хўжалигига салбий таъсир кўрсатган. Бу ҳолат ўлкада улар миқдорининг камайишига ва нархнинг ошишига олиб келган. Айниқса, пахта ёғи кўп олиб кетилган. Унинг ҳажми 1906 йилда—566.878, 1909 йилда—1.102.876, 1910 йилда—1.575.988, 1911 йилда—1.772.186, 1912 йилда—2.382.818 ва 1913 йилда— 2.115.119 пудни ташкил қилган. 1914

¹ Демидов А. П. Экономический очерк хлопководства, М., 1926, с. 60.

² Ўша ерда:

Йилги маълумотга қараганда, Россияга Красноводский (ҳозирги Туркманбоши) ва Самара орқали олиб кетилган пахта ва унинг маҳсулотларининг ҳажми (30-жадвал) гувоҳлик берадики, четга чиқаришда пахта ёни биринчи ўринни, кунжара ва чигит кейинги ўринларни эгаллаган. Мазкур маҳсулотлардан тушадиган даромадлар ҳам Россияда қолган.

30-жадвал

Маҳсулотлар	Красноводский орқали пуд	Самара орқали пуд	Ҳами пуд	Нархи пуд	Умумий қиммати, сўм
Пахта					
толаси	5.957.337	9455347	15412684	1300	200364892
Чигит	323.481	121104	444585	4,50	266751
Кунжара	1276	940202	941478	0,50	470739
Ёғ	29274	1755849	1785123	0,50	8033054
Ҳами:	6.311368	12272502	18583807	—	28807033

Шунингдек, чор ҳукумати ўлкани тайёр маҳсулотлар бозорига айлантириш имконига ҳам эга бўлди. Пахтадан Россияда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар, хусусан, газлама ўлкага тобора кўп миқдорда келтирила бошланди. Шунинг таъкидлаш лозимки, ўлкани Россия босиб олгунга қадар, яъни ўзбек хонликлари даврида Сибирь, Волга ва Урал орқали Россияга, асосан, тайёр маҳсулотлар, хусусан, ип ва газламалар чиқарилган. Бу ҳол ўлкада ишлаб чиқариш кучларининг ўсishiда муҳим ўрин эгаллаб, ҳунармандчилик ва деҳқончиликнинг самарадорлигини таъминлаган. Аммо ўлка вақт ўтиши билан тобора Россиянинг тайёр маҳсулотлар бозорига айланиб борди. Буни 1840—1850 йиллар мобайнида олиб борилган савдо алоқаларидан (31-жадвал) кўриш мумкин.

Жадвалдан аёнки, ўлкадан ип-газамалар — 4.012.028 сўмлик, ипак ва ярим ипак газламалар — 137.985 сўмлик ҳажмида юборилган. Россиядан келтирилган ипли газламаларнинг ҳажми — 1.487.863 сўм. Аммо ўлкада чоризм ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейин аҳвол ўзгариб борди. Чунинчи, бир томондан рус газламаларини келтириш охири борган бўлса, иккинчидан, унинг сотилган пулига пахтани арзон баҳода харид қилиш ҳам кучайган. Пировардида, рус газламаларини, яъни тайёр маҳсулотларни келтириш ҳам тобора охири борган.

Россиядан Ўрта Осиё-га келтирилган молларнинг турлари	Молларнинг қиммати, сўм	Ўрта Осиёдан Россияга юборилган молларнинг турлари	Молларнинг қиммати, сўм
Тилла ва кумуш ташгалар	1.530.800	Нахта ва қалава ип	2.747.688
Мис	331.170	Қуруқ мевалар	208.770
Темир, чўян ва турли металлар ва унда тўйёрланган буюмлар	682.916	Қимматли тошлар	123. 727
Ипли газламалар	1.487.863	Газламалар	4.012.028
Ипак ва ярим ипак газламалар	102.805	Ипакли ва ярим ипакли газламалар	137.985
Юнгли моллар	528.381	Юнгли буюмлар	120.22
Чарм моллар	825.556	Ҳоракўллар, мўйпапар ва юнлар	1.075.702
Сандиқлар	65.875	Кашмир шойиси	161.612
Бўёқ ва бошқалар	438.211	Маряна (рўян)	223.733
Турли моллар	776.695	Турли моллар	178.370
Жами:	6.789.972	Жами:	9.081.037

Ўлкага рус газламаларининг кўплаб келтирилиши маҳаллий тўқимачиликка қаттиқ зарба берган. Маҳаллий газламалар рақобатга бардош беролмай ички ва ташқи бозордан тобора кўп сиқиб чиқарилди. Бу хусусда бир мисол: 1885 йилда биргина Тошкентда хунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш 182.700 сўмни ташкил этган бўлса, 1890 йилга келиб 49.875 сўмга тушиб қолди. Айниқса, маҳаллий газламаларни ишлаб чиқариш жуда пасайиб кетди. Ваҳоланки, XIX асрнинг 40-йилларида газламалар Туркистоннинг ташқи савдога чиқарилган маҳсулотининг 45 фоизини қоплаган эди.

Шундай қилиб, Туркистон ўлкаси Россиянинг тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилди.

Чор ҳукумати ва капиталистларнинг савдо-сотиқ хусусида юргизган сиёсати ҳам мустамлакачилик асосида шакллантирилган эди. Шунинг учун ўша даврдаги рус матбуоти Туркистондаги Россия ҳукмронлигининг асил моҳияти «савдо манфаатларини таъминлашдан иборатдир», деб ёзган эди¹.

¹ «Биржевая ведомость». 1867. № 75.

Шунга ўхшаш фикр иккинчи бир газетада ҳам баён этилган: «Шуни такрор айтамикки, ўлкадаги Россия ҳукмронлиги савдо нуқтаи назаридан катта аҳамиятга моликдир»¹.

Дарҳақиқат, босқинчилар ўлкадаги ички ва ташқи савдодан тушадиган даромадларнинг эгаси бўлиб қолдилар. Бу мақсад русларнинг ўзбек хонликларига қарши олиб борган жанглари вақтидаёқ сув юзасига яққол қалқиб чиққан эди.

«Рус қўшинларининг, — деб ёзилган газеталардан бирида, — бирин-кетин қўлга киритган ажойиб галабалари савдо-саноат вакилларига куч-қувват ва тетикликни бахш этади. Чунки енгилмас қўшинимиз савдо аҳлининг манфаатлари учун ҳам жанг қилмоқда»². Шу маънодаги фикр бошқа газетада ҳам ўз аксини топди. Масалан, «Голос»да: «Ўрта Осиё бизнинг кўз ўнгимизда беҳисоб бойликлари билан гавдаланиб турибди. У бизнинг келажакдаги энг катта бозоримиздир», — деб таъкидланган эди³.

XIX асрнинг иккинчи ярмида матбуотда баён этилган ўша фикр-мулоҳазаларнинг тўғрилиги Россиянинг ўлкада тўла ҳукмронлиги ўрнатилган даврда янада яққол кўзга ташланди. Чор ҳукумати ва капиталистлар савдо-сотиқни ўз қўлларида тўплаб, бойликларига бойлик қўшиб бордилар. Бу хусусда XIX асрнинг охирида Фарғона вилоятининг ўзидагина газламалар ва пахта билан савдо қилувчи 36 фирма ҳамда ҳар йили 100 млн. сўм ҳажмида иш юритувчи Давлат банкининг бўлимлари борлигини эслатиб ўтиш кифоя.

Кўрсатилган вақтда Н. Фёдоров деган кимса Туркистон гўё Россия учун даромад манбаи эмас, деган сохта фикрнинг нотўғрилигини баён этиб ёзган: «Фарғона водийсида, умуман, бутун Туркистонда турли-туман табиий бойликлардан ҳали фойдаланилган эмас. Аммо Оренбург—Тошкент темир йўлининг қурилиши ўлкани бизнинг саноатимизнинг олтин хазинага айлантириши ҳамда марҳум молия вазири Вишнегородскийнинг Туркистон «Рус тожидаги жавоҳир», деган сўзларининг оқланишига асос бўлади».

¹ «Московская ведомость». 1867, № 116.

² «Русская ведомость». 1867, № 98.

³ «Голос». 1867, № 220.

Ҳақиқатдан ҳам, «Рус тожиннинг жавоҳири» бўлмиш Туркистон Россиянинг энг бой хазинаси сифатида, деҳқонлар оммаси эса бутун мамлакатнинг энг қашшоқ аҳолиси тарзида «шухрат» қозонди. Унинг аҳволи, айниқса, биринчи жаҳон уруши даврида (1914—1918 йй.) мисли кўрилмаган даражада оғирлашди. 1914—1916 йилларда Туркистондан Россияга фронт баҳонасида 41 млн. пуд пахта, 3 млн. пуддан ортиқ пахта ёғи, 200 минг пуд совун, 300 минг пуд гўшт, 471 минг пуд балиқ, 70 мингта от, 2.925 минг пуд жун, 12.737 та туя, 13441 та ўтов, 270 та арава, 38.004 кв. метр шолчалар ва бошқа нарсалар олиб кетилган. Қизил ярим ой жамияти 1916 йилда халқдан 2.400 минг сўм пул тўплаб Россияга жўнатган.

1914 йил 15 октябрда пахтанинг ҳар пудидан 2 сўм 50 тийин, яъни «пахтадан ҳарбий солиқ» олиш ҳақидаги император имзо чеккан фармони чиқарилди. Шу муносабат билан Қўқон биржа комитети ўзининг Петрограддаги вакили В. В. Уржумцевга ҳарбий солиқни тўлашга розилиги, лекин «деҳқонларнинг оғир иқтисодий аҳволини» ҳисобга олган ҳолда солиқни 1 сўм 50 тийинга туширишга эришиши ҳақида шошилинонама жўнатди. Аmmo ҳукумат вакиллари деҳқонларнинг қашшоқлашганини ҳисобга олмай, 1915 йил 18 январда қўшимча қарор қабул қилди. Бунда шундай дейилган: «Ўрта Осиё, Тошкент, Фарғона, Қавказорти, Байкалорти, Сибирь ва Омск темир йўл станцияларида ҳамда Каспий денгизи, Волга, Ока, Кама ва Мария сув ҳавзаларидаги темир йўл ва кемалар бекатларида пахтанинг ҳар бир пудидан 2 сўм 50 тийиндан солиқ олинсин»¹. Бу тўловнинг оғирлиги асосан пахтакорлар зиммасига тушарди. Шунинг учун ҳам Қўқон биржа комитети солиқни камайтиришни сўраган эди².

Ҳақиқатдан ҳам, «ҳарбий солиқ» 30-40 млн. сўм атрофидаги маблағни ҳукумат хазинасига тушириб, пахтакорларнинг аҳволини чиндаб бўлмайдиган даражада ёмонлаштирди.

Ўлкада озиқ-овқат ва саноат маҳсулотларининг нархи тобора ошиб бораверди. Бундай ўта мушкул вазиятдан капиталистлар ва судхўрлар фойдаландилар. Мухбирнинг Фарғонадан юборган ахборотига кўра, 1916 йилда,

¹ Кокандский биржевый комитет. Коканд. 1915 г., стр. 93.

² Ўша ерда, 90-б.

умум қимматчилик кучайиб бораётган шароитда ип-газламаларнинг нархи катта ҳажмда ошиб борган. Агар озиқ-овқат маҳсулотлари 80—100 фоиз кўтарилган бўлса, ип-газламаларнинг нархи эса 300—400 фоизга қимматлашди. Шаҳар ва қишлоқларда аҳолининг асосан ип-газламалардан фойдаланиши назарда тутилса, у вақтда унинг нархининг чидаб бўлмайдиган даражада ошиши натижасида мамлакат чинакам қашшоқликка учраганлиги кўзга ташланади.

Отларнинг кўплаб фронтга олиб кетилиши орқасида нархи 50 сўмдан 100—200 сўмгача ошди. Натижада, пахтакорлар отсиз қийин аҳволга тушиб қолдилар. Айни бир пайтда қўйларнинг нархи мисли кўрилмаган даражада қимматлашди. Умуман, бозорда нимаики сотилса, барчасининг нархи жуда баландлашиб кетди. Шундай оғир вазиятга қарамай, чор ҳукумати, капиталистлар ва судхўрлар пахтакорларни шилавердилар. «Молларга,—деб ёзилган манбада,—талаб катта, нархлар кунда эмас, ҳар соатда ошмоқда. Умуман, нархларнинг пасайишига умид йўқ. Ўзларининг поксизликлари ва савдодаги фирромликлари билан ном чиқарган саноат доиралари ҳеч бир нарса билан ҳисоблашмай, ўз манфаатларини ўйламоқдалар. Улар чўнтақларини олтин билан тўлдиришга муккасидан тушиб кетдилар. Уятсизлик касаллигига чалинган қулоқлар ҳам, кўз ёшлари билан тўлган денгиздан бойликларни тўпламоқдалар».

Пахтакорлар қайси даражага тушиб қолганлигини шарҳловчи мазкур сатрлар билан яқунлаймиз. Чунки, саҳифаларда келтирилган маълумотлар чор ҳукумати даврида ўзбек пахтакорлари ниҳоятда қашшоқлашганлигини кўрсатиб турибди.

Демак, хулоса қилиб айтганда: **Биринчидан**, чор ҳукумати Туркистон заминининг турли-туман бойликларини эгаллашни ва уни Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантиришни кўзлаб ҳарбий ёришларни уюштирган эди. У бу мақсадни амалга оширгандан кейин, пахтачиликни ривожлантиришга катта аҳамият бериб, Америка пахта навларини иқлимлаштиришга муваффақ бўлди. Бу ҳолат ўзбек пахтачилигида янги воқеа ҳисобланди. Чунки маҳаллий пахта навларининг сифати кўпроқ ҳунармандларнинг талабларига мос тушарди. Зеро, унинг толаси анча калта ва дағал ҳисобланган. Шунингдек, у чаноғида очилмаганлиги учун чаноқ узиб олиниб, сўнгра ундан

пахта ажратиб олинарди. Бу машаққатли меҳнатни талаб қилиб, таннархнинг ошишига олиб келган. Америка навида пахта чаноғида очилган ва жойида териб олинган. Унинг сифати юқори бўлиб, тўқимачилик саноати талабларига тўлиқ жавоб берган.

Шу равишда, XIX асрнинг 80—90-йилларида ўлкада жаҳон андозасига жавоб берадиган янги пахта навлари иқлимлаштирилган эди;

Иккинчидан, пахтачилик янги сунъий суғориш тармоқларини кенг қўламда йўлга қўйиш, янги ерларни ўзлаштириш ҳисобига эмас, балки илгаридан фойдаланиб келинаётган экин майдонлари доирасида ривожлантирилди. Бу озиқ-овқат маҳсулотларини етиштиришнинг камайиши ва нарх-навонинг ошишига олиб келди. Айниқса, ғаллачиликка катта зарба берилди.

Пахтачиликнинг янги навлари Фарғона, Сирдарё ва Самарқанд вилоятларида тобора кўп етиштирилиб борилди. Улар, айниқса, Фарғона водийсида салмоқли ўринни эгаллади. Бу ерда етиштирилган пахта бутун Туркистон ўлкасида олинадиган пахтанинг 60 фоиздан ортигини ташкил этган. XIX асрнинг охири—XX аср бошларида пахта яккаҳокимлигининг пойдевори бунёд этилиб, ўлка Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилди. Чунончи, 1890 йилда ўзбек пахтаси рус тўқимачилик саноатида ишлатиладиган пахтанинг 8 фоизини ташкил этган бўлса, 1916 йилга келиб 72 фоизга кўтарилди;

Учинчидан, пахтачиликнинг ривожлантирилиши мустамлакачилик нуқтаи назаридан амалга оширилган эди. Ундан олинган катта даромадлар чор ҳукумати, капиталистлар, савдо-саноат доиралари томонидан ўзлаштирилди. Қишлоқ хўжалик техникасини такомиллаштиришга аҳамият берилмади. Пахтакорлар меҳнатига яраша ҳақ ололмай қарздорлик кишанлари билан боғлаб қўйилди. Натижада, ўзларининг бир парча ерларидан ва умуман, мол-мулкидан айрилган деҳқонларнинг сони тобора ошиб бораверди. Ўлкада қашшоқлик ҳукм суриб, халқнинг ҳаёти ғоятда ёмонлашди.

Тўртинчидан, совет давлати чоризмнинг пахтачилик соҳасидаги сиёсатининг меросхўри сифатида пахта яккаҳокимлигини тўла амалга оширди. У даврда пахта 5—6 млн. тонна ҳажмида олиниб, деярли ҳаммаси Марказга жўнатиб турилди. «Пахта васвасаси» мисли кўрилмаган даражада авжига миниб, жамият

ҳаёти ва тақдирини белгиловчи омил сифатида тавдалантирилди. Деҳқон оммаси қул каби шафқатсизларча ишлатилди.

Пахтадан олинадиган сон-саноқсиз даромадлар Марказнинг хазинасига дарё каби оқиб бораверди. Пахтакорлар эса оғир ҳаёт гирдобида яшади. Ер, сув, қўйингчи, табиатдаги барча борлиқ кимёвий ўғитларнинг меъёридан ортиқ ишлатилиши натижасида заҳарланди. Турли касалликлар, бевақт ўлганларнинг сони тобора кўпайиб бораверди. Умуман айтганда, чоризм ва совет даврида пахтачиликнинг кенг кўламда ривожлантирилиши шу даражада даҳшатли фожеаларни юзага келтирдик, таърифлашга қалам ожизлик қилади.

Фақат Ўзбекистон мустақиллиги тиклангандан кейингина бундай фожеалар бартараф этилиб, ўзбек халқи пахтанинг чинакам эгаси бўлиб қолди.

ЖАДИДЛАР ҲАРАКАТИНИНГ СИЁСИЙ ВА ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ЗАМИНИ

Мустақиллик шарофати ила матбуот саҳифаларида Бегали Қосимов, Шерали Турдиев, Наим Қаримов, Аҳмад Алиев, Дилором Алимова, Қарим Норматов ва бошқа муаллифларнинг жадидлар фаолиятига бағишланган сермазмун мақолалари чоп этилди. Улар тарихимизда ўчмас из қолдирган, лекин совет даврида сурбетларча қораланган жадид ҳаракатини холисона ўрганиш, оқлаш ва оммалаштиришга ҳисса қўшдилар.

Аммо, жадидлар ҳаракатини юзага келтирган заминларига доир масалаларни ёритиш ҳамон ўз ечимини кутмоқда. Мазкур ишда уларни ўрганишга ҳаракат қилинди. Шубҳасиз, бу катта масалани бир мақолада тўлатқис ҳал этишнинг иложи йўқ, албатта. Ўйлайманки, муҳтарам ўқувчилар буни ҳисобга оладилар.

Маълумки, муҳим тарихий воқеалар тасолифан ва фавқулодда содир бўлмай, ўзларининг илдизи ва заминига эга бўлади.

Шунга ўхшаш, жадид ғоялари ва ҳаракати ҳам XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларидаги шароитга боғланган ҳолда шаклланди ва тобланди. Бошқачароқ айтганда, улар ўша давр сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётининг акс садоси сифатида гавдаланди.

СИЁСИЙ ЗАМИН

Жадидлар сиёсий фаолиятининг негизи мустақиллик ва озодлик ғоялари билан сўғорилган эди. Бу ғоялар, авваламбор XIX асрнинг 50—70-йилларида ўзбек халқининг Россия тажовузига қарши жангларида ўзифодасини топган эди. Улар рус давлатининг Туркистон заминиди ҳукмронлиги ўрнатилганидан кейин ҳам халқнинг қалбида жўш уриб турди. Бу ҳаммага ўз халқининг дардида яшаган ва унинг озодлиги учун жо-

нини тиккан жадидларнинг ҳам онги ҳамда қалбини чулғаб олди.

Чунки рус давлати минтақада миллий давлат ва қўшинни тугатиб, мустақилликни барбод этди. У ўзининг манфаатларини таъминлайдиган сиёсий-маъмурий тизимни ташкил этиб, бутун минтақанинг ягона эгаси бўлиб қолди. Рус ҳукумати 1867 йилда Туркистон генерал-губернаторлигини ташкил этиб, К. П. Кауфманни губернатор қилиб тайинлади. У 1868 йил 1 январь кунини Тошкент шаҳрининг нуфузли кишилари ҳузурда нутқ сўзлади. У ўз сўзида рус давлатининг Туркистон заминига бостириб киришини ва қонли урушларни «оқлаш», «хаспўшлаш» учун кўп найрангбозлик қилди. Zero, у хонликлар даврида ўлкада адолатсизлик ва зўравонлик ҳукм суриб, халқ оммаси ҳаминша оғир аҳвол ва азоб-уқубатда яшаганлигини таъкидлади. Чор ҳукумати туб аҳолига озодлик ва фаровон ҳаёт бахш этиш мақсадида Туркистонни эгаллаган эмиш. У ўлкада ўзи тузган мустабид сиёсий-маъмурий тизимни мақтаб шундай дейди: «Бахт-саодат келтирувчи янги тартиб ва қонунларни, улуг императорнинг марҳаматини англашга туб аҳолининг ақл-идроки етарлимикан?.. Такрор огоҳлантираманки, сизларнинг тақдирингиз ўзларингизнинг қўлларингизда. Агар ўзларингизни фойдангизни ўйлаб ва бизнинг марҳаматимизни ҳис этиб, чор ҳукуматига хайрихоҳлик билан муносабатда бўлсангизлар бахтли ҳаётга эришасизлар. Борди-ю, сизлар бошқача иш юришиб ҳукуматга қарши турсангиз, ҳокимият куч ишлатишга ўтади».

Кўриниб турибдики, К. П. Кауфман халқни чор ҳукуматининг атрофига жипслашишга даъват этди. Акс ҳолда, ҳарбий куч ишлатишни баён қилди. У рус давлатини имкони борича, адолатли ва инсонпарвар давлат сифатида тасвирлашга ҳаракат қилди. Ўзини эса, мана шундай «салоҳиятли» давлатнинг Туркистондаги вакили сифатида гавдалантирди. Аммо, кўп ўтмай рус давлатининг ҳам, шахсан ўзининг ҳам ниқоби йиртилиб, ҳақиқий башараси ошкор бўлди. Чунончи, К. П. Кауфман босқинчилик ва талончилик урушини давом эттириб, Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларини ваҳшийларча босиб олди. Шундан кейин рус ҳукумати минтақани Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидан иборат уч қисмга парчалаган ҳолда бошқарди. Рус ҳукумати генерал-губерна-

тор лавозимига улуғмиллатчилик руҳи билан суғорилган ва қаттиққўл кимсаларни тайинлади. Улар ўлкада мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмни изчиллик билан амалга ошириб, бойликларни талашда муҳим ўрин эгалладилар. Шу боис, уларнинг исм-шарифларини ўқувчиларнинг билиб қўйиши фойдадан ҳоли бўлмайди, деб ўйлайман:

К. П. Кауфман (1867—1882), Н. А. Тевянов (1904—1905).

М. Г. Черняев (1882—1884), Д. И. Субботин (1905—1906).

Н. О. Розенбах (1884—1888), Н. И. Гродеков (1907—1908).

А. Б. Вревский (1889—1898), П. И. Мищенко (1909).

С. М. Духовский (1898—1901), А. И. Самсонов (1909—1913).

Н. А. Иванов (1901—1904), А. Н. Куропаткин (1916—1917).

Улардан ташқари. 1914—1916 йиллар орасида Флуг, Мартсон ва Ерофеев деган кишилар вақтинчалик губернатор бўлиб турганлар. Генерал-губернаторлар ўзларининг ёрдамчилари ва махсус кенгаш аъзолари билан иш юритганлар. Генерал-губернаторлик қошида ижройи орган — уч бўлимдан иборат идора (канцелярия) бўлган. Биринчиси, бошқарув ва маъмурий шахслар; иккинчиси, ер, солиқлар, қурилиш, алоқа, ўқув ва санитария; учинчиси, молния ва ер солиқларига доир масалалар билан шуғулланган. Шунингдек, бу бўлим вақф мулклари, статистика ва хорижий фуқароларни ҳам назорат қилиб турган. Идора қошида Бухоро амирлиги ва Хива хонликлари билан алоқани таъминловчи дипломатия бўлими ҳам фаолият кўрсатган. Ўлканинг олий ва ўрта бошқарув лавозимларига рус генераллари ва офицерлари тайинланди. Генерал-губернаторлик таркибига Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Еттисув ва Каспийorti вилоятлари киритилиб, Тошкент шаҳри унинг марказига айлантирилди. Вилоят ва унга қарашли уезд бошлиқлигига ҳам ҳарбий кишилар қўйилди.

Вилоят ҳарбий губернаторлари ўз қўл остидаги шаҳар, қишлоқ ва овуллар устидан қаттиқ назорат ўрнатиб, мустамлакачилик сиёсатини амалга оширганлар. Бу ишда вилоят бошқармаси ижройи орган сифатида муҳим ўрин эгаллади.

Вилоят ҳисобидаги уездларга катта-кичик шаҳарлар,

қишлоқ ва овуллардан ташкил топган волостлар кирган.

Улкадаги қуйи бошқарувга, хусусан, волость, қишлоқ ва овул оқсоқоллик лавозимларига маҳаллий аҳолининг вакиллари «сайлов» йўли билан тайинланган. Улар рус маъмуриятининг кўрсатмаларини сўзсиз бажарадиган ва ўта итоаткор кишилар ҳисобланган.

Шундай қилиб, маҳаллий юқори табақа вакиллари олий ва ўрта бошқарув лавозимларидан маҳрум этилиб, сиёсий майдондан суриб ташланди. «Маҳаллий халқнинг орасида, — деб ёзганди Фарғона вилояти губернатори, — хоннинг амалдорлари ва айниқса, руҳонийлар сингари душманларимиз кўп. Биз бу ўлкага келганимиздан кейин улар фақат собиқ мавқеларидангина эмас, балки яхши ҳаётни таъминловчи имкониятларидан ҳам айрилдилар. Ўша тоифадаги кишилар ўз жамиятининг руҳи ва заиф томонларини яхши билганликлари учун аввалги тартибларни тиклаш мақсадида халқни русларга қарши отлантиришга қодирдирлар».

Дарҳақиқат, хонлик даврида ўз ватани учун хизмат қилган кишилар оз эмас эди. Улар фақат даромадларидан айрилганликлари учун эмас, балки она юрт мустақиллигини тиклаш учун курашга тайёр эдилар. Ҳатто, улардаги мустақиллик учун кураш ҳаракати ХХ аср бошларига, яъни кейинги авлодга мерос сифатида ўтиб борди. Бу хусусда архив манбаларида шундай дейилган: «Рус давлатига бўйсундирилганига қадар, Фарғона мустақил давлат ҳисобланиб, ўзининг тарихи, ҳукмрон синфи ва бошқарув тизимига эга эди. Уларнинг йўқолганига ҳали чорак аср бўлгани йўқ. Шунингдек, янги шароитга мослашиш учун бир кишининг умри ўтгани йўқ. Илгари ҳукмронлик қилган нуфузли табақаларнинг оддий кишиларга айланиш жараёни жуда қийин ва аламли кечмоқда. Шунинг учун тасодифий ҳодисаларнинг бўлишини назарда тутган ҳолда, маҳаллий аҳолини қаттиқ назорат остида сақлаб туриш зарур. Чунки улар ўз ҳолига ташлаб қўйилганлиги учун доимий равишда назорат қилишнинг имкони йўқ. Янги тартиб ва қонунлар орқасида уларнинг фақат жамиятдаги мавқеига эмас, балки вақф ерларидан олинadиган даромадларнинг қисқартирилиши туфайли иқтисодий манфаатларига ҳам зиён етказилди»¹.

Рус ҳукумати биринчи навбатда, дин пешволарини

¹ Центральный Государственный архив России в Санкт-Петербурге. Ф. 1282, оп. 3. д. 412, л. 27.

энг хавфли душман ҳисоблаб, уларни имкони борича «бурчакка қисиб» қўйишга ҳаракат қилди.

Маълумки, рус ҳукумати қозилик судини сақлаган бўлса-да, лекин қозилар қаттиқ назорат остида ушлаб турилди. Улар ва қўйи маъмурият вакиллари биргаликда «гаҳ деса қўлга қўнадиган» тарзда ишлатилган. Ҳатто арзимаган баҳоналар топиб ваҳимада ва қўрқувда ушлаб турилган. Масалан, Қўқонда 25 та қозилар эски қабристонларни бузмасликни сўраб ариза ёзганларида, улардан бир нечаси лавозимларидан четлатилди. Шундан кейин, бир гуруҳ нуфузли кишилар норозилик хатини ёздилар. «Хонлар вақтида, — дейилган унда, — қозилар шарият қонунларини билганликлари учун мукофотланганлар. Аммо халойиқ қозиларнинг бекордан-бекорга лавозимларидан бўшатилаганини билмайди. Чунки улар ҳеч қачон шариятга зид ишларни қилмаганлар»¹.

Рус маъмуриятнинг қозиларга нисбатан қўллаган адолатсизлиги жамоа аҳлининг норозилиги ва нафратини янада кучайтирди. Шунинг учун вилоят ҳарбий губернатори А. А. Абрамов қўзғолон кўтарилишидан қўрқиб, агар тартибсизликлар рўй берса, у вақтда қозиларни Сибирга сургун қилинишини маълум қилди². Айни пайтда, Қўқон уездининг бошлиғи: «Агар дин пешволари тартибсизликларда қатнашсалар, мадрасаларнинг ёпилишини ва вақф ерлари тамомила давлат ихтиёрига ўтказилишини»³, билдирди. Шикоятга имзо чеккан қозилардан 10 киши ҳибсга олинган эди.

Шунингдек, уларга хайрихоҳлик билдирган эллик-бошилардан 8 таси қамалди. Бу ҳол оғир ҳаёт гирдобиде турмуш кечираётган халқнинг норозилигини кучайтириб, оломон тўплана бошлади. Натижада хавфли вазият юзага келиб, қўзғолон кўтарилиши аён бўлиб қолди. Бундан чўчиб кетган ҳарбий губернатор қози ва эллик-бошиларни қамоқдан озод этишга мажбур бўлди. Қози Мулла Ашур шикоятнинг ташаббускори сифатида Сибирга сургун қилиниши керак эди, лекин вазият кескинлашганлиги туфайли бу ҳукм ҳам бекор қилинди⁴.

Рус ҳукумати ўлкада ўзига мустақкам таянч ҳосил

¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви, Ф. 19, 1-рўйхат, 332-пш, 43-б.

² Ўша жойда, 22-б.

³ Ўша жойда, 27-б.

⁴ Ўша жойда, 53—54-б.

қилиш ва ерларни ўзлаштириш мақсадида рус шаҳарлари ва посёлкаларини бунёд этди. Бу жойларга минглаб руслар жойлаштирилди. XIX асрнинг охирига келиб ўлкадаги русларнинг сони 197.420 кишига етди. 1909 йилда эса улар 619.320 кишини ташкил этди. Натижада, ўлкадаги ўтроқ ва кўчманчи аҳоли унумдор ерлар ва яйловларнинг талай қисмидан маҳрум бўлиб, оғир аҳволга тушиб қолди. Ўлкада русларнинг тобора кўпайиб бориши сиёсий жиҳатдан ҳам туб аҳолига ўта хавфли эди. Зеро, улар рус давлатининг мустамлакачилик ва улугмиллатчилик сиёсатини мустақкамловчи омилга айланиши турган гап эди.

Шундай қилиб кўрдякки, XIX асрнинг иккинчи ярми— XX аср бошларида Туркистон заминидан мустамлакачилик ва улугмиллатчиликка асосланган сиёсий-маъмурий тизим барпо этилди. Рус ҳукумати ўзбек ва бошқа туб аҳолига сиёсий ва инсоний ҳуқуқ беришни ҳаёлига ҳам келтирмади. Рус матбуоти ва илмий асарларда Туркистон ўлкаси очиқдан-очиқ «Россия мустамлакаси» номи билан изоҳланди. Иш шу даражага бориб етдики, «Русский Туркестан» («Рус Туркистони») атамасини ишлатиш одат тусига айланди. Шунингдек, туб халқ ўзбек ва қозоқ сингари асл номлари билан эмас, балки «инородец» («бегона зот»), «туземец» («ерли аҳоли») деб юргизилди. Қозоқлар эса «киргизы» («қирғизлар») номи билан аталди.

Мустақилликнинг йўқотилиши, сиёсий ҳақсизлик ва адолатсизлик бутун жамият аҳлини чор ҳукуматига қарши қудратли муҳолифатга айлантирди. Уларнинг орасида маҳаллий юқори табақаларнинг илғор вакиллари ҳам бўлиб, озодлик ғоялари борган сари куч-қувватга тўлиб борди. Бу ғоялар жадидлар сиёсий фаолиятининг асосини ташкил этди. Шунинг учун жадидлар мазлум халқни озодлик курашига даъват этдилар. Зеро, Абдурауф Фитрат шундай ёзган: «Эй улуг Турон, арслонлар ўлкаси. Сенга на бўлди. Дунёни «Урхавалари» билан тиратган йўлбарс болаларнинг қани? Нечун товушлари чиқмайди?.. Нечун чекиндилар? Нечун кетдилар? Қураш майдонларини ўзгаларга нечун қўйдилар»¹.

Бинобарин, жадидларнинг йўлбошчиларидан бири бўлмиш Фитрат халқни довуракликка чақириб, она юрт учун курашга отлантиради. У ўзининг «Темур сағана-

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992 й., 5 июль..

си» номли пьесасида чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати орқасида Туркистон замини ўзининг собиқ куч-қудратини ва шон-шуҳратини йўқотиб, мисли кўрилмаган даражада оёқости қилингани, хўрлангани, талангани ва хонавайрон бўлгани ҳақида баён этган. Зеро, «Темур сағанаси» пьесасининг қаҳрамони Амир Темурга мурожаат этиб шундай дейди:

Бағрим ёниқ, юзим қора, кўнгим
синиқ, бўйим букик.
Сенинг зиёратингга келдим, Султоним!
Эзилган бошим, кесилган виждоним,
куйган қошим, ўртанган жоним учун,
бу сағанангдан даво излаб келдим, Хоқоним!
Юз йиллардан бери жафо кўриб, ҳам
чекиб келган туркнинг қоли кўз
ёшларини этакларингга тўкарга келдим.
Қоронгулар/ичра қолган ўзбек кўзлари учун
Тупроғингдан сурма олгани келдим.
Туркнинг номуси, эътибори, иймони,
Виждони золимларнинг аёғлари остида қолди!
Туркнинг юрти, улоғи, ўчоғи, Турони ёт қўлларга
тушди.
Туркнинг белгуси, онги, ўйлови, зийраклиги жаҳолат
ўлкасига кетди.
Сенинг қиличинг билан дунё эгаси бўлган
Турк тинчгина бир ётоқ тополмай қолди.

Мазкур мисраларда Амир Темур хўрланган ва таланган авлодлари учун руҳий куч-қудрат сифатида таърифланган. Пьеса қаҳрамони унга мустақиллик ва озодликнинг рамзи сифатида мурожаат қилиб, мадад сўраган. У Темур руҳига яна шундай сўзларни айтади:

Эй, арслонлар арслони,
Менинг ёзуқларимдан ўт,
мени қўлимни тут,
Белимни боғла, муқаддас
фотиҳангни бер...
Сенинг дунёга сиғмаган гайратингга
Олт ичаманки, Туроннинг эски шараф ва улуғлигини
қайтармасдан буруп аёғларингда ўтирмасман.

¹ Мазкур маълумотлар биринчи марта профессорлар Б. Қосимов ва Н. Каримовлар томонидан эълон қилинган. Муаллиф архиви.

Бинобарин, пьеса қаҳрамони фақат нолиш билан чегараланмай, Туркистон «шарафи ва улуғлигини» тиклаш учун курашишга қасам ичади. Бу жадидларнинг озодлик ғоясини акс эттирувчи омиллардан биридир. Бу хусусда Беҳбудийнинг 1906 йил 11 октябрда «Хуршид» газетасида чоп этилган мақоласи ҳам диққатга сазовордир. У бунда руслар, яҳудийлар ва бошқа халқларга ўхшаб барча мусулмонлар ҳам битта сиёсий партияни тузишларини таъкидлади. У Россияда фаолият кўрсатаётган партияларни монархистлар, кадетлар, социал-демократлар ва социал-революционерлардан иборат тўрт гуруҳга бўлади. Унда монархистлар партиясининг мусулмон аҳлининг иқтисодий-маданий жиҳатдан ривожланишига қарши туришини қоралаган. Шунингдек, социалистик партиялар хусусий мулкни тугатиб, ишлаб чиқариш воситаларини умумлаштиришга ҳаракат қилаётганликларини танқид қилган. Беҳбудий социалистларнинг хусусий мулк, шахс ва оила ҳақидаги қарашлари ўта зиёнли ва мусулмонларнинг манфаатларига зидлигини очиб ташлайди.

У кадетларнинг конституцияли давлатни ташкил қилиш, «ҳарбий кенгаш» ўрнига думани таъсис этиш ҳақидаги дастурини мақтаб, мусулмонларга ҳам тенглик, эркинлик ва тараққиётга эришиш имкониятларини яратишини уқтириб ўтади. У мана шу дастур асосида ягона мусулмон партиясини тузиб, биргаликда ва ҳамкорликда озодлик учун курашга чақиради.

Жадидларнинг сиёсий курашларини тасаввур этишда 1913 йилда «Туркистон овози» ва «Голос Туркестана» газеталарида кўтарилган қуйидаги уч масала ҳам диққатни жалб этади:

1. Сибирь темир йўлидан то Афғонистон ва Эронгача бўлган жойда яшаётган бутун ерли халқлар билан руслар орасида ҳуқуқ ва солиқлар соҳасида тенгликни вужудга келтириш.

2. Кўчманчи ҳаёт кечирувчи мусулмонларга қишлоқ ва шаҳарлардан жойлар бўлиб берилганига қадар кўчиб келаётган русларга ер бермаслик.

3. Замонавий маърифатни тарқатиш.

Ушбу масалаларнинг йўналиши чор ҳукуматининг улғумиллатчилик сиёсатига қарши қаратилган эди, албатта.

Миллий буржуазиянинг вакиллари орасида жадидларнинг мустақиллик ва озодлик ғояларига ҳамдардла-

ри ҳам оз эмас эди. Масалан, андижонлик миллионер Миркомил Мирмўминбоев 1915 йилда «Сиёсий жиҳатдан ишончсиз ва давлатга хиёнат қилган шахс» сифатида терговга тортилган¹.

Аммо, у пора бериб қутулиб қолган. 1916 йилги қўзғолон вақтида ҳам чор ҳукуматининг сиёсатига қарши зимдан иш юритган Миркомилбой Мирмўминбоев императорнинг туб аҳолини мардикорликка олиш ҳақидаги фармонини қоралаб, унга қарши курашишга даъват этган. Бу ҳақда унинг Қўқон ва Марғилоннинг нуфузли кишиларига йўллаган махфий хатлари далолат беради. У Қўқондаги ишончли кишисига ёзган хатида шундай деган: «Сизга маълум бўлсинки, Қўқон аҳолиси ва бойларга одамларни мардикорликка бермасликларини тайинланг. Қўрқманглар, Россия оғир аҳволда, мени ўзим бордим ва билдим. Қачонки, одамлар мени устимдан шикоят қилганларида, мени жавобгарликка тортмадилар, чунки 150 минг сўм бериб қутулдим.

Ҳозирги шаронда рус амалдорларига минг сўм берилса, бас, хотинини ҳам, болаларини ҳам беришга тайёрдирлар. Туркиядаги аҳвол яхши. Эндиликда биз қулфурушларнинг қонини ичамиз. Андижон тақдирини мени қўлимда. Бу хатни ўқи, тез жавоб бер ва махфий ушла»².

Шундай мазмундаги хат Марғилондаги Сайид Мамад Эшон номига ҳам ёзилган³.

Миркомил Мирмўминбоев бундай хатларни бошқа шаҳарларга ҳам юборганлиги маълум. Шу равишда, у ўз халқини Рус давлатига қарши бош кўтаришга даъват қилишга ҳаракат қилган эди.

Демак, Туркистон заминида Рус давлатининг ҳукронлиги орқасида миллий давлатнинг барбод этилиши ва улугмиллатчилик сиёсати жадидларнинг озодликни тиклашга қаратилган сиёсий ғояси ва курашини шакллантирди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви. Ф. Туркистон генерал-губернаторлигининг идораси. 31-рўйхат, 110-иш, 166-б.

² Ўша жойда. Ф. Фарғона вилояти ҳарбий губернаторлиги идораси. 2-рўйхат, 148-иш, 66-б.

³ Ўша жойда.

ИҚТИСОДИЙ ЗАМИН

Россиянинг Ўрта Осиёда ўтказган мустамлака сиёсати, айниқса, иқтисодга катта таъсир кўрсатди. Рус ҳукумати ва капиталистлар биринчи навбатда пахтачиликни ривожлантириш ва тўқимачилик саноатини арзон хом ашё билан таъминлашга қаттиқ киришдилар.

Маълумки, маҳаллий пахта навларининг сифати ва толасининг узунлиги жиҳатидан ҳунармандчилик саноатига мослашган эди. Шу бонс, у тўқимачилик саноати эҳтиёжини тўла қондира олмади. Мустамлакачилар буни ҳисобга олиб, ўлкада Америка пахта навларини иқлимлаштиришга қаратилган чораларни изчиллик билан амалга ошириш ҳаракатига тушдилар. Чунончи, Америкадан уруғлик пахта чигитлари келтирилиб, махсус тажриба станция ва плантацияларда экилди. Ҳатто, чигитлар деҳқонларга бепул улашилди. Ниҳоят, XIX асрнинг 80-йилларига келиб Америка пахта навини иқлимлаштиришни ўзбек деҳқонлари амалга оширдилар ва катта муваффақиятларга эришдилар. Бу пахтанинг толаси анча узун, ҳосилдорлиги ва сифати баланд бўлиб, тўқимачилик саноатининг талабларига тўла жавоб берарди.

1886 йилда етиштирилган пахтанинг ҳажми 3 млн., 1910 йилда 10,8 млн. ва 1915 йилда 18,5 млн. пудни ташкил этди. Бу пахтанинг деярли ҳаммаси Россияга олиб кетилиб, ўлка унинг хом ашё манбаига айлан-тирилди. Бу эса халқнинг, шу жумладан, маҳаллий юқори табақа вакиллари, зиёлиларнинг норозилиги ва нафратини уйғотиши турган гап эди.

Пахтачиликни ривожлантириш билан бир қаторда пахта тозалаш, ёғ ва совун заводлари юзага келди. Мустамлака даврида пахта тозалаш заводларининг сони 208 тага етиб, уларда пахта тозаланди ва тайёрланди. Уларнинг талай қисми маҳаллий бойларга тегишли эди. Масалан, Фарғона вилоятида 157 та пахта тозалаш заводининг 107 таси миллий буржуазия қўлида эди. Аммо-лекин, заводлар техникавий жиҳатдан анча заиф бўлиши билан бирга уларнинг эгалари рус капиталистлари ва фирмаларига қарам бўлиб, улар билан рақобат қилишга қодир эмасдилар. Бундан айрим бойлар мустаснодир, албатта.

Мустамлака даврида миллий буржуазия шаклланиб, жамият ҳаётида салмоқли ўрин эгаллаб борди. XX аср

бошларида улар орасида Миркомил Мирмўминбоев, Хўжаев, Фузанлов, Ҳакимбоев, ака-ука Вадьяивлар, Ориф Хожинов, Раҳимбоев, Обидов, Олимбоев, Муҳамедов, Қаримбоев ва бошқалар бор эди!

Аммо рус капиталистлари миллий буржуазия вакилларининг мустақил равишда ривожланишига йўл бермади. Буларга Туркистон ўлкаси билан алоқада кўпроқ воситачилар сифатида муносабатда бўлдилар. Натижада, миллий буржуазия «Москов савдо-саноат ширкати», «Ака-ука Шлосберг ширкати», «Вл. Алексеев ширкати», «Бр. Крафт ширкати», «Нева мануфактура ширкати», «Тригольник ширкати», «Данилов мануфактураси ширкати», «Морозов савдо уйи», «Прохорев мануфактураси» ва бошқа қатор фирмаларнинг исканжасида сиқилиб қолди. Кўрсатилган фирмаларнинг деярли ҳаммаси пахта ва бошқа хом ашё маҳсулотларини узлуксиз Россияга олиб кетавердилар. Улар пахтани арзон нархда олишдангина эмас, балки ундан тайёрланган турли газламаларни сотишдан ҳам катта даромад олдилар. Бундан ташқари, ўша фирмаларнинг пахта тозалаш заводлари ҳам бор эди. Масалан, 1912 йилги маълумотга кўра, фирмалар Фарғона вилоятининг ўзида 50 та пахта тозалаш заводларига эга эди.

Туркистон замини Россиядан келтирилган тайёр саноат моллари билан ҳам тўлдирилиб, чор ҳукумати ва фирмалар ундан ҳам мўмай даромадларни қўлга киритардилар.

Умуман айтганда, рус ҳукумати ва капиталистлар ярим асрлик вақт ичида маҳаллий халқ бойлигига чанг солиб, имкони борича кўпроқ ўзлаштиришга ҳеч нарсадан тоймадилар. Шунинг учун ҳам: «Эллик йилдан бери, — деб ёзган эди Фитрат, — эзилдик, таҳқир этилдик. Қўлимиз боғланди; тилимиз кесилди. Оғзимиз қолланди. Еримиз босилди. Молимиз таланди. Шарафимиз емурулди. Номусимиз ғасб қилинди, инсонийлигимиз оёқлар остига олинди. Тўзимли турдик, сабр этдик. Кучга таянган ҳар буйруғига бўйинсундик. Бутун борлигимизни қўлдан бердик»¹.

Хуллас, Туркистоннинг Россиянинг хом ашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилиши, аёвсиз таланиши ва қашшоқланиши жадидларнинг ҳам, мил-

¹ «Шарқ юлдузи». 1992 йил, 10-сон, 173-б.

лий буржуазиянинг ҳам нафратини уйғотди. Бу ҳолат уларда она юртнинг иқтисодий мустақиллигини тиклаш ва кураш ғоясини шакллантирди.

МАЪНАВИЙ ЗАМШ

(Мустамлакачилик сиёсати ўлканинг маънавий ҳаётига ҳам зарба берди. Чунончи, миллий тилнинг ривожланишига йўл қўйилмай, рус тилига давлат мақоми берилди. XX аср бошларида бир нечта газеталарни чиқаришга рухсат этилди, лекин улар кўп умр кўрмай бекитиб қўйиларди. Асосий халқ оммаси саводсизлиги орқасида газеталар маълум бир тор доиранинг эҳтиёжини қондирарди, холос. Рус ҳукумати халқ маорифини ривожлантиришни ҳаёлига ҳам келтирмай, мактаб ва мадрасаларни маблағ билан таъминламади. Айрим маълумотларга қараганда, Туркистон генерал-губернаторлиги бюджетининг фақат бир фоизигина маорифга ажратилган. Унинг ҳам 74 фоизи рус мактабларини, 26 фоизи рус-тузем мактабларини таъминлашга сарфланди.)

Яхшиямки, миллий буржуазия ва жадидлар бор экан, улар биргаликда мактаб ва мадрасаларни таъминлаб турдилар. Шунингдек, ота-оналарнинг кўрсатган моддий ёрдами муҳим аҳамиятга эга бўлди. Рус ҳукумати мактаб ва мадрасаларни ўрта аср қолақлигида сақлашга ҳаракат қилиб, уларни қаттиқ назорат остида ушлаб турарди.

Бунинг сабаби шундан иборат эдики, рус ҳукумати туб аҳолининг саводли бўлиб, билими ошгач, миллий ҳис-туйғулари ўсишидан жуда чўчиган. Иложи борича ўлка халқини аста-секин руслаштиришга қаратилган сиёсатни ҳаётга тадбиқ этишга ҳаракат қилди. 1970 йилдаёқ Россия халқ маорифи вазирлиги «Маорифнинг мақсади, пировардида барча маҳаллий аҳолини руслаштиришдан иборат бўлиши» ҳақида қарор қабул қилган эди. Шунга ўхшаш фикрни Н. О. Остроумов ҳам айтган: «Рус ҳукумати маҳаллий аҳолини рус халқи билан аралаштиришга ҳаракат қилиши керак. Шу йўналишда маҳаллий аҳолининг маорифини маълум даражада ривожлантириш лозим».

Рус давлатининг ярим асрдан ортиқ ҳукмронлиги даврида ҳукумат томонидан маҳаллий аҳоли учун бирорта замонавий миллий мактаб, ўрта ва олий ўқув юрти очилмади. Натижада, ўзбек ва бошқа туб аҳоли

вакиллари қоронғуликда ва қолоқликда, умуман, маънавий қашшоқликда ҳаёт кечирди. Бунда юқоридаги Н. О. Остроумовнинг «хизмати» катта бўлди. Шу боис ҳам жадид Мирмуҳсин Шермухамедов шундай ёзган эди: «Табий Туркистонга маориф инспектори қилиб белги-лангач, қарт миссионер Остроумовнинг таъсири ила бизда... мунтазам мактаб, мадраса очира олмас эди. Қарт миссионер бунга пичроқ (ифлос) бир қасд ила қарши келадир эди. Зеро, тажрибали бир мактаб ва мадрасада ўқиб чиққан шогирдларда диний, миллий ҳис-туйғу бўлар эди. Улар миссионернинг пичроқ маслагига хизмат этмасдилар. Энди революциядан сўнг миссионерларнинг уясига таёқ тикилиб тўздирилгач, қарт миссионер Остроумов Туркистондан йўқолди. Туркистон 27 йиллик шум малъундан қутулганидан кейингина сулу олди».

(Ҳақиқатан ҳам, Остроумов кўп йиллар мобайнида улугмиллатчилик сиёсатининг илҳомчи ва ижрочиларидан бири эди.)

Рус маъмурияти ва зиёлилари орасида агар мактаб ва мадрасалар фаолиятига имкон яратилса «ғафлатда ётган мусулмонларнинг уйғониши» ва «нонимиз яримта» бўлиши мумкин, деган хавотирланиш йўқ эмас эди.

Кўрилаётган даврда маънавий ҳаётнинг негизи бўлмиш дин дахлсизлиги сақланган бўлса-да, лекин дин пешволарининг жамиятдаги мавқега қаттиқ зарба берилиб, таъқиб остига олинди. Вақф ерларининг қисқартирилиши ва уларни рус маъмурияти назоратига олиниши ҳам диннинг иқтисодий заминини анча заифлаштирди. Дин пешволарининг ҳар бир «ножўя» ҳаракати панисломизм ва пантуркизм сифатида қораланди. Мустамлакачилар халқнинг маънавий ҳаётини тарихий ёдгорликларни харобага айлантириш билан ҳам қашшоқлаштирди.

(Босқинчилар ўзбекларни жаҳон тараққиётидан четда қолдириб, фан ва маданиятнинг ўсишига катта тўсқинлик қилди. Бундай, миллатнинг ҳозирги кунинигина эмас, балки келажagini ҳам барбод этувчи миллий зулм жадидларнинг маънавий курашининг асосини шакллантирди.)

Улар биринчи навбатда халқнинг саводини чиқариш ва жаҳон андозаси даражасида билимини оширишга киришдилар. Улар ёшларни ўқитиш учун Германия, Франция, Туркия, Миср ва бошқа мамлакатларга юборишни талаб этдилар. Масалан, бундай таклифлар

М. Беҳбудийнинг «Эҳтиёжи миллат» (1909) ва Чўлпоннинг «Дўхтир Муҳаммадёр» (1915) сингари мақолаларида баён этилди.

Жадидлар миллий матбуотни ривожлантириш билан ҳам халқ «кўзини очиш»га ҳаракат қилдилар. Чунончи, улар 1905 йил охирида «Ўрта Осиёнинг умр гулзорлиги» номида газета чиқаришиб, мактаб ислоҳотларига ва бошқа ҳаётий масалаларга оид мақолаларни чоп этишди. Аммо газета икки ойдан кейин фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлди.)

1905 йилда жадидларнинг «Тараққий» номли газетаси чиқарилди. Унда маорифда ислоҳотларни ўтказишга даъват этувчи фикр-мулоҳазалар, ўлка сиёсий-маъмурий тизимини танқид қилиш ва мусулмонларнинг бирлигини таъминлашни ўз ичига олган мақолалар чоп этилди. Шунинг учун ҳам газета кўп ўтмай ҳукумат томонидан ёпиб қўйилди. 1906 йил сентябрида «Хуршид» («Қуёш») газетаси чиқа бошлаб, унда эҳтиётлик билан сиёсий-ижтимоий бошқарув тизими танқид қилиниб, халқнинг сиёсий онгини уйғотувчи мақолалар чоп этилди. Бироқ бу газета ҳам ўша йилнинг охири ойларида маъмуриятнинг кўрсатмасига биноан тўхтатилди. 1908 йилда «Шуҳрат» деган номда жадид газетаси чиқди. Унда босилган М. Беҳбудий мақолаларидан бирида, туб аҳоли вакилларида муҳандислар, қонуншунослар, докторлар, иқтисодчилар тайёрлаш учун ёшларни хорижий мамлакатларга юбориш лозимлиги кўрсатилди. Шунингдек, у сиёсий ҳаётга доир мақолаларни ҳам эълон қилди. Бу газета ҳам, одатдагидек, ҳукумат томонидан ёпилди.

Демак, рус маъмурияти газеталарни бирин-кетин ёпиб, жадидларнинг маърифатпарварлик фаолиятига тўсқинлик қилиб турган. Аммо, жадидлар бўш келмай 1913—1915 йиллар орасида «Самарқанд», «Садои Туркистон», «Садои Фарғона», «Жонли тил», «Бухорои шариф» ва «Турон» газеталарини ҳамда «Ал-ислоҳ» ва «Ойна» журналларини чиқардилар. Уларда ислоҳотлар ва бошқа долзарб масалалар бўйича фикр-мулоҳазалар ўз аксини топди. Жадидларнинг машҳур вакилларида бири Чўлпон ўтмиш замонларда маърифат ҳам ривожланганлигини, бироқ мустамлакачилик даврида инқирозга учраганлигини таъкидлаган. «Рус ҳукумати вақтида, — деб ёзганди у, — ички Россия мусулмонларини чўқинтирмақ ишида Рустами Зол (Рустам Зол) бўлгон, бизнинг маълун Остроумов тўрамининг

устози саналган машҳур Ильминский чўқинтириш сиёсатининг бири бўлгон машҳур Поледонаевга ёзган хатида: «Ерлик халқ орасидан бизнинг учун фойдалик ва ҳеч бўлмаганда зарарсиз кишилар, у рус тилини туттилиб, уялиб, гапиратургон, ўрисча ёзганда бирмунча хато билан ёзатургон, бизнинг губернаторимиздан эмас, ҳатто устол бошлиғи (мирзо)миздан ҳам қўрқатургон кишилардир», деган эди.

«Бунга қарши, — деб сўзини давом эттиради Чўлпон, — биз рус тили билан эмас, ҳатто Оврупо маданиятли миллатларнинг тили ва билими билан жавоб берсак, одам қатори яшамоққа албатта ҳақ қозонармиз. Энди бу эзгу ҳаракатга тарихимизда кўролмаганимизга бир нарса қўшилса, яъни ўзбекнинг эркин йиғитлари эмас, тутқун қизлари ҳам Ильминский васиятига қарши исён бошласа, ўзи учун энг тотли бўлгон элидан, отонасидан кечиб, минглаб чақирим ерга кетсалар, одам қатори ҳақини, туртки емасдан, урилмасдан, сўкилмасдан ўз ҳуқуқини ортиғи билан қозонаоламиз. Эски турмуш ўлим тўшагида, йиғитларимизнинг чин билимига қараб бу интилишлари эски турмушни бироз аввал ерга кўмгусидир».

Гарчанд ушбу ажойиб ва жўшқин фикрлар 1922 йилда «Қизил байроқ» газетасида ёзилган бўлса-да, лекин ундаги ғоялар ва умуман, жадидларнинг фаолияти рус ҳукумати вақтида намоён бўлган.

Юқорида қайд қилинган Миркомил Мирмўминбоев Андижонда шифохона ва мадраса очиш учун кўп ҳаракат қилди, лекин рус маъмурияти унинг мавқен янада ошиб кетишидан ва халқнинг «уйғониши» дан қўрқиб режасини амалга ошишига йўл бермади. Бу хусусда қуйидаги архив ҳужжати далолат беради:

Фарғона вилоят бошқармасига

«Миркомил Мирмўминбоев Андижон шаҳрида қурмоқчи бўлган мадраса масаласи бўйича шунини маълум қиламанки, Фарғона вилоят бошқармасидан мавжуд мадрасаларни кенгайтириш ва янгиларини қуришга иложи борича рухсат этмасликни ва фақатгина эски мадрасаларни таъмирлашга рухсат берилишини сўрайман.

Охирги пайтларда баъзи бир шаҳарларда (Андижон, Қўқон ва Ҳўратепа) мусулмонларнинг баъзи бир мачит

ва мадрасаларига ўқувчиларнинг мисли кўрилмаган даражадаги катта оқими кела бошлади. Бу давлат манфаатларига зид ҳолдир. Масалан, шундай мадрасаларнинг бирида муллаваччалар сони 160 кишидан бирданга 600 кишига кўпайган. Андижон шаҳрида шундоқ ҳам мусулмон мактаблари керагидан ортиқроғдир».

Туркистон ўлкаси халқ билим юртларининг инспектори имзо чеккан мазкур ҳужжат рус ҳукумати хоҳиш-иродасининг ифодасидир, албатта.

Демак, (рус ҳукуматининг маориф ва маданий соҳадаги сиёсати ўзбек ва бошқа туб аҳолини саводсизликда ва қолоқликда сақлашга, умумжаҳон тараққиётидан маҳрум этишга қаратилган эди. Шунинг учун ҳам халқ оммаси маънавий жиҳатдан қашшоқлашди. Мана шундай реакцион сиёсатга қарши ўлароқ жадидларнинг маърифий ва маънавий кураши юзага келди.)

XIX асрнинг иккинчи ярми — XX аср бошларидаги шароит жадидларнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий қарашларини белгилади. Бу тарихий аҳамиятга молик ғоялар миллий буржуазия, руҳоний ва умуман, маҳаллий юқори табақанинг илғор вакиллари ҳам қамраб олди. Чунки Россия ҳукмронлиги ўлкани хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирди, мустамлакачилик ва улуғмиллатчилик сиёсатини авжига миндирди.

«Ватанга содиқлик ва унинг мустақиллигини тиклаш ҳис-туйғулари ҳам жадидлар етакчилигида жамиятдаги барча табақаларни озодлик курашига чорлади. Жадидлар шароит тақозосига кўра, биринчи навбатда халқнинг саводини чиқариш, билимини ошириш, миллий ҳис-туйғуларини ва сиёсий онгини ўстириш учун курашдилар. Бошқачароқ айтганда, улар фаолиятининг дастлабки босқичида маърифатпарварлик салмоқли ўринни эгаллади. Аммо, бу уларда сиёсий ғоялар ва мақсадлар йўқ эди, деган гап эмас, албатта. Аксинча, юқорида кўрсатилганидек, сиёсий қарашлар мавжуд эди-ю, лекин уни дарҳол амалга ошириш учун ҳали шароит етилмаган эди. 1917 йилда Россияда Романовлар сулоласи афдарилиб, сиёсий курашга имкон туғилиши биланок жадидлар, миллий буржуазия ва руҳоний вакиллари биргаликда Туркистон мустақиллиги учун сиёсий кураш бошладилар.»

ФАРҒОНА ВОДИЙСИДАГИ 1916 ЙИЛ ҚЎЗҒОЛНИ ҚАТНАШЧИЛАРИНИНГ ХОТИРАЛАРИДАН

(1956 йилда ёзиб олинган)

ЛАЙЛАЕВ МАВЛОН

Туғилган йили — 1884

Туғилган жойи — Марғилон шаҳри, Тошмозор маҳалласи

Миллати — ўзбек

Отасининг касби — қассоб

Ўзининг касби — чоракор, мардикор, ғишт терувчи

Турар жойи — Фарғона шаҳри, Садовая кўчаси, 11-уй

Лайлак исмли отам қассобчилик билан шуғулланиб, менинг гўдаклигим вақтидаёқ ўлиб кетган экан. Шундан кейин бечора онам уч бола билан бева қолиб, бойларнинг эшигида чўри сифатида ишлаб, кўп машаққатларни бошимиздан кечирганмиз. Отамнинг вафотидан 7—8 йил ўтгандан сўнг, онамни бир чоракор хотинликка олди. Мен ёшлигимга қарамасдан, ўгай отам билан биргаликда Матмусабойнинг ерида чоракорлик қилдик. Бизнинг ҳаётимиз жуда оғир бўлганлиги учун ҳаммавақт йўқчиликда ва азоб-уқубатда яшадик. Мингбошилар, судхўрлар ва бошқа бой кишилар бизларни «ҳайвон» каби ишлатиб, ҳаддан ташқари қаттиқ эзганлар. Мен чоракорликдан кўпинча бош тортиб, шаҳарда ҳам-молчилик, ғишт қуйиш, кўча супуриш ва бошқа шунга ўхшаш ишлар билан шуғулланар эдим. Лекин, ҳар қандай ҳаракатларимга ва ишлашимга қарамасдан, қорним нонга тўймас, устим кийимга ёлчимас эди. Гоҳ қишлоқда ўгай отамникида, гоҳ шаҳарда ўзимга ўхшаш ўртоқларимникида туриб ҳаммавақт сарсонликда умр кечирганман. 1916 йил рўза ойи кунларидан бирида қишлоқдан шаҳарга тушганимда, камбағалларни мардикорликка олар эмиш, деб эшитдим. Бу хабар фақат мени эмас, балки ҳамма кишиларнинг ҳам ғазабига ғазаб қўшди. Бунинг натижасида зolimларга қарши бош кўтариш ва мардикорликка бормаслик учун курашиш камбағалларнинг бирдан-бир тилаги бўлиб

қолди. Чунончи, эрталаб Урда тагига тахминан 20 мингга яқин кишилар йиғилди. Бу ерга тез орада чор ҳукуматининг амалдорлари ва маҳаллий бойлар ҳам қўлларида қоғоз ушлаган ҳолда етиб келдилар. Улар Урда тагидаги чойхонанинг баланд супасига чиқдилар. Шундан кейин Маҳмудбек мингбоши халққа қараб «осмон баланд, ер қаттиқ», шунинг учун ҳеч қаёққа биздан қочиб қутулолмайсизлар, «биз сизларни нима қилсак, қилаверамиз», «мардикорликка боришларингиз шарт» деганда, бизлар унга қараб: «Сен золим ўзинг бор», «Тўнғиз Маҳмуд мингбоши йўқолсин!», «Биз бормаймиз» ва «Ур!» деб бақирдик. Шундан кейин оломон бошланиб, бойларга қарши ҳужум қилинди. Мен ҳам золим мингбошилардан аламимни олиш пайти келди деб, уларга ҳужум қилдим. Мен биринчи бўлиб Маҳмудбек мингбошини ерга йиқитиб «энди қўлга тушдинг-ку!» деб икки қўлим билан томоғидан бўғганлигим учун хириллаб овози чиқмай қолди. Шу ондаёқ оломон мингбошини болта, тош ва ғиштар билан уриб ўлдирдилар. Шундан кейин мен бир тўда ҳамроҳларим билан «Маҳмудбекнинг уйини куйдирамиз ва мол-мулкини таллаймиз», деб кетдик. Қўзғолончиларнинг олдинги сафида мен кетаётган эдим. Шунинг учун йўлда Ҳамид номили миршаб менга ўқ узди, аммо ўқ менга тегмади. Ҳамроҳларим билан бирга миршабнинг олдига бориб, уни отдан йиқитдик ва бошини ердаги тошга урдик. Оломон Ҳамид миршабни ҳам тош ва ғиштар билан уриб пачақлаб ташладилар. Бошқа бир ўрус миршаби қилаётган ишимизнинг устига келиб қолиб, менга қилч солди ва бўйнимни ярадор қилди. Дарҳол ўртоқларим бўйнимга тупроқ сепиб, белбоғ билан боғлаб қўйдилар. Ўрус миршаби эса қочиб қутулди. Биз Маҳмудбек мингбошининг уйига бориб, бутун мол-мулкини таладик. Мен ўз ўртоқларимга мингбоши уйидаги кийим илинадиган чиройли қилиб ишланган узун дорпечларни ҳам олишларини буюрдим. Натижада Маҳмудбекнинг уйида ҳеч нарса қолмади деса бўлади. Шундан кейин мен Ақшақ қишлоғига, ўгай отамникига қочиб кетдим. Эртасига шаҳарга қовун сотишга тушган бир деҳқон шаҳарда миршаблар мени ахтариб юрганликларини ва агарда мени топиб беришмасалар, шаҳар аҳолисининг ҳаммасини ўлим жазосига тортишлари тўғрисида хабардор қилди. Бу хабарни эшитиб, битта мен сабабли шаҳар халқи қирилмасин деб, ихтиёрий равишда шаҳарга тушдим ва

қамоққа олиндим. Янгибоғдаги маҳкамада менинг оёқ-қўлларимни боғлаб, ўн бир мартаба аскарлар ерга копток сингари урдилар. Мен ҳушимдан кетиб қолдим. Бошқа қўзғолончилар ҳам мен сингари раҳмсиз жазоланди. Янгибоғдаги маҳкамада учта ўзбек хотини қўзғолонга фаол қатнашганлиги учун қамалган эдилар. Бу ерда қилич билан жароҳатланган бўйним оғирлашди. Шунинг учун мени ҳарбий касалхонага юбордилар ва бир оз тузалганимдан кейин ҳаммамиз суд қилиниб, мен 15 йилга кесилдим. Оёқларимизни кишанга солдилар ва мени Сибирга сургун қилдилар. Бу ердан 1917 йилдан кейин ўз ватаним Марғилонга қайтиб келдим.

РАЗЗОҚОВ РАҲМОИ

Туғилган йили — 1890

Туғилган жойи — Марғилон уезди, Яккатут қишлоғи

Миллати — ўзбек

Отасининг касби — арава устаси

Ўзининг касби — отасига ёрдамлашган, шогирд

Турар жойи — Фарғона вилояти, Тошлоқ тумани, Бирлик қишлоқ кенгаши

1916 йилги қўзғолондан олдин мен туғилиб ўсган Яккатут қишлоғида пахта, бошоқли донлар ва сабзавот экинлари етиштирилар эди.

Қишлоқдаги экин майдонларнинг анча қисми Мансурхўжа мингбоши, Саидахмадхўжа ва Мамажон каби бойларнинг қўлида эди. Бу бойларнинг ерларида деҳқонлар чоракор сифатида ишлаганлар. Чоракорлар тинмай ишлашларига қарамасдан, ҳеч вақт ўз ҳаётларидан мамнун бўлмаганлар. Чунки ер эгаси бўлган бой чоракор меҳнат қилиб етказган ҳосилнинг кўп қисмини ўзига олиб, унинг жуда оз қисмини чоракорга берар эди. Шунинг учун чоракор жуда оғир ҳаётда яшаган. Чоракорлар муҳтожлик натижасида бойлардан қарз олишга мажбур бўлганлар. Аммо, чоракор ўз қарзини тўлолмай, бойнинг қарздорлик кишанига тушиб, бойнинг ерида худди қул каби ишлашга мажбур бўлган. Якка хўжаликка эга бўлган майда деҳқонларнинг аҳволи ҳам жуда оғир бўлган. Оғир солиқлар ва ҳосилнинг кўпинча унумсиз бўлиши натижасида майда деҳқонлар қарздор бўлиб қолар эдилар. Лекин бундай деҳқонлар ҳам қарзларини беролмай, хонавайрон бўлганлар. Чунончи, бойлар қарз олган деҳқонларнинг ерла-

рини, мол-мулкларини ўзларига мажбурий равишда тортиб олиш йўли билан берган қарзларини ундирганлар. Масалан, қишлоқдаги Ғозибеков Ҳошимбек номли бой камбағал деҳқон Исматуллаев Қирғизнинг ерини ўз қарзини бера олмаганлиги учун тортиб олган. Шундай йўл билан Мансурхўжа мингбоши ҳам камбағал деҳқон Ҳантов Холмирзанинг ерини ўзига қаратиб олган эди. Қишлоқда камбағалларга тутун пули, сув пули, таноб пули ва бошқа бир қатор солиқлар солинган. Умуман айтганда, 1916 йилги кўзғолон арафасида қишлоқ ва шаҳар аҳолисининг турмуш ҳаёти жуда ёмонлашиб, меҳнаткаш омма зулмга қарши курашиш учун этилиб турган эди. Ана шундай бир пайтда рус ҳукуматининг подшоеси ўзбеклардан мардикорликка олмоқчи бўлиб фармон чиқарди. Бу фармон маълум бўлгандан кейин камбағалларни шу даражада кўзғатдики, ҳатто хотин-қизлар ва ёш болалар бутун кечаси билан ухламай, ўз оталари, акалари тўпланган жойларда қатнашиб нафрат ва ғазаб билан йиғлаб ўтирдилар. Мен турган қариндошларимнинг маҳалласида кечаси билан шовқин-суронлар бўлиб: «Чор ҳукумати ва мингбошиларнинг уйи куйсин!», «Бойларнинг падарига лаънат!», «Мардикорликнинг зулмини ҳам биз камбағаллар тортамызми?» дейишиб, золимларга қарши очиқдан-очиқ бош кўтаришга қарор қилдилар. Мен ҳам буларнинг ҳаракатига қўшилиб, кўзғолонда қатнашдим. Чунки, мингбошиларга ва бойларга бошқалар билан бир қаторда мени ҳам аламин бор эди. Чунинчи, отам солиқларни тўлаши билан биргалликда мингбоши ва бошқа бойларга тегишли араваларни тузатганда, улар отамга иш ҳақи бермас эди. Бундан отам ва мен жуда хафа бўлиб юрар эдик. Мардикорликка олиш тўғрисидаги хабар тарқалган куни эртасига эрталаб шаҳарнинг Урда тагига 20 миңга яқин кишилар тўпландилар. Булар ойболта, пичоқ, тош, йўғон таёқлар билан қуролланган эдилар. Урда тагига халқнинг тўпланганлигини эшитиб, чор ҳукумати ва маҳаллий амалдорлар етиб келиб халқни юпатмоқчи бўлиб, мардикорликка олишнинг гўё камбағалларга фойдали иш эканлигини тушунтиришга интилдилар. Аммо, халойиқ учига рўмол боғланган таёқларни осмонга кўтариб ва силкитиб: «Мардикорликка бормаёмиз!», «Золимлар борсин!» ва «Ур!» деган овозлар кўтарилди. Кўзғолончилар амалдорларга ҳужум қилиб Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошиларни энг катта золим

ва бой сифатида ўлдирдилар. Мен ўз кўзим билан Маҳмудбек мингбоши ўлигини хотинлар томонидан тош бўрон қилинаётганлигини кўрдим. Мингбошиларни ўлдиришда мен ҳам бевосита қатнашганман. Одамлар ўлдирилган мингбошиларнинг тепасида туриб: «Худого шукур, золимлардан қутулдик» деб, бир-бирларига мурожаат қилдилар. Қўзғолон вақтида ўрус ва маҳаллий миришаблардан ҳам кишилар ўлдирилди. Шу воқеалардан кейин мен ўз қишлоғим Яккатутга қочиб кетдим ва шаҳарда қўзғолон бўлганлигини хабар қилдим. Бу хуш хабар камбағалларни руҳлантириб, Яккатутда ҳам қўзғолон бошланishiга олиб келди. Яккатут ва унинг атрофидан келган чоракорлар, хонавайрон бўлган майда деҳқонлар ва бошқа камбағаллар эртасига биргаликда қўзғолон кўтариб, золимларга ва чор ҳукуматига қарши курашдилар. Қўзғолончилар Мансурхўжа мингбошини уйидаги олиб чиқиб, «Бизнинг устимиздаги зулм камми?», «Мардикорликка бойлар борсин», деб унга ҳамла қилдилар. Мансурхўжа мингбоши қочиб қутулди. Қўзғолончилар унинг уйига бостириб кириб, мол-мулкини талон-тарож этди. Новвойчилик билан шуғулланган камбағал Солиев М. Мансурхўжа мингбошининг уйидаги шкафни очиб, бутун қарз векселларини олди ва қўзғолончиларга қараб: «Энди ҳаммангиз қарздорликдан қутулдингиз», деб векселларни ёндириб ташлади. Бу вақтда элликбоши Мирзарайим қўзғолончилар томонидан ҳушидан кетгунча калтакланди. Пешиндан кейин қочиб кетган Мансурхўжа ўрус аскарлари билан келиб, уч кишини оттириб ташлади. Кўп кишилар калтакланди ва қамоққа олинди. Қўзғолончиларнинг мол-мулклари таланди. Яккатутдаги қўзғолончиларнинг фаол қатнашчиларидан 58 кишини, жумладан, мени ҳам тутиб олишиб, Фарғона турмасига қамадилар. Бу ерда ҳаммамиз турли муддатлар билан суд томонидан ҳукм қилиндик. Марғилон шаҳридаги ўрда таги қўзғолонда мингбошиларни ўлдиришда ташаббус кўрсатган камбағал Нурматосиб ўлдирилди. Қўзғолоннинг фаол қатнашчиси Мукаррамхон ҳам осилди. Мени эса 4 йил каторга жазосига ҳукм қилдилар. 1917 йилдан кейин озод бўлиб, Марғилонга қайтиб келдим.

ГОФУРОВ МУЗАФФАР

Туғилган йили — 1889

Туғилган жойи — Маргилон шаҳри, Машад даҳаси, **иккинчи Қорахўжа маҳалласи**

Миллати — **ўзбек**

Отасининг касби — **деҳқончилик, кўнчи**

Ўзининг касби — **отасига қарашган**

Турар жойи — **Маргилон шаҳри, 98-квартал, 19-уй**

1916 йилнинг рўза ойида бўлиб ўтган Ўрда таги қўзғолонидан икки кун олдин Саидаҳмадхўжа Гиёсхўжаевнинг уйида чор ҳукуматининг чиновниклари, тўрт мингбоши, тўрт депутат ва бошқа ҳукумат катталари йиғилишиб, мардикорликка олиш тўғрисидаги чор ҳукуматининг фармонини амалга ошириш масаласи бўйича муҳокама ўтказилганлиги шаҳарга маълум бўлиб қолди. Мингбошилар ва бошқа амалдорлар мардикорликка олишликдан фойдаланмоқчи бўлиб, бой оилаларидан уларнинг болаларини мардикорликдан олиб қолиш шarti билан пора олдилар ва мардикорлик рўйхатига камбағалларни киргиздилар. Бу хабарларнинг тарқалишига Қосимхўжа қозининг кичик укаси Мукаррамхон сабабчи бўлган эди. Мукаррамхон ҳар даҳага одам юбориб мардикорликка фақат камбағаллардан олинмоқчи эканлигини хабар қилди. Шундан кейин, камбағаллар ҳар жойларда тўпланиб, золимларнинг хатти-ҳаракатлари ва жабр-зулмга қарши қўзғолон қилишга аҳдлашдилар. Чунончи, эрталаб соат 5-6 ларда Ўрда тагидаги майдонга бир неча минг киши тўпланди. Буларнинг ичида мен ҳам бор эдим. Тахминан, соат 10 ларга яқин Ўрта тагига шаҳарнинг ўрус ва маҳаллий амалдорлари етиб келиб, чойхона ёнидаги балаид супага чиқдилар ва мардикорликка олиш тўғрисидаги фармонни расмий суратда эълон қила бошладилар. Халойиқ бирданига бақириб, қўлларида таёқ ва тош ушлаганлари ҳолда золимларга ҳужум этдилар. Натижада, Маҳмудбек ва Мавлонбек каби икки мингбоши, Аҳмад ва Суязов деган миршаблар оломон қилиниб ўлдирилди. Қолган золимлар отга миниб ҳар томонга қочдилар. Буларнинг кетидан қўзғолончилар тўда-тўда бўлиб қувлаб кетишдилар. Шу воқеа юз бераётган вақтда Костья Марков номли полиция старшийси Ўрда тагидаги телефон будкасига кириб кетди. Мен ва Иброҳимов Қимсан у миршабнинг телефон орқали аскарларни чақиришлигини

айтлаб, дарҳол телефон симний узишга киришдик. Иброҳимов Қимсаннинг ёрдами билан будка устига чиқиб, телефон симини узишга эришдик. Буни кўрган будка ичидаги миршаб чиқиб менга қилич билан ҳам-ла қилди. Аммо қилич менга тегмади. Шундан кейин миршаб отга миниб қочиб кетди. Мен эса ўз уйимга кетдим. Кечқурун тахминан соат 5—6ларда Фарғонадан Марғилон шаҳрига чор ҳукуматининг аскарлари келганлигини ва бошқалар билан бир қаторда мени ҳам суриштириб юрганликларини эшитиб, Қўқонга, бу ердан Андижон ва Тошкентга қочдим. Лекин охирида тутилиб, қамалган бўлсам ҳам, 1917 йилдан кейин суд қилинмасдан озод бўлиб, тугилиб ўсган Марғилонга қайтдим.

ИБРОҲИМОВ ҚИМСАН

Туғилган йили — 1889

Туғилган жойи — Марғилон шаҳри, Тоғлик маҳалласи

Миллати — ўзбек

Отасининг касби — кавушдўз касби

Ўзининг касби — Марғилон шаҳар почта-телеграф ишчиси

Тураж жойи — Марғилон шаҳри, Пушкин кўчаси, 125-қўртал,

36-уй

Менинг отам Марғилон шаҳрида ямоқчилик ва кавуш тикиш билан шуғулланган. Отамнинг жуда ҳам камбағал бўлиши ва оиламизни таъминлай олмаганлиги учун ёшлигимдаюқ бойларнинг эшигида бир бурда нон учун хору зор бўлиб, малай сифатида ишлаганман. Шунингдек, қоровулчилик, мешкобчилик, новвойларга шогирдчилик ва извошчилик ишларини ҳам қилганман. Охирида, яъни 1915 йилда телефон тузатиш ҳунарини ўрганиш учун шогирд бўлдим. Бу иш ҳам мени қашшоқликдан қутқара олмади. Менга ўхшаш кишиларнинг сони жуда кўп бўлиб, ҳаммамиз зулм остида яшар эдик. Ана шундай ўтакетган даражада оғир шароитда яшаётган вақтимизда биз камбағалларни золимлар мардикорликка олиб, бошқа юртларга юбормоқчи бўлдилар. Бу ҳаммамизнинг нафратимизга нафрат қўшди ва зулмга қарши астойдил бош кўтаришимизга баҳона бўлди. Ҳар маҳаллада қўзғолон бўлган кунни кечаси кўчаларда ва ҳатто уйларда кишиларнинг йиғилишиб, «бир ёқадан бош чиқарайлик» ва «золимларга қарши курашайлик»,

«Золимларнинг дастидан қачон қутуламиз» дейишиб, рўза саҳаридан кейин Урда тағига тўпланмоқчи бўлдилар. Бу ерга мардикорликка олишга қарши кураш учун бой гуруҳларининг баъзилари, жумладан, Қаландархона даҳасининг қозиси Қосимхўжа қози ва унинг укалари Умархон ва Мукаррамхон келдилар. Буларнинг ичда айниқса, Мукаррамхон мардикорликка қарши курашда фаол қатнашди. У қўзғолон бўлган кун кечаси маҳаллама-маҳалла от билан юриб, мардикорликка камбағалларгина олимоқчи эканлигини хабар қилди. Рўза саҳаридан кейин Янгибоғда жойлашган полиция маҳкамаси олдига кўп одамлар тўпланиб, чор ҳукумати амалдорларининг чиқишларини талаб қилди. Аммо, улар қўрқиб, халқ кўзига кўринмадилар. Шундан кейин халойиқ азонга яқин Қаландархона даҳасидаги Жармачитга келди. Бу ерда ҳам кўп одамлар тўпланиб турган эканлар. Ҳаммамиз бир-биримизга қўшилиб кетиб, Қосимхўжа қозидан: «Нима учун мардикорликка фақат камбағаллардан олинади?», «Сиз қози бўла туриб нима учун адолатсизликка қарши чиқмайсиз?» деб унга бақирдик. Қосимхўжа қози эса бизнинг талабимиз ва сиқувимиздан бизнинг томонимизга ўтди ва бизлар билан бирга Саидахмадхўжа зовудчиникига бордилар. Бу киши шаҳарнинг энг таъсирли катта бойларидан бири бўлиб, мардикорликка олишнинг биринчи тарафдорларидан эди. Саидахмадхўжа ўзининг бу фаолияти билан чор ҳукуматига хизмат кўрсатмоқчи эди. У 4-5 мингдан ортиқ одамларни ўзига қарши келаётганларидан хабардор бўлиб, Фарғонага қочиб кетган экан. Шунинг айтиши керакки, Саидахмадхўжага қарши борганларнинг орасида унинг ихтиёрида ишловчи ишчилар ҳам кўп эди. Биз ҳаммамиз Саидахмадхўжани уйдан тополмай Урда тағига келдик. Бу ерга келаётганимизда йўлдан бизга бошқа одамлар ҳам қўшилди. Бизнинг қаторимиз бир неча минг кишига борди. Биз Урда тағига келсак, бу ерда ҳам жуда кўп кишилар йиғилишган экан. Орадан кўп ўтмай чор ҳукуматининг мансабдорларидан бири мардикорликка олиш тўғрисидаги фармонни ўқиб тамомламасиданоқ халқ орасидан: «Чор ҳукуматига бормаймиз!», «Золимлардан ўлар бўлсак, ўлиб бўлдик!» — деган овозлар ва шовқин-суронлар кўтарилди. Шу вақтда эски йиртиқ чопон кийган бир

камбагал (узоқроқда турганим учун бунинг кимлигини танимадим) одамларнинг елкасидан-елкасига эмак-лаб ўтиб, фармони ўқиётган мансабдорга ташланди ва уни қўлидаги қоғозга чангал солиб йиртди. Мансабдор эса уни отинга ҳаракат қилган бўлса ҳам, лекин бундай қилолмай, қиличнинг қўлига олиб ва ҳар икки томонга айлантириб, мингбошининг отини миниб ва тўшпончасини олиб ҳар икки томонга тез-тез отган ҳолда қочиб кетди. Қўзғолончилар унинг кетидан қувлаган бўлсалар ҳам, аммо уни ушлолмадилар. Шундан кейин қўзғолончилар маҳаллий амалдорларга ҳужум қилиб, уларни зolim сифатида оломон қида бошладилар. Мен эса Ўрда тагидаги полиция будкасидан телефон орқали Фарғонадан аскар чақиритишга ветилаётганларнинг кўриб, Гофуров Музаффар билан телефон сўзини уздим. Қўзғолон вақтида мингбошилардан Мавлонбек ва Маҳмудбек оломон остида ўлдирилди. Ҳатто мингбошининг, яъни Маҳмудбекнинг ўлиб ётган мурдаси ҳам жазоланди. Чунончи, 15—20 камбагал кишилар жуда катта оғир тошлар кўтариб келишиб, Маҳмудбек мингбоши мурдасининг устига ташлаб юбордилар. Маҳмудбек мингбошининг қиличини Лайлаев Мавлон номли бир камбагал тақиб олиб, «zolimларни қирамиз» деб орқасидан бир неча минг кишини эргаштириб юрганини кўрдим. Иккинчи мингбоши Мавлонбекнинг ўлдирилиши каппоннинг жувор бозорида юз берган эди. Бу ерда чойхона қуриш учун келтирилган бир неча минг гишт қўзғолончилар учун қурол сифатида хизмат қилди ва бу гишталар билан биринчи галда Мавлон мингбоши ўлдирилган эди. Бу мингбоши шу даражада оломон қилиндикки, унинг гавдаси гишталарга кўмилиб, мутлақо кўринмай қолди. Қўзғолончиларнинг бир қисми чор ҳукуматининг Суязов номли полиция старшийсини қувлаб бориб, ҳозирги электр станциясининг рўпарасида оломон қилиб ўлдирдилар. Ўрда тагидаги Қодиржон деган носпурушнинг дўконига қочиб бекинган иккинчи бир миршаб ҳам ўлдирилди. Қўзғолончиларнинг бошқа бир қисми Аҳмад миршабни ўлдирдилар. Қўзғолончиларнинг катта бир қисми амалдорларнинг уйларига бос-тириб бориш учун ҳар маҳаллага тўда-тўда бўлиб кетдилар. Чунончи, Лайлаев Мавлон билан биргаликда Ўрда тагига кетган қўзғолончилар Ҳусанхўжа бойни ўлдирдилар ва унинг мол-мулкни талон-торож

қилдилар. Қўзғолон бўлган куннинг тахминан пешин соат 4—5 ларида Марғилон шаҳрига аскарлар келиб кўп кишиларни қамоққа олдилар ва уларнинг мол-мулкларини таладилар. Шу равишда Ўрда тагидаги бўлган қўзғолон тамом бўлган эди.

ЮСУФАЛИХЎЖАЕВ УМАРХОН

Туғилган йили — 1866

Туғилган жойи — Марғилон шаҳри, Қаландархона даҳаси

Миллати — ўзбек

Отасининг касби — қози

Ўзининг касби — қози

Турар жойи — Марғилон шаҳри, Тельман кўчаси, 122-квартал,

135-уй

1916 йилнинг 11 июлида Марғилон шаҳрининг ҳукумат бошлиқлари, жумладан, полиция бошлиқлари ва мингбошилар ўзбеклардан мардикорликка олиш тўғрисидаги император фармонини олганликлари маълум бўлди. Ушбу хабар шаҳар аҳолисини ғазаблантириб, уларни қўзғолон кўтаришига олиб келди. 11 июлнинг бутун кечаси давомида ҳар маҳаллада камбағалларнинг ўзаро йиғилиши бўлиб, бунда улар аҳиллик билан бош кўтаришга маслаҳатлашдилар. Шу равишда 12 июлнинг эрта азонида Ўрда таги деган жойга шаҳарнинг ҳар томонидан одамлар келиб тўпландилар. Шаҳарнинг амалдорлари ҳам келиб, мардикорликка олиш фармонини расмий суратда халққа қараб эълон қилдилар. Фармон ўқиб эшиттирилаётган вақтда халойиқ шовқин-сурон кўтариб, «жон берсак ҳам мардикор бермаймиз», деб бақирди. Шундан кейин қўзғолончилар қочиб кетишга интилаётган Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошиларни тутиб олиб ва оёқ остига йиқитиб ўлдирдилар. Мингбошиларнинг уйлари эса таланди. Ана шу воқеаларнинг ҳаммасини халқнинг тарафида турган ҳолда ўз кўзим билан кўрдим. Шундан кейин ўз уйимга қайтдим ва кечқурун Ўрда тагига чор аскарларининг Марғилон шаҳрига Фарғонадан келганликларини эшитдим. Ўрда тагидаги қўзғолонда менинг акам Қосимхўжа (Қаландархонанинг биринчи қозиси) ва укам Мукаррамхон (ҳеч қандай иш билан шуғулланмасдан бизнинг қарамоғимизда яшаган) ҳам қатнашган эдилар. Мени ва акамни қамоққа олишиб, Фарғона турмасига олиб

бордилар. Укам Мукаррамхонни Фарғонадаги Қўчқорчи қишлоғида қочиб юрганида полиция старшийси Сотиболди Икромов ушлаб олиб, биз ётган турмага олиб келиб ташлади. 1916 йилнинг октябрь ойида бизнинг ҳаммамизни суд қилиб, мени ва акамни 15 йил қamoқ жазосига ва укам Мукаррамхонни эса осиб ўлдиришга ҳукм қилдилар. Бунга биноан укамни Фарғона турмасида осдилар. Мен ва акамни Самарқандга юбордилар. Бу ердан биз 1917 йилдан кейин озод қилидик. Акам 1937 йилда вафот этди. Мен эса ҳозирда 90 ёшга кириб, давлат томонидан нафақа олоқдаман.

МУҲАММАДНБРОҲИМОВ МУҲАММАДРАСУЛ

Туғилган йили - 1890

Туғилган жойи - Марғилон шаҳри, Машад даҳаси, Иккинчи

Оталиқ маҳалласи

Миллати - ўзбек

Отасининг касби - тўйфуруш

Ўзининг касби - тўйфуруш

Тураж жойи - Марғилон шаҳри, 66 квартал, 50-уй

Чор ҳукумати даврида Марғилон шаҳрида бойлар ва камбағаллар ўртасида зиддият ва бир-бирларини қўра олмаслик яққол кўзга ташланиб турар эди. Чор ҳукумати фуқароларни ҳаддан ташқари хўрлаган ва эзган. Бойларнинг орасида энг ёмони ва зотида Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошилар бўлиб, булардан ҳамма зириллаб турган. Чунинчи, улар камбағалларни оёқ остига олиб тепар ёки от қамчини билан урарди. Мингбошилар ва бошқа бойлар ўзларининг қилган адолатсизликлари учун мутлақо жазога тортилмас эдилар. Чунки, чор ҳукуматининг амалдорлари ва бошқа давлат кишилари бойларнинг тарафида туриб бегуноҳ камбағалларни қоралаганлар. Чоракорлар ва бошқа камбағалларнинг аҳволи айниқса қиш вақтида жуда оғир бўлган. Шунинг учун улар бойлардан қарз олиб, буни тўлай олмас эдилар. Бундай вақтда камбағал янада хонавайрон бўлган. Масалан, Маҳмуд мингбоши этикдўз Охунжон Мирзакаримовнинг қарзини бера олмаганлиги учун ерини ва мол-мулкни зўрлик билан ўзига тортиб олиб, унга берган қарзини бир неча маротаба ортқи билан ундириб олган. Камбағалларнинг ана шундай оғир аҳволи туфайли 1916 йилги

қўзғолон пайдо бўлган эди. Қўзғолоннинг келиб чиқишига мардикорликка олиш тўғрисидаги ҳаракат ҳам сабабчи бўлди. Қўзғолондан бир-икки кун олдин Маҳмудбек мингбоши катта ўтиришларда «энди пахта-миз очилди», «энди пахта-мизни терамиз», деб мағрурланиб ва мақтаниб гапирибди. Бу сўз дарҳол шаҳарга тарқалган бўлса ҳам, аммо унинг маъносига тушунмай ҳайрон бўлдилар. Фақат қўзғолон бўладиган кун — кечаси Маҳмудбек мингбошининг «пахта-мизни терамиз», деган сўзининг маъноси аён бўлиб қолди. Чунончи, камбағалларни ва бошқа унчалик катта бой бўлмаган кишиларни мардикорликка олиш тўғрисида рус подшосининг хабари келган экан. Ана шу мардикорликка олинишидан Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошилар фойдаланиб, пахтадан олинадиган даромадга ўхшаш катта даромадга эга бўлмоқчи эканлар. Яъни, кимнинг пули кўн бўлиб, мингбошиларга пора берсалар, унинг ўзи ёки ўгли қолишликлари мумкин бўлди. Уларнинг ўрнига мингбошилар фақат камбағалларни мардикорлик рўйхатиغا олиб, бойлардан катта пора олганликлари маълум бўлди. Бу азоб-уқубатда ҳаёт кечириб, нафратларга тўлиб-тошган камбағалларни Урда тагига келиб қўзғолон кўтаришларига олиб келди. Бу ерда отам, мен ҳам ўз норозлигимизни ифода этиш учун кўпчилик бўлиб келдик. Урда тагига тахминан 15 мингдан 20 минггача бўлган шаҳар аҳолиси йиғилган эди. Чор ҳукуматининг фармонини ўқий бошлаб, ярмига келмасданоқ халқ орасидан камбағаллар биринчи бўлиб: «Бормаймиз!», «Золимларга ишламаймиз!» ва «Ур!» деган садолар остида ошпиноқ, теша, ойболта, ипчоқ, гишт, тош, кетмон дастаси каби нарсалар билан ҳужум қилдилар. Натижада Мавлонбек ва Маҳмудбек мингбошилар ўлдирилдилар. Камбағал Нурмат: «Одам бўлиб бир янги кийим кийиб кўрай», деб Маҳмуд мингбоши ўлдирилгандан кейин кийимларини ва этигини ечиб олиб кийди. Қўзғолончиларнинг бир қисми камбағал Иўлдош аттор бошчилигида Урда тагидаги томошахонага полицияни қувлаб бордик. Умуман айтганда, Урда тагида бўлган қўзғолонда отам Мирсаидов Муҳаммадиброҳим, укам Ҳошимжон Муҳаммадиброҳимов ва мен фаол қатнашдим. Қўзғолон вақтида Гофуров Музаффар телефон симини узди. Бундан қўзғолончилар жуда хурсанд бўлдилар. Чунки, телефон симининг

узилиши ўрус аскарларининг тезда етиб келишига тўсқинлик қилган. Кечқурун мени, отамни ва укамни Янги-боғ маҳкамасига олиб бориб қамадилар. Бу ерда казак аскарлари оёқ-қўлларимизни боғлаб, бизларни «сичқон бўйи» қилиб ерга бир неча маротаба тўхтовсиз урдилар. Шу хилда мени, кекса отамни ҳам жазоладилар. Натижада ҳушимиздан кетиб қолиб, мен 40 кун давомида, отам эса 80 кун давомида ўзимизни бир оз дурустроқ сездик. 82 кишини, жумладан, бизларни ҳам Фарғонага олиб бориб суд қилдилар. Судда гувоҳ ва даъвогар сифатида Марғилоннинг мингбошилари, бойлари ва амалдорлари қатнашдилар. Қўзғолончиларининг фаол қатнашчиларидан Нурмат ва Мукаррамхон суд ҳукми билан осилди. 75 ёшли отам 15 йилга, мен бир йилга, 20 ёшли укам 3 йилга кесилдик. Биз 1917 йилда қамоқхонадан озод бўлдик.

МАҚСУДОВ РАҲМАТИЛЛА

Туғилган йили — 1886

Туғилган жойи — Марғилон уезди, Тошлоқ волости, Тожик

қишлоғи

Миллати — ўзбек

Отасининг касби — камбағал деҳқон

Ўзининг касби — камбағал деҳқон

Тураж жойи — Марғилон шаҳри, 45-квартал, 22-уй

1916 йилга келиб, азоб-уқубатда яшаётган фуқароларнинг устига шундай оғир мусибат тушдики, бу менга ўхшаш камбағалларнинг очикдан-очик золимларга қарши кўтарилишига сабабчи бўлди. Бу мусибат ўзбеклардан мардикорликка олиш тўғрисидаги хабардан иборат эди. Ёзёвон волостига қарашли қишлоқлардан ва шунингдек, бизнинг қишлоғимиздан кўп сондаги камбағаллар Марғилон шаҳрининг чеккасидаги Наманганга борадиган йўлда, яъни Чиганоқ деган жойда тўпландилар. Бу ерга волость идораси жойлашган эди. Ғазабланган халойиқ «мардикорликка бормаймиз», деб амалдорларга қараб тош отдилар. Полиция ва мингбошилар эса халойиққа қараб ўқ узди ва одамларни калтаклай бошладди. Шундан кейин қўзғолончилар золимларга бирданига ҳужум қилиб, улардан бир нечтасини ўлдирдилар. Аммо, қўзғолон бостирилди ва кўп кишилар қамоққа олинди, қаттиқ жазоланди. Чиганоқдаги қўзғолонда бевосита қатнаш-

ганлигим учун мен яшириндим. Лекин, маълум вақтдан сўнг мени мажбурий суратда мардикорликка юбордилар. Езёвон волостидан ҳаммаси бўлиб минг киши мардикорликка олинди. Булар билан мени Тошкент орқали Тамбов губерниясига қарашли Либинский шаҳридаги чўян заводига олиб бордилар. Бу ерда биз назоратчиларнинг калтаклари ва хўрлашлари остида 12 соатдан ишлаб, заводга руда ташидик. Очликдан ва совуқдан бизнинг ҳамроҳларимиз ҳалок бўлдилар. 1917 йилдан кейин бизлар ўз Ватанимизга қайтишга муваффақ бўлдик.

РАҲИМОВ ИСЛОМ

Туғилган йили — 1875

Туғилган жойи — Марғилон шаҳри, Сопильтўда даҳаси, Сопильтўда маҳалласи

Миллати — ўзбек

Отасининг касби — темирчилик

Ўзининг касби — темирчилик

Турар жойи — Марғилон шаҳри, 163-квартал, 15-уй

Марғилон шаҳрида 1916 йилда бўлиб ўтган катта қўзғолонда камбағаллар асосий ўринни эгалладилар. Хўш, нима учун камбағаллар қўзғолон кўтарган эдилар? Бунга жавоб, камбағалларнинг ҳаддан ташқари оғир аҳволи ва чор ҳукуматининг зулмидан бошқа жавоб йўқ. Шахсан менинг ўзим ва менга ўхшаш бир неча юз ҳамроҳларим қўзғолон кўтаришимиздан мақсад, озодлик учун курашдан иборат эди. Шаҳардаги бошқа камбағаллар билан бир қаторда бизнинг оиламиз ҳам оғир шароитда яшаган. Отам ва мен кетмон, ўроқ ва омоч тиши ясар эдик. Отамнинг вафотидан сўнг, бир ўзимга темирчилик билан шуғулланиш оғирлик қилди. Шундан кейин турли ишлар билан шуғулландим. Айниқса, отамнинг тириклигидаёқ ичкари ҳовлимизнинг Алиёрбой қўлига ўтиб кетиши бизни анча хонавайрон қилган эди. Бечора отам муҳтожлик натижасида Алиёрбайдан 40 тилла қарз олиб, беролмай, ичкари ҳовлимизни унга топшириб қарздан қутулган эди. Шаҳардаги ипак газлама тўқувчи касиблар устакорларнинг қўлида ишлаб, тайёрланган газламанинг ўндан бирини ёки саккиздан бирини олар эдилар. Кўпинча касиблар устакордан бу бир қисм газламани қарздор бўлиб қолганликлари учун ололмас

эдилар. Камбағалларни бойлар ҳар қандай қийинчиликларга мубтало қилиб, бойликларини орттиришга ҳаракат қилганлар. Масалан, Кунжак маҳалласидаги Усмончабой бир камбағал деҳқоннинг ерини ўзига қўшиб олишни лозим топди. У бунга эришмоқ учун маҳалла катталарини зиёфат қилиб, улардан камбағал деҳқоннинг ерини олиб беришларини талаб этди. Оғзи мойланган маҳалла катталари камбағал деҳқоннинг кўрпа-ёстиқларини мажбурий равишда кўчага олиб чиқиб ташлаб, унинг ерини бойга зўравонлик билан олиб бердилар. Оғир аҳвол натижаеи ҳамда мардикорликка олиш хабари камбағалларни 1916 йилда қўзғолол қилишларига йўллади. Қўзғололдан бир кун илгари кечқурун мени Мукаррамхон чақириб олиб, қўлимга 4 дона хат берди ва буни тўрт даҳага тарқатишни буюрди. Бу ерда шунини айтиш керакки, Мукаррамхон қозилар оиласига тегишли бўлишига қарамадан, кўпинча камбағаллар билан суҳбатлашар ва маълум иш билан шуғулланмас эди. Мукаррамхоннинг топишириги билан 4 дона хатни тарқатиб, чойхонага келиб ўлтирганимда, орқамдан Маҳмуд мингбоши Шоюсуф ва Азим миршаблар билан келиб мени тутдилар. Билишимча, менинг хат тарқатганимни эшитиб келган экан. Миршаб Маҳмудбек мингбоши бошчилигида мени боғлашиб, оёқ болдиримни тилиб, орасига туз сепадилар. Мен бақирдим ва шу онда Мукаррамхон келиб Маҳмуд мингбошига қараб: «Эртаклик умринг борми ёки йўқми, ҳадеб ваҳшийлик қилаверасанми, бу камбағал сенга нима ёмонлик қилди?» деб унга дўқ қилди. Мен шундан кейин ҳушимдан кетиб қолибман. Эрта билан азонда кўзимни очсам, уйимда ётибман ва кўчадаги шовқин-суронлар эшитилди. Шунинг учун ва кечқурун ҳамроҳларимга берган ваъда бўйича Ўрда тагига золимларга қарши тўшланишга чиқдим. Аммо, мен кўзғолол авж олиб турган вақтда чиққан эканман. Қасаллигим туфайли кира олмасдан, биродарларимнинг қилаётган ҳаракатларини ва курашларини бир четда туриб кузатиб турдим. Чунончи, кўзғололчилардан бир мингдан ортиғи Маҳмудбек ва Мавлонбекларни ураётганликларини ва бошқа бир қисми эса миршабларни қувлаб кетаётганларини ўз кўзим билан кўрдим. Бу вақтда Музаффар Ғофуров телефон симини узганини ўз кўзим билан кўрдим. Эртасига Лайлаев Мавлон бошчилигида қўз-

Ғолончиларнинг бир қисми Маҳмуд мингбошининг уйига бориб мол-мулкларини талаганликлари ҳақидаги хабар бутун шаҳарга тарқалган. Урда тагидаги қўзғолонда хотин ва болалар ҳам қатнашган эдилар. Қўзғолон бўлган куннинг тахминан кеч соат 5—6 ларида казак аскарлари келганликларини эшитиб, Тошкентга қочиб кетдим. Марғилонга 1917 йилда қайтиб келишга эришдим.

АБДУҒАФУРОВ ОРИФЖОН

Тугилган йили — 1875

Тугилган жойи — Марғилон шаҳри, Сегаза кўчаси, Урта Қадим

қишлоғи

Миллати — ўзбек

Отасининг касби — камбағал деҳқон

Ўзининг машғулоти — мирза

Тураб жойи — Марғилон шаҳри, Навоий кўчаси, 20-қават,
144-уй

Марғилон шаҳрининг Урда тагида қўзғолон бўлган кун тахминан соат 11—12 ларда Қўқондан етиб келдим. Мен Қўқонга шахсий ишим билан борган эдим. Урда тагига келганимда бир неча минг кишиларни қўзғолон кўтариб гишт, тош ва таёқлар билан у ёқдан-бу ёққа чопганларини ўз кўзим билан кўрдим. Қўзғолончилар Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошиларни ва бошқа амалдорларни ўлдириб қўйганликлари менга маълум бўлди. Бир неча соат ўтгандан кейин, шаҳарга солдатлар келиб ва уйма-уй юриб қўзғолончи камбағалларни тутиб қамоққа олдилар. Бу ерда қўзғолончилар шайқатсиз равишда жазоланди. Уларнинг ҳаммаси Фарғона қамоқхонасига юборилиб, суд қилинди ва турли муддатларга кесилди. Улардан бир нечаси эса осиб ўлдиришга ҳукм этилди. Буларнинг оиласи мени вакил сифатида Тошкентга, генерал-губернатор Куропаткиннинг олдига суд ҳукмини енгиллаштиришни талаб этиб юбордилар. Чор ҳукумати ва унинг амалдорлари халқ оmmasининг суд ҳукмидан жуда қаттиқ норози бўлганларидан чўчиб, ўлим жазоси берилган ҳукми узоқ муддатли қамоқ билан алмаштирди. Фақат қўзғолончиларнинг энг фаолларидан Нурмат ва Мукаррамхон осилди.

ТОШПЎЛАТОВ МАМАЖОН

Туғилган йили — 1896

Туғилган жойи — Марғилон шаҳри, Қалаандархона даҳаси

Миллати — ўзбек

Отасининг касби — 1914 йилгача Файзиобод волостининг оқсоқоли, ўртаҳол деҳқон

Ўзининг машғулоти — Фарғона шаҳар билим юртининг ўқувчиси

Тураётган жойи — Марғилон шаҳри, 27-квартал, 91-уй

Марғилон шаҳрининг Ўрда тагидаги майдонида бўлган қўзғолонда чоракорлар, ҳунармандлар ва бошқа кишилардан ташқари завод ишчилари ҳам фаол қатнашган эдилар. Чунинчи, 1914—16-йилларда Марғилонда бир нечта пахта заводи бўлиб, буларда асосан, маҳаллий ишчилар ишлар эдилар. Завод эгалари Сандаҳмадхўжа Фиёсхўжаев, Мадрайимқори Саримсоқов, Муллақорабек Ботирбеков, Мирзаолим Мирдовидов ва бошқалар ишчиларни жуда қаттиқ эзганлар. Пахта заводи ишчилари 12 соат ва ҳатто ундан кўп вақт ишлаб, жуда оз иш ҳақи олганлар. Уларнинг тураётган жойлари ва турмуш ҳаётлари ўтақатнашган даражада оғир бўлиб, уларнинг орасида турли касалликларга дучор бўлганликлари оз эмас эди. Завод эгалари ишчиларни оёқости қилиб, хўрлаганлар. Шунинг учун ҳам ишчиларни шаҳарнинг бошқа камбағаллари билан биргаликда Ўрда тагидаги қўзғолонда фаол қатнашаётганликларини ўз кўзим билан кўрдим. Мен бу вақтда ўқишдан таътилга Марғилон шаҳрига келганлигим туфайли Ўрда тагидаги қўзғолон гувоҳи бўлишга эришдим. Қўзғолон вақтида завод ва темирўл ишчилари темир-терсақ ва гинит ушлаган ҳолда мингбошиларни ва чор амалдорларини ўлдиринишда фаол қатнашиб, озолик курашига ўзларининг катта ҳиссаларини қўшдилар.

МИРЗАБОБОВ ТУРСУН

Туғилган йили — 1888

Туғилган жойи — Марғилон шаҳри, Журмон маҳалласи

Миллати — ўзбек

Отасининг касби — чоракор

Ўзининг касби — чоракор, мардикор, хизматкор

Тураётган жойи — Марғилон шаҳри, Навоий кўчаси, 1-квартал, 8-уй

Отам ва онам ўзларининг уй-жойларига эга бўлмади, бойларнинг эшигида отам чоракор, онам эса оқсоқ бўлди.

либ оғир шароитда «ҳайвон» каби яшаганлар. Бизларга ўхшаш камбағалларнинг сони Маргилон шаҳри аҳолисининг кўпчилиги қисмини ташкил этган. Шунинг учун ҳам 1918 йилги халқ кўзғолонида камбағаллар қатнашиб, золимларга қарши бош кўтарган эдилар. Мен ҳам бошқа камбағаллар билан бир қаторда Ўрда тагидаги кўзғолонда қатнашганман. Кўзғолончилар Ўрда тагида золимлардан бир нечтасини оломон қилиб ўлдирди. Кўзғолондан сўнг мен яшириндим. Лекин, бир неча кунлардан кейин мажбурий суратда мардикорликка олиндим. Мени ва бошқа ҳамроҳларимни Пенза-Сизрань орқали Минский губернасига олиб бориб, устимиздан жуда қаттиқ зулм қилдилар ва эдилар. Сўнг-ра ўз она шаҳримга қайтиб келиб, 1917 йилдан 1951 йилгача милиция органларида хизмат қилдим.

МАҲАМАДРАҲИМЖОНОВ УСМОНЖОН

(Раҳимов Усмонжон)

Туғилган йили — 1900

Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Ўлик даҳа, Қорамулла маҳалласи

Миллати — ўзбек

Отасининг касби — новвойчилик

Ўзининг касби — новвойчилик

Тураётган жойи — Андижон шаҳри, Иккинчи бўлим, Қизил юлдуз кўчаси, 91-уй.

1916 йил эски ой билан рўза ойида бўлган Андижон шаҳрининг Жомеъ деган жойида халқ кўзғолонидан мен хотираларим тубандагичадир:

Халқ кўзғолонининг келиб чиқиши шундан иборат бўлган эди.

Мен 17 ёшда, ҳар ҳолда, ёш бўлсам ҳам эсим бор эди. Чунончи, бизлар бойлар томонидан қаттиқ эзилаётганимизни ва оёқости қилинаётганимизни жуда яхши сезар эдик. Шунингдек, чор ҳукуматининг жабр-зулмини тортганмиз. Мени отам аслида камбағал бўлиб, бағрини кечаю кундуз оловга бериб новвойчилик билан шуғулланган. Бу ишда мен отамга бевосита ёрдам берганман. Новвойчиликдан келадиган даромад шу даражада оз бўлиб, донмо йўқчиликда ёки муҳтожликда ҳаёт кечирар эдик. Бизга ўхшаш новвойларни ва бошқа камбағалларнинг аҳволи жуда ачинарли эди. Бойларнинг, чор ҳукуматининг адолатсизликлари ва жабр-

Зулми менга ўхшаш қаншоқларни қўзғолон кўтаришига мажбур қилди. Қўзғолоннинг 1916 йилга келиб кўтарилишига сабаб, камбағалларни мардикорликка олиш баҳона бўлди. Кўп сондаги камбағаллар Андижон шаҳрининг марказий жойи ҳисобланган Жомега тўпланди. Бу ерда шаҳар амалдорлари мардикорликка олиш тўғрисида оғиз очганларида халқ орасидан: «Мардикорликка бормаймиз!», «Мардикорлик зулмини тортмаймиз!», «Бонларнинг ўзлари мардикорликка борсин!»—деган овозлар кўтарилди. Халқнинг ана шундай золимларга қарши хитобларига қарамасдан мингбошилар халққа қараб дўқ қилган эди, халойиқ шу ондаёқ «золимларни ўлдириш пайти келди», дейишиб улардан бирини тошғиштар билан ўлдиришдилар. Шундан кейин чор ҳукуматининг амалдорлари ва маҳаллий бойлар Янги шаҳарга қараб қочабошладилар. Буларнинг кетида камбағаллар қўлларида таёқ, кетмон, ничоқ, тош ва бошқа шунга ўхшаш нарсалар билан қувиб кетдилар ва тахминан бир чақирим йўл босилгандан кейин золимларнинг аскарлари билан қонли уруш бошланди. Ана шу вақтда мен қочиб кетаётган чор ҳукуматининг шаҳар ҳокими ўтирган извошини тўхтатмоқчи бўлиб отнинг жоловини ушладим ва орқага тортдим.

Қўзғолончилар эса ҳокимга ёпишдилар, ҳоким извошга ўтирганда тўхтатганимда солдат менга қилич солди ва қўлимни тирсагигача чолиб ташлади, шунингдек, даҳанимнинг таги ҳам қиличдан яраланди. Шундан кейин ҳушимдан кетдим ва фақат касалхонадагина ўзимга келдим. Бу ерда мен билан биргаликда ярадор бўлган қўзғолончилардан 20 киши келтирилган экан. Бизлар қаттиқ назорат остида касалхонада ётдик. Бизнинг орамызда қаттиқ яраланганлардан камбағал Сайибаҳрор (Шаринбой гузарлик, оғзидан ўқ еган), маҳалла қоровули Ҳожибой, Мақсудали Қори (бошидан қилич еган) ва бошқа қўзғолонда қатнашиб яраланган бир неча камбағаллар касалхонада ўлдилар.

Бу ҳодисалар ҳозирги Андижон вилоят касалхонасининг биносида юз берган эди. Қўзғолон қатнашчиларидан ва катта ташаббус кўрсатганлардан тахминан 20 кишини ва мени суд қилиб турли муддат билан қамоқ жазосига ҳукм қилдилар. Суд Андижон шаҳрида бўлиб ўтди. Менинг қўлимдан айрилганимни ва ёшлигимни ҳисобга олиб, шартли равишда бўшатдилар.

МИРЗАЕВ ПУЛДОНИ

Туғилган йили — 1879

Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Бенитон даҳаси, Аълам домла маҳалласи

Миллати — ўзбек

Отасининг касби — чоракор

Ўзининг касби — Рўзиохунбой пахта заводидан юк ташувчи, бойларнинг эшигида хизматкор

Турар жойи — Андижон шаҳрида яшайди

Андижон шаҳрида қовун пишигида юзага келган қўзғолон ҳақидаги хотираларимни сўзлаб ўтмоқчиман. Бу қўзғолонда мен ва бошқа камбағаллар қатнашиб золимларга қарши курашган эдик. Бизлар қўзғолондан олдин чор ҳукуматига таянган бойларнинг жабр-зулми остида азоб чекканмиз.

Менинг отам бойларнинг ихтиёрида чоракорлик қилган. Шунинг учун ҳам мен ўқиш ва бахтли турмушдан маҳрум эдим.

Отам гўдаклигимда вафот этиши натижасида бизнинг оиламиз етим қолиб кўп сарсон бўлганмиз. Мен бойлар эшигида хор-зор бўлиб «ҳайвон» каби яшаган эдим. Балоғатга етганимдан кейин Рўзиохунбойнинг пахта заводидан юк ташувчи сифатида ишладим. Аммо менинг оғир ҳаётим яхшиланмади. Чунки завод эгаси бўлган бой бизни эртаю кеч ишлатиб, жуда оз иш ҳақи берар эди. Шунинг учун менга ўхшаш завод ишчиларининг турмуши жуда танг бўлган. Оғир шароит ва зулм, хўрлик натижасида мен заводдан чиқиб кетдим. Аммо ҳеч қаердан қорнимни понга «тўйгазадиган» ишни тополмадим ва бойларнинг қўлида хизматкорликда эзилдим. Менга ўхшаш бойларнинг ва чор ҳукуматининг зулмидан азоб чеккан камбағаллар сони жуда кўп эди. Бойлар ва чор ҳукумати амалдорлари бизларнинг устимиздан ҳар қандай адолатсизликларни қилар эдилар.

Қорнимиз оч ва ялангоёқ эдик. Бу бизни текинхўрларга қарши курашишга йўналтирди. Шу равишда биз Андижон шаҳрида бўлиб ўтган қўзғолонга кириб келган эдик. Қўзғолонда мардикорликка юборишликка қарши ҳам чиққанмиз. Қўзғолондан бир кун илгари шаҳарда мардикорликка фақат камбағалларни олар эмиш, деган сўзлар тарқалгандан кейин ҳар жойда йиғин бўлиб, бунда камбағаллар «Ўлиш ёки қолиш», «Золимларга бўш келмаймиз» деган сўзлар билан шовқин-

сурон қилдилар. Бу йигинлардан хабардор бўлган чор ҳукумати амалдорлари ва бойлар бир нечта камбағалларни калтаклаб қамоққа олдилар. Шундан кейин халқнинг порозилиги жуда кучайди ва кечаси билан маҳаллаларда ҳаракат тўхтамади. Эртасига бир неча минг кишилар шаҳарнинг Жомеъ майдонига тўландилар. Қўзғолончилар ўтин бозоридаги саксовулларни ва катта соябонларнинг узун-узун ёғочларини олиб ва осмонга кўтариб шовқин-сурон солдилар. Одамларнинг қўлида тош ва гинтлар, мени қўлимда эса таёқ бор эди.

Оломоннинг ичида хотин-қизлар ва болалар ҳам қатнашдилар. Чор ҳукуматининг аскарлари билан биргаликда шаҳар ҳокими, амалдорлари ва бошқа бойлар келиши биланоқ уларга ҳужум қилинди. Улар қочдилар ва бизлар эса уларни қувладик. Шундан кейин чор ҳукумати аскарлари бизга қарши ўқ узди ва бир чолни ўлдирдилар. Бир ёш йигит оёғидан яраланди. Ҳозирги «Меҳнат гули» артелининг олдида ҳам чор ҳукумати ўқидан бир камбағал ва қўзғолончи ҳалок бўлди. Қўзғолон қатнашчиларидан бир нечтаси жазоланди ва қамоққа олинди. Мен ўзимни панага олиб, то 1917 йилги февраль воқеасига қадар ҳар жойларда қочиб юрдим.

ДАРВИШЕВ МАҲАМАД

Туғилган йили -- 1900

Туғилган жойи -- Андижон шаҳар, Қиялик даҳаси, Омонжўра маҳалласи

Миллати -- ўзбек

Отасининг касби -- чорақор

Ўзининг касби -- чорақор

Турар жойи -- Андижон шаҳри, Байналмидал кўчаси, 10-уй

Жомедаги қўзғолонда отам ва мен бевосита қатнашиб, чор ҳукуматига қарши курашган эдик.

Қўзғолондан олдин отам Қосимов Дарвиш, Суванбойҳожини ва Раҳматуллаҳожини бойлар ерида етиштирилган ҳосилнинг бешдан бир қисмини олиш шарт билан эртаю кеч меҳнат қилар эдик. Мен ёшлигимданоқ отам билан биргаликда ишлаб, чорақор бўлганман. Кузда ҳосил йиғиб олинаётган вақтда бой ёки бойнинг яқин кишиларидан бири шартлашилган ҳосилнинг бешдан бир қисмини кўпинча бермаган. Чунки отам шу даражада камбағал эдики, қарздорликдан қутулмаган.

Натижада биз янада чуқурроқ қарздорлик зулмига бо-
тиб қолганмиз. Масалан, менинг отам Мамажон бойдан
100 сўм пулни 130 сўм қилиб бериш шарти билан олди.
Аммо отамнинг чоракорликдан топган пули ҳатто кун-
далик овқатга етмаслиги натижасида ўз қарзини вақти-
да беролмади. Шунинг учун бизнинг олган 100 сўм қар-
зимиз бир йил давомида фонз туғиб 390 сўмга етди.
Бу пулни отам ва мен жуда қаттиқ машаққат ва меҳ-
натлар туфайли зўрга узган эдик. Қарздан узилган
бўлсак ҳам, аммо хонавайрончиликка учраб жуда қаш-
ноқлашдик. Буннинг устига, бизга ўхшаш камбағаллар-
ни мардикорликка олиб янада қаттиқроқ эзмоқчи бўл-
дилар. Шунинг учун мен ва отам маҳалламиздаги кам-
бағаллар билан биргаликда бош кўтариб Жомега кел-
дик. Бу ерга келсак, бир неча минг одамлар тўпланиб
турган эканлар. Бизлар уларга қўшилдик.

Мингбошилар, амалдорлар ва бошқа бой кишилар
мардикорликка юбориш тўғрисида гапирган вақтда ха-
лойиқ: «Бойларга боқиб қўйган боламиз йўқ», «Бор-
маймиз!»—дейишиб ҳужум бошлади. Золимлар қочди-
лар. Буларнинг кетидан бизлар қувладик ва Қаторте-
ракда чор ҳукуматининг аскарлари билан тўқнашув
бўлди.

Қамбағал новвой Маҳаммадраҳимжонов Усмонжон
ўз кетидан бир тўда камбағалларни эргаштиргани ҳолда
извошда қочиб кетаётган шаҳар ҳокими ёқасидан тор-
тиб йиқитмоқчи бўлганида бир аскар уни қўлига қи-
лич урди. Натижада Усмонжоннинг бутун қўли тирса-
тигача кесилиб тушди. Бу воқеани мен ўз кўзим билан
кўрдим.

Қўзғолончилар бўш келмагандан сўнг, чор ҳукума-
ти аскарлари «Янги шаҳар»га қочдилар. Орадан бир-
икки соат ўтгандан кейин, «Янги шаҳар»дан кўп сон-
даги аскарлар келиб, кўп кишиларни қамоққа олди.
Мен 1917 йилгача қочиб юрдим.

ХОЛБОБОВ ОХУНБУВА

Туғилган йили — 1888

Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Соё даҳаси, Яқаншиқ маҳалласи

Миллати — ўзбек

Отасининг касби — ямоқчи касиб

Ўзининг касби — бойларнинг эшигида хизматкор

Тураётган жойи — Андижон шаҳри, Ўзгарини маҳалласи, Обод кўчаси, 23-уй

Бойларнинг эшигида хизматкор сифатида турли ишларни бажариб бир кунимни зўрға ўтказиб юрган вақтимда мени зolimлар мажбурий суръатда мардикорликка олдилар.

Андижонда мардикорликка олиш Жомедаги қўзғолондан кейин юз берган эди. Бу қўзғолон вақтида мен Сегаза деган қишлоқда бўлганлигим учун камбағалларнинг зolimларга қарши курашида қатнашолмадим. Шунинг учун мен жуда афсусланган эдим. Чунки, мен ва онамиз бойларнинг қаҳрли зулмини кўп тортганмиз.

Андижондан минг кишини, жумладан, мени вокзалга олиб чиқиб поездга ўтиргизганда шаҳар мингбошилари ва бойлари олдимизга келиб «хайрлашмоқчи» бўлган вақтида, биз камбағаллар уларга қарши нафрат сўзларини отдик ва ҳақорат қилдик. Бизнинг ичимиздаги Абдурахмонов Эшон деган бир камбағал мингбошига қараб шундай деди: «Меним ҳовлимни тортиб олиб, хонавайрон қилган эдинг. Шундан кейин мен вокзалда юк ташувчилик қилиб юрган эдим. Аммо сен хотинталоқ мени ўз ҳолимга қўймай мардикорлик зулмига тортдинг!» — деб бақирганда ҳаммамиз унинг сўзларини қувватлаб, бойларга ҳужум қилдик. Бойлар чор ҳукумати аскарлари ҳимояси остида ўзларини четлатиб қолишга эришдилар.

Аммо мардикорликка олинган камбағалларнинг чор ҳукуматига қарши ҳаракати зўрайиб борди. Бундан хавф олган чор ҳукумати амалдорлари Абдужаббор мингбошининг ўз амалидан бекор қилганликларини вокзалда бизга эълон қилдилар. Шундан кейин бизларни Одесса томонга юбориб, қаттиқ ишлатдилар ва кўп зулмларни қилдилар. 1917 йилда ўз Ватанимизга қайтиш имконига эга бўлдик.

ҲАСАНОВ АБДУЛЛАҲАСАН

Туғилган йили — 1892

Туғилган жойи — Андижон уезди, Олтинкўл волости, Далварзин қишлоғи

Миллати — ўзбек

Отасининг касби — камбағал деҳқон

Ўзининг касби — камбағал деҳқон

Турад жойи — Андижон вилояти, Олтинкўл тумани, Тельман колхози, Далварзин қ/к

Бизнинг оиламиз ҳам чор ҳукумати зулмидан азоб чеккан оилалардан бири эди. Менинг отам ўзига қарашли кичкина ерида ишлаб, олган хосилининг кўп қисмини турли солиқларни тўлаш ва бойларнинг иштаҳасини қондириш учун беришга мажбур бўлган.

Бойлар зулмига ва адолатсизликларига қарши сўз айтувчилар ёки уларга бўйсунибдан бош тортганлар қаттиқ жазога тортилган. Масалан, кунлардан бирида қишлоқ амалдорларидан бири Мансурқул Амин бизнинг уйимизга келиб ўлпонни тезда тўлашимизни талаб этди. Аммо унинг талабини қондиришга бизнинг имконимиз йўқ эди. Шунинг учун Мансурқул Амин менинг отамни олиб чиқиб кетиб қаттиқ хафа қилибди. Буни отам қайтиб келгандан кейин ғазабланиб менга гапириб берган эди. Бойлар чор ҳукуматига таянган ҳолда деҳқонларни эзиб, ерларини ўз қўлларига тўпландилар ва кўп майда деҳқонларни чоракорга айлантириб ишлатдилар. Масалан, Яқволиҳожидан бой камбағал деҳқон Шокир Қувватовнинг ерини мажбурий суратда ўз ерига қўшиб олди. Чунки Шокир Қувватов ундан олган қарзини беролмаган.

Қийналиб, азоб чекиб турганимизда бизларни мардикорликка олмоқчи ва бошқа шаҳарларга юбормоқчи бўлдилар. Чор ҳукуматининг бу мақсади Далварзин қишлоғидаги аҳолининг зулмга қарши чиқишларига туртки бўлди.

Қўзғолондан олдин қишлоқнинг ҳар жойида тўпланишлар бўлиб, бунда камбағал деҳқонлар ва чоракорлар «чор ҳукуматига қаршимиз», деган сўзлар билан кечаси қўзғолон кўтаришга аҳд қилдилар.

Шундан кейин зулм остида жуда қашшоқлашган ва нафратга тўлиб-тошган камбағаллар, жумладан, Маҳаммадазим Умурзоқов, Шодмонали Сайдалиев, Маҳмудака (отасининг исми ёдимда йўқ), Исмонил (ота-

сининг номи эсимда йўқ) ўз атрофларига қишлоқ камбағалларини ва ўзига тўқ бўлган (аммо унча бой бўлмаган) кишиларни уюштириб, қишлоқдаги амалдорлар турадиган жойга бордилар. Булар билан бир қаторда отам ва мен ҳам бориб, қўзғолойда қатнашдик. Ҳаммамизнинг мақсадимиз зулмдан ва мардикорликка боришликдан қутулиш эди. Шунинг учун бизларга қараб қишлоқ мингбошиси Ҳакимбек ва унинг миршаблари ўқ узишга ҳаракат қилдилар. Шу ондаёқ қўзғолончилар уларга тош, таёқ, болта ва пичоқлар билан ҳужум қилиб, Ҳакимбек мингбоши ва иккита миршабни ўлдирдилар. Мингбошига пичоқни биринчи бўлиб камбағал Маҳаммадазим Умурзоқов урди.

Қишлоқ мингбошиси ва миршабларни ўлдиришда камбағал деҳқон Шодмонали Сайдалиев катта жасорат кўрсатган. Тонг отгандан сўнг аскарлар келиб қўзғолон қатнашчиларининг оилаларини, жумладан, хотин-қизларни, ҳатто кампирларни ҳам тепдилар ва саваладилар. Уйларидagi мол-мулк ва мевалар солдатлар томонидан таланди.

Аскарлар хотинларни ва оналарни эмчақларидан ушлаб судрадилар ва улардан қочиб кетган эрларини ёки ўғилларини топиб беришни талаб этдилар. Буни эшитган қўзғолончилар ўз оилаларини сақлаб қолиш мақсадида ихтиёрий равишда қишлоққа қайтиб кела бошладилар. Отам ва мен ҳам қишлоққа қайтишга мажбур бўлганмиз. Қишлоқда бир неча кишиларни, жумладан, отам Ҳасан Қувватов ва мен, Маҳаммадазим Умурзоқов, Маҳмудака, Исмоил, Шодмонали Сайдалиев, Қорабой Исмоилов ва бошқалар қамоққа олиндик. Қамоқхонада отамни олиб қолиб, мени ёш экан, деб чиқариб юбордилар. Отам суд қилиниб, 15 йилга ҳукм этилди.

Маҳаммадазим Умурзоқов, Шодмонали Сайдалиев ва Маҳмуд осиб ўлдиришга ҳукм этилди. Маҳаммадазим осилиб, қолган икки киши эса 15 йил қамоқ жазосини олди.

Қишлоғимиздан яна бир неча киши турли муддатдаги қамоқ жазосига ҳукм қилинди. Менинг отам 1917 йилдан кейин қишлоғимизга қайтди.

Далварзин қишлоғидаги қўзғолонда ҳаммамиз озодликка чиқиш учун курашга кўтарилган эдик.

ТЎХТАСИНОВ УСМОНАЛИ

Туғилган йили — 1885

Туғилган жойи — Андижон уезди, Жалақудуқ волости, Жалақудуқ қишлоғи

Миллати — ўзбек

Отасининг касби — ямоқчи касиб

Ўзининг касби — чоракор

Турар жойи — Андижон вилояти, Жалақудуқ маҳалласи

Сўфи қишлоғида бўлиб ўтган халқ қўзғолонида бир нечта атроф қишлоқларининг, жумладан, Жалақудуқ қишлоғининг аҳолиси қатнашганлигининг гувоҳиман. Бизнинг қишлоғимиздаги аҳолининг турмуш ҳаёти бошқа қишлоқларга ўхшаш жуда оғир бўлган эди. Бойларнинг катта ерларида чоракорлар пахта эксалар бешдан бир қисмини, доғ эксалар учдан бир қисмини олиш шарти билан ишлаганлар. Аммо чоракорлар ҳосил еттиштиргунча қарздор бўлиб қоллишлари натижасида олиш лозим бўлган ҳосилнинг маълум қисмини бойдан ололмас эдилар. Худди шу равишда мен ҳам Мадакарим бойнинг ерида чоракорлик қилганман.

Бизнинг қишлоғимиз аҳолиси чор ҳукуматининг амалдорларига оғир ва турли хилдаги солиқларни тўлаганлар. Юқоридаги сабаблар ҳамда мардикорликка олиш тўғрисидаги хабар камбағалларни қўзғолон кўтаришга олиб келди. Бу ердаги қўзғолонда бизнинг қишлоғимиздаги камбағаллар қаншоқлашган ва хонавайрон бўлган Қаландаров Яқуб бошчилигида қатнашганликларидан менинг хабарим бор эди. Сўфи қишлоғида қўзғолончилар бойлардан бир нечтасини оломон қилиб ўлдирганликлари тез орада бизнинг қишлоғимизга ҳам етиб келди.

Қўзғолондан кейин бизнинг қишлоғимиздан камбағал деҳқон Холмат Худойбердиев, чоракор Хўжамберди Эгамбердиев, чоракор Тожиқул (фамилияси ёдимда йўқ) ва Қаландаров Яқубларни аскарлар қаттиқ калтаклаб, қамоққа олганликларини ўз кўзим билан кўрган эдим. Буларнинг ичидан камбағалларнинг йўлбошчиси сифатида Қаландаров Яқуб чор ҳукумати томонидан осиб ўлдирилди. Қаландаров Яқуб жуда ҳам камбағал бўлиб, ўзининг унумсиз ва жуда кичик ерига эга эди. У жабр-зулм остида кўп машаққатлар тортган. Шунинг учун ҳам Қаландаров Яқуб бизнинг қишлоғимиздаги камбағалларга бош бўлиб, Сўфи қишлоғидаги қўзғолонда элимларга қарши курашда жасорат кўрсатган.

ТЎХТАСИНОВ ТЎХТАМУРОД

Туғилган йили — 1886
Туғилган жойи — Уш уезди. Булоқбоши. Хўжаобод қишлоғи
Миллати — ўзбек
Отасининг касби — деҳқон
Ўзининг касби — деҳқон
Турар жойи — Андижон вилояти, Хўжаобод тумани, Хўжаобод қишлоқ кенгаши

Уш уездининг Хўжаобод қишлоғида 1916 йилда қашшоқлашган деҳқонларнинг қўзғолони бўлиб, бунда мен ҳам қатнашдим. Қўзғолон қуйидаги сабаблар натижасида пайдо бўлган: бизнинг қишлоғимизда бойлар ўз қўлларига катта ерларни тўплаб, меҳнаткаш аҳолини ҳаддан ташқари эзганлар. Улар ўз ерларида чоракорларни ишлатиб ва камбағал деҳқонларни оёқости қилиб, катта бойликларга эга бўлганлар. Бунинг натижасида қишлоғимизда хонавайрон ва қашшоқ бўлган камбағалларнинг сони жуда кўнаиб кетди ва бойларга қарши нафрат ниҳоятда тавж олди.

Хўжаобод қишлоғида Маҳаммад Солиххўжа бой, Имин Охунбой, Раҳимбой ва мингбошилар камбағалларнинг энг ашаддий эзувчиси ҳисобланганлар. Бу бойлар чор ҳукуматининг олдида тиз чўкиб ва унинг манфаатини кўзлаб, камбағалларни мардикорлик зўлмига мубтало қилиш тўғрисида бир қатор чораларни кўра бошладилар. Улар камбағалларни мардикорлик рўйхатига ёзиб, мажбурий суратда Русиянинг узоқ шаҳарларига юбормоқчи бўлдилар. Бу халқнинг устига тушган мусибат чор ҳукуматига қарши бўлиб турган ва нафрат ғазаби ошиб-тошиб кетган қашшоқларни очикдан-очик зўлимларга қарши кўтарилишларига олиб келди. Бу қўзғолонда ўртаҳол деҳқонлар ва бошқа унча бой бўлмаган оилалар ҳам қатнашдилар. Чунки бу оилалар катта бойларнинг ва чор ҳукуматининг адолатсизликларини ва сиқувларининг жафосини тортиб турганлар. Менинг оилам ҳам худди ана шундай оилалардан бири ҳисобланган. Масалан, ўз тўғримдаги бир воқеани айтиб ўтай: кунлардан бирида Имин Охунбой мени унга салом бермаганлигим учун ҳожатхонага қамаб қўйган эди. Бунга ўхшаш бошқа хўрлашларни ҳам кўрганмиз. Шунини айтиш керакки, фақат бизнинг оиламиз бойларнинг доимо оёқости қилиб хўрлашларини тортиб эмас эди. Бизга ўхшаш оилаларнинг сони оз бўлмаган. Юқорида-

гилардан ташқари, бизлар турли хилдаги солиқларни ва мажбуриятларни чор ҳукуматининг фойдасига тўлар ва ишлар эдик. Шундай қилиб, мени ва бошқа менга ўхшаш кишиларнинг қўзғолонда қатнашишларига сабаб чор ҳукуматининг зулми ҳисобланган.

Қўзғолон кўтариш ҳақида Хўжаобод қишлоғининг ҳамма жойида кундуз куни тўпланишлар бўлиб тайёргарлик кўрилди. Кечаси тош, кетмон, таёқ ва пичоқлар билан қуролланиб, амалдорларни тутиш ва уларга жазо бериш мақсад қилиб қўйилди. Бунга биноан кечаси қишлоғимизнинг аҳолиси тўпланиб, бойларни қидира бошладилар. Биринчи галда қўзғолон кўтарган кишилар, жумладан, мен ҳам қишлоғимизнинг энг катта бойи ва золими ҳисобланган Имин Охунбойни ва унинг акасининг ўгли мингбоши Маҳаммаджон Солиевни тутиб олиш учун уйига бостириб бордилар. Аммо бойларнинг бирортаси ҳам қўлимизга тушмади. Чунки бизнинг қўзғолонни кечаси кўтармакчи эканлигимизни билишиб қочиб кетганлар.

Қўзғолончилар Имин Охунбойнинг уйига боришиб, унинг дарвозасини ва ойналарини тош, таёқлар ва болталар билан буздилар ва синдирдилар. Эртасига аскарлар келиб, қишлоқда бош кўтарган кишиларни саваларди ва қамоққа олдилар. Қамоққа қўзғолон қатнашчиларидан қуйидагилар олинган:

1. Усмон Маҳамматов,
2. Иброҳимжон Усмонов,
3. Тўхтамурод Тўхтасинов,
4. Салоҳиддин Холиқов,
5. Гиляболди Шералиев,
6. Абдурахим Махсим Мадалимов,
7. Абдурахимжон Умурзоқов,
8. Умурзоқ ҳожиги Тўхтаҳўжаев,
9. Сатим Янгибоев.

Камбағалларининг ичида Усмон Маҳамматов қўзғолонни уюштиришда жонбозлик билан ҳаракат қилди. Шунингдек, Сатим Янгибоев ҳам камбағалларнинг тепасида турган кишиларнинг бири бўлган. Мен ва бошқа қўзғолонда қатнашиб қамалганлар 1917 йилда суд қилинмасдан қамоқхонадан озод бўлдик.

ВАТАН ТАРИХИНИ ҚАНДАЙ УРГАНМОҚ КЕРАК

Аввало шунни уқтириб ўтиш лозимки, «Ўзбек адабиёти ва санъати» рўзномасининг саҳифаларида босилган ўтмиш ва ҳозирги замон тарихини ўрганиш ҳақидаги мақолалар қизғин кутиб олинди. Шубҳасиз, муаллифларининг турли фикр-мулоҳазалари бир-бирларини тўлдирди ва бойтади. Аммо, ҳали ўз ечимини кутаётган муаммолар ва тақлифлар оз эмас. Шу билан, мен ҳам ўз дилимдаги сўзларни баён этишни лозим кўрдим.

Каминга мана салкам 50 йилдирки Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тарих институтида ўзлуксиз ишлаб келмоқдаман. Тарих фанининг маркази ҳисобланган бу даргоҳда илмий ишлар бўйича директор ўринбосари лавозимида 20 йилдан ортиқ ишлашим ҳам кўп илмий асарлар, докторлик ва номзодлик диссертациялар билан бевосита танишни имконини туғдирди. Шунинг учун ҳам совиқ совет давридаги тарих фанининг ҳолати кўз ўнгимда бамисоли кинолента сингари ҳамон ўтиб турибди. Буни кенг ўқувчилар оммасига ҳавола қилиш фойдадан ҳоли эмас, деб ўйлайман.

Шунинг табиғати керакки, совиқ совет даврида тарих фани биров бўлса-да ривожланган. Чунинчи, Республиканинг олий ўқув юр்தларида тарих кафедралари ва куллиётлари бунёд этилиб, минглаб тарихчи мутахассислар етиштирилди. Айниқса, 1943 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси қошида Тарих институтининг ташкил этилиши муҳим воқеа ҳисобланди. Шундан кейин илмий тадқиқот ишлари ва юқори малакали олимларни тайёрлаш тобора кучайиб борди. Қатор илмий асарлар, дарсликлар, дастурлар ва ўқув қўлланмалари чоп этилди. Хусусан, «Ўзбекистон ССР тарихи» яратилди. Шунингдек, Республикамизда жаҳон миқёсида

илмий анжуманлар ўтказилди. Кўриниб турибдики, сиртдан қараганда тарих фани ривожланиб кетганга ўхшайди. Аммо, унинг моҳияти ва йўналишига назар ташланса, у вақтда кўп илмий асарлар, докторлик ва номзодлик диссертациялари чиннакка чиқиб кетади. Ҳатто, уларга сарфланган вақт ва меҳнатга ачинасан, киши. Негаки, одатда тарихий асарлар асарлар оша яшаб, моддий ва маънавий ҳаётда муҳим ўрни эгаллаган. Собиқ совет тарих фанининг умри эса шу даражада қисқа бўлдики, қизил империя ағдарилиши биланоқ «мисл чиқиб», тутдай тўкилди. Бу ҳолат, айниқса, совет даври тарихига бағишланган асарларда кўзга ташланди. Тарих фанининг бундай фожеага учрашига асосий сабаб шундаки, у коммунистик партиянинг «гоявий қурол»ига айлантирилди. Шу боисдан, ўтмиш ва ҳозирги замон тарихини ўрганишда қуйидаги хато-ларга ва сохталаштиришга йўл қўйилди.

Биринчидан, маълумки, Туркистон ўлкаси умуминсоният тараққиётининг йирик ўчоқларидан бири ҳисобланади. Афсуски, бу қадимий даврларга тегишли ёзма маълумотлар ўзаро урушлар, табий офатлар ва чет эл босқинчиларининг тажовузлари орқасида камданкам сақланган. Айниқса, араб халифалигининг ҳужумлари маданий меросни йўқ қилди. Бу ҳақда буюк аллома Беруний шундай ёзган эди: «712 йилда араб лашкарбошиси Қутайба ибн Муслим ўлкага бостириб кириб хоразмликларнинг ёзувини билган, уларнинг ривоятларини сақлаб қолган барча кишиларни, улар орасидаги барча олимларни имкони борича қувғин қилди ва қириб юборди, натижада уларнинг ўтмиши шу қадар зулмат билан чулғандики, энди биз бу ерга ислом кириб келган вақтда уларнинг тарихида бўлган воқеалар тўғрисида ҳақиқий билимга эга эмасмиз».

Шу тарзда маданий мерос ўлканинг бошқа жойларида ҳам ер юзидан супуриб ташланди. Натижада, маҳаллий ёзма манбалар бизгача етиб келмади. Тўғри, суғд ва бошқа шимолий эроний тилларда ёзилган айрим ҳужжатлар мавжуд. Бироқ, улардаги маълумотлар қисқа бўлиши билан бир қаторда, уларни ўқиб, маъзани чақадиган мутахассислар деярли йўқдир.

Бир вақтлар Тарих институти М. Исҳоқовни суғд тилини ўзлаштириш учун Санкт-Петербургга юборди. У фан номзоди унвонини олиб, институтга қайтганда «ўрин йўқ» баҳонаси билан ишга олинмади. Яхшиямки,

Қўлёзмалар институтига ишга олиниб, шароит яратиб берилди. Натижада М. Исҳоқов суғд тили бўйича фан доктори илмий даражасига эга бўлиб, ҳозир институтида ишламоқда. Ҳозирда қадимги даврга оид ёзма маълумотлар, асосан, юнон, лотин, хитой ва бошқа хорижий тиллардаги манбаларда сақланган. Уларсиз ўша замон тарихини тўла тасаввур этиб бўлмайди. Шунга қарамай, Тарих институтида кўрсатилган қадимий тиллар бўйича мутахассислар етиштиришга имкон берилмади. Оқибатда, ҳозирги замон тараққиётининг замини бўлмиш милоддан аввалги VII асрдан то милодий VIII асргача бўлган салкам бир ярим минг йиллик тарихий даврни ёзма манбалар асосида ўрганишга қўл урилмади. Бу тарих фанидаги катта ўширилишдир. Тўғри, «Ўзбекистон ССР тарихи»нинг биринчи жилдида қисқа маълумотлар берилган, лекин унинг муаллифлари москвалик ва санкт-петербурглик олимлар эди.

Қадимги тарих бўйича Москвада, Санкт-Петербургда ва бошқа жойларда бир қатор асарлар чоп этилди. Бу жуда яхши, лекин она-Ватанимиз тарихини ўзимиз ҳам ўргансак, нур устига аъло нур бўларди.

Институтида ўрта асрлар тарихини кенг қўламда ва ҳолис ўрганишнинг иложи бўлмади. Бу даврга эътиборни кучайтириш ва малакали олимлар тайёрлаш ҳақидаги сўровлар инобатга олинмади. Асосан, совет даври тарихини ёритиш ва тарғибот қилиш вазифаси юклатилди. Бунинг натижасида икки ярим минг йиллик қадимги ва ўрта асрлар тарихи бамисоли совет даври тарихининг думи сифатида гавдалантирилди. Чунончи, у даврни ўрганиш учун «Қадимги ва ўрта асрлар тарихи» номида атиги битта бўлим, бир неча ўн йилликдан иборат совет даврига 5-6 та бўлимлар белгиланди. Бу бўлимларга институт илмий ходимларининг ўрта ҳисобда 70-80 фойзи жалб қилинди. Шунингдек, фан номзодлари ва докторларнинг кўпчилиги совет даври тарихи билан шуғулланди. Ҳатто аспирантурага ажратиладиган ўринларнинг асосий қисми шу даврга берилди. Илмий асарларни нашр этишда ҳам асосий эътибор совет даври тарихига қаратилди.

Туркистон тарихининг «қаймоғи» ҳисобланган кушонлар, турк хоқонлиги, сомонийлар, қорахонийлар, Хоразмшоҳлар, Темур ва теурийлар давлатлари ҳақида бирорта йирик асарлар яратилмади. Шунингдек, XVI—

ХІХ асрнинг 60—70-йилларигача ҳукм сурган Бухорд, Хива ва Қўқон хонликлари тарихини ўрганишда ҳам сусткашлик бўлди.

Собиқ совет даврида тарихий шахсларни ҳолис ўрганиш ва оммалаштиришга йўл қўйилмади. Бу ҳақда партия махфий ҳужжатининг 1947 йилдаги кўрсатмасида: «Тарих дарсларида ўтган сиёсатдонлардан ватан равнақи учун хизмат қилишгани ёки хизмат қилишга уринишгани ҳақида гапириш мумкин эмас, эътиборни фақат подшолар зулмига ва уларга қаратилган халқ курашига бурмоқ лозим бўлади», дейилган. Шу равишда, тарихий шахсларни золим, каллакесар ва умуман халқ душманлари сифатида таърифлаш одат тусига айлантирилди. Ваҳоланки, ўтмиш замонларда ўз ватанининг мустақиллиги ва тараққиёти учун курашган подшолар, зиёлилар ва халқ вакиллари оз эмас эди. Шунинг унутмаслик керакки, ўтмишда тинчликни ва тараққиётни таъминлаш ҳаракатларини ёки бузғунчилик ва парокандаликни кимдир бошқарган. Ҳеч нарса ўз-ўзидан бўлавермайди. Ҳатто, ўз ватанига хонлик уюштириб, чет эл босқинчилари оёғини ялайдиган шахслар бўлганлиги ҳам маълум. Шу боис, оқни оқга, қорани қорага саралагандек, халқпарвар давлат арбобларини ва бошқа барча табақа вакилларининг қадр-қимматини ўрнига қўйиб, миллатнинг фахри сифатида гавдалантириш лозим.

Кунларнинг бирида забардаст олим И. Мўминов менга шундай деди: «Ҳамидулла, тарихий шахсларнинг фаолиятини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга, ишни Амир Темурдан бошласак яхши бўларди. Сиз ўрта аср даври мутахассислари билан суҳбатлашиб, бу масалани ҳал қилиб, менга маълум қилинг».

Аmmo, аввало мутахассис олимлар ўзи бармоқ билан санарли эди, иккинчидан, борлари ҳам миллатчиликда қораланишидан қўрқиб, бу ишдан бош тортди. Шундан кейин, Иброҳим Мўминовнинг ўзи Амир Темур ҳақида иш ёзишга киришиб, уни ишончли ҳужжатлар асосида «оқлади». Бу ўша давр учун катта жасорат намунаси эди, лекин олим ҳақиқатни ёзганлиги учун қурбон бўлганлиги ҳеч кимга сир эмас. Мана, ўша вақтдан буён чорак аср ўтдики, тарихий шахслар фаолиятини ҳаққоний равишда баён этувчи ишни ёзишга ҳеч ким журъат этмади.

Мустақиллик йиллари бу муҳим масала хусусида

Ўлдиндан белгилаб қўйилган назария асосида эмас, балки манбаларни холис ўргангандан кейин хулоса чиқарилмоқда. Шунингдек, коммунистик партиянинг «идеаллаштириш», «реакцион», «клерикал-феодал», «сарой тарихчиси», «сарой шоири» ёки «сарой адабиёти» деган қораловчи ибораларни улоқтириб ташлаб, пок-ланниш шу куннинг талабидир.

Ҳозирда бу иллатлардан ҳоли бўлиш йўлига ўтилган бўлса-да, лекин ҳали қилинадиган ишлар жуда кўп.

Собиқ совет тарихшунослигининг энг йирик сохталаштиришларидан бири, ислом динини тараққиётнинг ва умуман, инсоният ҳаётининг душмани сифатида талқин қилинишидан иборатдир. Ҳатто дин эскилик, жаҳолат ва нодонликнинг уяси, деб қораланди.

Собиқ совет даврида динга зарба берилиши маънавий ҳаётнинг қашшоқланишига олиб келди. Ниҳоят, орзиқиб кутилган кунлар келиб, диннинг равнақ топиши учун кенг йўл очилди. Бироқ бир неча ўн йиллар мобайнида «динсиз» жамиятда суяги қотган одамлар онгига ислом асосларини сингдириш осон иш эмас. Шунинг учун ҳам динга кўр-кўрона эргашиб, мутаассибликка берилувчи кишилар топилади. Ҳозирги вақтда жаҳонда асосан конституция, парламент ва демократия тартиблари ҳукм сураётган шароитда динни «сиёсий қурол»га айлантириш ғайритабиий ҳолдир. Шу боис, тарихий ва диний асарларда ислом динининг асл моҳияти ва йўналишини моҳирона ёритиб, кенг кўламда тарғиб қилиш лозим, деб ўйлайман. Шундагина барча мусулмон фарзандларида динга онгли равишда ёндошиш ва том маънодаги эътиқод шаклланади. Бу билан мен диндорлар орасида соф эътиқодли кишилар йўқ, демоқчи эмасман. Шубҳасиз, улар оз эмас. Лекин шарият асосларини яхши ўзлаштирмаган одамлар анча-мунча-ни ташкил этади.

Маълумки, ўтмиш замонларда ота-боболаримиз ислом динининг ривожланишига салмоқли ҳисса қўшганлар. Эндиликда тарихий анъаналарни тиклаб, араб, форс ва туркий тиллардаги манбалар заминида илмий-тадқиқот ишларини ривожлантириб, Ўзбекистонни исломшунослик фанининг марказларидан бирига айлантиришнинг вақти келди. Ислам дини тарихига тааллуқли яна бир масалага диққатни жалб қилмоқчиман. Совет даврида тарихчилар, шу жумладан, мен ҳам, Муқанна бошчилигидаги қўзғолонни озодлик ҳаракати сифатида

йжобин таърифлаган эдик. Ҳатто, иккинчи жаҳон уруши вақтида Муқанна озодликнинг рамзи сифатида саҳна-лаштирилган. Аслида эса, қўзғолоң бошқача йўналиш-да борган. Маълумки, VII асрнинг иккинчи ярмида Туркистонда ислом дини ҳали чуқур илдиз отмаган, зардушт (оташиарастлик) динининг таъсири қўпорилмаган эди. Ҳатто, ислом динини қабул қилган кишилар орасида иккиланувчиларнинг сони оз бўлмаган. Бунинг устига, араб халифалигининг ҳукмронлиги аҳволини огирлаштирди. Шундай шароитда, Муқанна деган шахс халқнинг норозилигидан фойдаланмоқчи бўлиб, ўзининг гоялари билан сиёсий майдонда пайдо бўлди. Машҳур тарихчи Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асарида кўрсатилишича, Муқанна (Ҳошим Ибн Ҳаким) одамларни йиғиб: «Мен сизнинг ва бутун оламнинг худосимаи, мен халққа ўзимни Одам (Ато) суратида, кейин Нуҳ суратида, кейин Иброҳим суратида, кейин Мусо суратида, кейин Исо суратида, кейин Муҳаммад Мустафо суратида кўрсатган зотман, энди мана ўзингиз кўриб турган суратдаман», деган.

Муқанна ислом динини мутлақо инкор қилиб, ҳар бир вилоятга қуйидаги мазмунда нома ёзиб тарқатди: «Раҳимли ва меҳрибон Тангри номи билан саййидлар саййиди Ҳошим Ибн Ҳакимдан фалончи ўғли фалончига ҳамда худога бўлсин, ундан бошқа худо йўқ. У Одамнинг, Нуҳ, Иброҳим, Исо, Муҳаммад ва Абумуслимларнинг худосидир. Сўнгра (сўз шуки) қудрат эғалик, иззат ва ҳужжат Муқаннаникидир. Менга имон келтиринг ва билингки, подшоҳлик менга хос, азизлик ва худодлик менки ва мендан бошқа худо йўқ, кимки менга имон келтирса, жашнат ўшаники, кимки менга имон келтирмаса, дўзах уники».

Мазкур сатрлардан кўриниб турибдики, Муқанна ўз диний гояларини сиёсийлаштириб, подшоҳлик тахтига даъвогар бўлган. Наршахийнинг кўрсатишича, Муқанна жодугарлик, кўзбўямачилик ва айёрликнинг пирини ҳисоблашиб, минглаб кишиларнинг бошини айлантирган. 776—785 йиллар мобайнида давом этган Муқанна қўзғолоңи вақтида минглаб кишилар ўлдирилди ва кўп жойлар вайрон қилинди. Шунингдек, қўзғолоңчилар томонидан кўп мусулмонлар қириб ташланди. Бундан ташқари, фожеа шундаки, Муқанна гояларининг заминда мулкка ва хотинларга умумий эғалик қилиш ҳаракати ётган. Бу тарих филдирагини орқага суриш эди,

ҳолос. Шуларга қарамай, ислом динининг асл моҳиятини ва аҳамиятини ҳали яхши англамаган кишилар Муқаннага эргашиб, хонавайронликка мубтало бўлди. Хуллас, кўзғолонни озодлик ҳаракати сифатида эмас, балки ислом дини билан Муқаннанинг ғайритабiiй диний гоёлари ўртасидаги кураш, деб баҳоланса ҳақиқат тўлиқ акс эттирилади.

Шуниси ачинарлики, Спитамен, Темур Малик, Жалолиддин, Маҳмуд Торобий ва Сарбадорлар бошчилигидаги чел эл боқчинчиларига қарши олиб борилган умумхалқ курашларининг тарихини ёзишга қўл урилмади. Натижада, она юртимиз мустақиллиги учун жонини фидо қилган кўп минглаб кишиларнинг қадр-қиммати ўрнига қўйилмади. Бу ҳолат тарих фанидаги катта нуқсондир. Фақат сўнгги йилларда тарихий ҳақиқат тикланди: ўнлаб ҳаққоний асарлар яратилди.

Биз ўзбек халқининг жаҳон тараққиётига муносиб ҳисса қўшганлиги ҳақида кўп гапирамиз, лекин фан ва маданиятнинг юзага келиши ва ривожланиш боқчинчиларини қамраб олган яхлит асар яратилмади.

Ҳозирда мустақилликка эришган Ўзбекистоннинг халқаро алоқалари изчиллик билан ривожланмоқда. Шундай вазиятда уларнинг тарихий илдиэларини билиш фойдадан ҳоли эмас. Ўтмишда ҳам, ҳозирги замонда ҳам халқаро алоқалар ҳар бир мамлакат тарихининг таркибий қисми ҳисобланиб, уларсиз тарих ҳақида тўла тасаввур ҳосил қилиб бўлмайди. Хусусан, Ўзбекистоннинг Эрон, Туркия, Хитой, Ҳиндистон ва Араб мамлакатлари билан кўп асрлик сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалари тарихини чуқур ўрганиб, йирик асарлар нашр этиш зарур, деб ҳисоблайман.

Иккинчидан, подшо Россияси ҳукмронлиги давридаги Ўзбекистон тарихини ҳам қайта ўрганиш лозим.

Коммунистик партия ҳокимиятини қўлга олгандан кейин ҳам чоризмнинг мамлакатдаги таъсирини қўпориб ташлаш учун унинг ёвузлиги ва зулминини фoш қилувчи ва унга қарши кўтарилган миллий-озодлик курашларини тарғиб этишни рағбатлантирди. Натижада, 20-30-йиллардаёқ кўрсатилган масалаларга доир илмий асарлар ва мақолалар чоп этилди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин чоризмни қоралашга эҳтиёж қолмаганлиги ҳамда партиянинг шовинистик сиёсатининг кучайиши орқасида аҳвол ўзгариб борди. Чунончи, асрмизнинг 50-йилларидан бошлаб илмий ишларда «Ўрта Осиёнинг

Россияга қўшиб олиншининг объектив-прогрессив аҳамиятини кўрсатиш» асосий ўринни эгаллади. Урта Осиёнинг Россия томонидан босиб олинishi, мустамлакачилик ва миллий зулм каби масалалар гарчанд инкор этилмаган бўлса-да, аммо умум тарзда қисқа баён этиб борилди. Шунингдек, чор ҳукуматининг ҳарбий юришлари «қўшиб олиш» сарлавҳаси остида шарҳланди. Масалан, «Ўзбекистон ССР тарихи»нинг биринчи нашрида (1947 йил) ҳарбий юришлар «урушиб олинishi» сарлавҳаси остида битилган бўлса, иккинчи, учинчи нашрларида (1957, 1967) у «қўшиб олинishi» номи билан алмаштирилди. Худди шу номда мазкур масала менинг «Тошкентнинг Россияга қўшиб олинishi» (1967) ва Н. Халфининг «Присоединение Средней Азии к России» (1965) китобларида ёритилди. Тўғри, айрим муаллифлар гўё туб аҳоли феодал зулмдан қутулиш учун Россияга умид боғлаганлиги ёки етарли даражада қаршилик кўрсатишни истамаганлиги ҳақидаги ўз фикрларини ўртага ташладилар. Лекин бу каби тутуриқсиз фикрлар ўз ўзидан қолиб кетди. Уша даврларда назорат шу даражада қаттиқ эдики, «қўшиб олинishi» ёзилиб Россиянинг босқинчилик, ёвузлик сиёсати «ниқобланмаса», босиб олинishини далолат берувчи фактларни, ҳужжатларни ўзида жо этган асарни чоп этиб, жамоатчиликка етказишга умид қилмаса ҳам бўларди.

Тарих асарларида ўзбек халқининг 1905—1907 йиллар ва кейинги инқилобий ҳаракатларда иштироки хусусида фикрлар ишончли далиллар билан исботланмаган. Амалда, туб аҳоли инқилобий ғоялардан жуда йироқ бўлган. Уларнинг орасида ишчилар синфи ҳали ташкил топмай, саноат корхоналарида ишловчилар мавсумий ишчилар ҳисобланиб, асосан, улгуржи ва қора ишларни бажарганлар. Улар бир корхонада бир йил ишлаб, кейинги йили бошқа дуч келган ерда ишлаб юрaverганлар. Шу боисдан ҳам Туркистон ўлкасида ишчилар асосан руслардан ташкил топган эди.

Шунинг назарда тутиш керакки, чор ҳукмронлиги даврида гарчанд саноат ва деҳқончиликда ўзгаришлар сезилган бўлса-да, лекин уларнинг ҳузурини туб аҳоли эмас, чор ҳукумати ва капиталистлари кўрган.

Фан ва маданият соҳасидаги силжишларга келсак, айтаётган ўттиш лозимки, улардан, асосан, рус аҳолиси баҳраманд бўлди. Чор ҳукумати туб аҳолини кириб келатётган Оврупо маданиятига яқинлаштириш у ёқда турсин,

мавжуд миллий маданият илдиизига болта урди. Тўғри, оврупоча маданият ўзбеклар ҳаётида баъзи бир ижобий ўзгаришларга олиб келди. Бироқ, умумхалқ сонига таққосланса кўлами жуда тор ва нафи жуда оздир. Шунинг учун мазкур давр тарихини «Ўзбекистон ва умуман, Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилишининг объектив-прогрессив оқибатлари» нуқтаи назаридан ўрганишга барҳам бериб, чор ҳукуматининг мустамлакачилик снётати ва миллий зулмини ёритиш биринчи вазифадир. Шунингдек, Туркистон ўлкасининг Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилиши масаласи бўйича йирик асарлар ёзиш вақти келди. Чунки, бу масалалар XIX асрнинг иккинчи ярми — XX аср бошларидаги Ўзбекистон тарихининг ўзагини ташкил қилади. Кези келганда шунини эслатиб ўтиш лозимки, мен бу давр тарихини ўз ичига олган бўлимга 30 йилдан ортиқ вақт мобайнида бошчилик қилдим. Шунинг учун ҳам бу даврда йўл қўйилган хатоларга баб-баробар дахлдорман. Шу ўринда айтиб ўтишим лозимки, Ўрта Осиёнинг подшо Россияси томонидан босиб олинishi, миллий-озодлик ҳаракатлари, Бухоро ва Хива жадидлари фаолиятига доир масалалар бўйича ўша вақтлардаёқ айрим тўғри фикрлар олдинга сурилган эди.

Учинчидан, собиқ совет даври тарихини очикдан-очик сохталаштириш амалга оширилди. Чунончи, давлат тўнтарыши ҳисобланган «Октябрь инқилоби» социалистик инқилоб сифатида нотўғри баҳоланди. Шунингдек, «Октябрь инқилоби»да маҳаллий аҳолининг иштироки ҳақидаги фикрлар асоссиздир. Аслида, у руслар ва бошқа овруполиклар томонидан амалга оширилган эди. Чунки туркистонликлар орасида юқорида қайд қилинганидек, ҳали ишчилар синфи юзага келмаган эди. Том маънодаги ишчилар синфининг бўлмаганлигини 60-йиллардаёқ таниқли олимлар А. Аъзамхўжаев ва Ш. Ҳразаевлар ўз асарларида тўғри кўрсатиб ўтган эдилар. Бу амалда «Октябрь инқилоби» учун ўлкада шарт-шароит етилмаганлигини кўрсатишдан иборат эди. Аммо, ҳақиқатни акс эттирган бу фикр бир гуруҳ кишиларнинг қаттиқ қаршилигига учраб А. Аъзамхўжаев ва Ш. Ҳразаевлар танқид ўти остига олиндилар. Ўша кезлари мен Ўзбекистон Фанлар академиясининг вице-президенти Н. Мўминовга уларни ёқлаш лозимлигини айтганимда, у киши шундай деган эдилар: «Икки олим жуда нозик масалани кўтариб тўғри иш қилибдилар, мунозара

қилиниб, газак олдирилса, юқори партия ташкилотлари шуғулланиб, уларнинг жабрланиши ҳеч гап эмас. Шунинг учун сизлар аралашиб оловга керосин қуйманглар. Вақти келиб А. Аъзамхўжаев ва Ш. Ҳразаев фикрларининг ўз-ўзидан тан олинишига ишонаман». Дарҳақиқат, ҳозирда бу фикрни қўлламайдиغانлар топилмаса керак.

Хуллас, тарихчи олимларнинг «Октябрь инқилоби»нинг моҳиятини ҳолисона ўрганишларининг аҳамияти беқийс каттадир. Бу бутун совет даври тарихининг ҳақиқий манзарасини ёритишда қалит ҳисобланади. Матбуотда жадидлар фаолияти, «Қўқон мухторияти», «Босмачилар ҳаракати», «Ўрта Осиёда миллий давлат чегараланишининг ўтказилиши» ва бошқа масалалар бўйича мулоҳазалар билдирилгани учун улар ҳақида бу ерда тўхташ ортиқчадир. Аммо «социализм тузуми»нинг моҳияти хусусида тўхтаб ўтишни зарур деб биламан.

Бу сиёсат жамиятда хусусий мулкчиликни, сиёсий ва инсоний ҳуқуқларни, динни, ҳунармандчиликни, эркин савдо-сотиқни кўпориб ташлади. Шунингдек, миллий давлат йўқ қилиниб, миллий тил ва маданият камситилди. Боз устига, бутун мамлакат «темир қафас» билан ўралиб, республикамизнинг мустақил равишда халқаро майдонга чиқишига йўл берилмади. Ўзбекистон Россиянинг хом ашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилди. Бу ерда мисли кўрилмаган мустамлакачилик ва миллий зулм ҳукм сурди. Марказнинг тоталитар сиёсати орқасида бутун мамлакатда миллионлаб бегуноҳ кишилар ўлдирилди ёки умрлари қамоқхоналарда ва сургунда чириди. Қанчадан-қанча одамлар хавф-хатарда юрагини ҳовучлаб яшади.

Қишлоқ хўжалиги, саноат, фан ва маданият, транспорт ва халқ хўжалигининг бошқа соҳаларидаги ривожланишга келганда, шуни кўрсатиб ўтиш лозимки, улар мустамлакачилик нуқтан назаридан ривожлантирилиб, асосан, совет империясининг қудратини мустаҳкамлашга хизмат қилди. Шу боис, ўзбек халқининг асосий қисми моддий ва маънавий қашшоқликда ҳаёт кечирди. Ҳозирда кўриб турибмизки, собиқ совет давридаги ўз турмушидан мамнун бўлган айрим нуфузли табақаларнинг турмуши капиталистик мамлакатларда яшаётган оддий бир ишчи ёки хизматчиникидан жуда ҳам паст даражада экан.

Партия одамларнинг миясини «социализм ғоялари»

билан шу даражада чулғаб ташладики, «совет турмуш тарзи»га сажда қилиш одат тусига айланди. Тарихчилар ва бошқа ижтимоий фан вакиллари уни кишилик ҳаётининг фаровонлигини таъминловчи бирдан-бир афзал тузум сифатида мақтадилар. Ҳозирда «собик совет турмуш тарзи»нинг фожеали оқибатининг азоби чекилмоқда.

Юқорида кўрсатилган собик совет даври тарихининг ҳақиқий манзарасини тасвирловчи фикрлар асосида илмий асарлар яратишни лозим, деб ҳисоблайман.

Шу кунларгача Иккинчи жаҳон урушининг тарихи бир томонлама баён этилмоқда. Шубҳасиз, ўзбек халқи фашизмни тор-мор этишга муносиб ҳисса қўшди. Бироқ коммунистик партиянинг айби билан минглаб ўзбеклар ҳалок бўлдилар. Маълумки, собик совет давлатининг дастлабки даврларида ўзбек ҳарбий қисмлари тузилган эди, лекин улар кейин йўқ қилинди. Агар улар урушгача сақланганда эди, ўзбекларнинг ҳарбий маҳорати такомиллашиб, талафот кўп бўлмас эди. Тўғри, кеч бўлса-да, урушининг бошларида ўзбек ҳарбий қисмлари шошилинч равишда тузилди. Аммо, улар фронтда тарқатиб юборилди. Шу равишда бизда миллий давлат ҳам, миллий қўшин ҳам йўқ эди. Бунинг аянчли оқибатлари уруш даврида минглаб кишиларнинг қирилиб кетишига олиб келди. Чунанчи, умрида қўлига қурол ушламаган ва бегона жойларга бормаган ёшлар тўсатдан сафарбар қилиниб, Россиянинг турли жойларига юборилди. Уларнинг орасида мен ва севимли шонримиз марҳум Зоҳиджон Обидов ҳам бор эди. Биз ўрмонда икки ойча уй кийимимизда ва ёғочдан ясалган милятиқ билан машқ қилгандан сўнг тўғри фронтга жўнатиладик. Бу ерда, айниқса қишлоқ йигитларига жуда оғир бўлди. Ҳарбий машқни яхши ўзлаштирмаганлиги ва жанговарликнинг суєтлиги орақасида кўп одамлар қирилиб кетди.

Кўп минглаб ёши катта ўзбеклар ҳам қиргиндан четда қолмадилар. Улардан ишчи батальонлари ташкил қилиниб, Сибирь ва Россиянинг бошқа жойларидаги саноат корхоналарида ва конларда ишлатилди. Бу ерда уларнинг талай қисми очликдан, совуқдан, оғир меҳнат ва хўрликдан ўлиб кетдилар. Сибирда госпиталда ётганимда уларнинг йиртиқ-ямоқ кийимларда, шишиб кетган ҳолда тиланчилик қилиб юрганларининг гувоҳи бўлганман.

Шунингдек, партиянинг миллий сиёсатидан норози-

лик, Қизил Армиядаги мусулмон фарзандларига совуқ муносабат ва бошқа сабаблар орқасида 1 миллион 600 минг туркистонликлар немислар томонидан асирликка олинди...

Начора, бир мақолада Ватанимиз тарихига доир масалаларнинг ҳаммасини қамраб олишнинг иложи йўқ. Лекин бу ерда яна бир масалага эътиборни жалб қилмоқчиман, холос.

Коммунистик партия сиёсатининг мағзини чақаетганда унинг халқни қўрқувда, хавотирликда, муҳтожликда ва умид исканжасида қаттиқ ушлаганлигини назарда тутиш керак. Бу ерда умид тушунчасида фуқароларнинг сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан тамомилла давлатга қарам бўлиши орқасида бир нарса илинжида (арзимаган бир ойлик мукофотдан тортиб то катта-кичик мансабгача) партияга ҳамиша кўзини мўлтилатиб ва қўлини тутиб туришга мажбур бўлганлигини англаш мумкин. Бу ҳолат партияга фуқароларни хоҳлаган мақомига солишга кенг имкониятларни туғдирди.

Умуман олганда, фақат баҳс воситасидагина фанни ривожлантириш мумкин. Шу кунларда тарих соҳасидаги хатоликлар борган сари «сув юзи»га кўпроқ қалқиб чиқмоқда. Унутмаслик лозимки, тарих ҳам жараён, ҳам бутун бир фан сифатида азалдан кишиларда миллий туйғу, ватанпарварлик, фахр ва ғурур каби олий ғазилатларнинг шаклланишини таъминлашда муҳим омил бўлиб келган. Бунини яхши англаган коммунистик партия ўзининг мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмини муҳофаза қилиш мақсадида бир неча минг йиллик ва бой ўтмиш тарихимизни ҳибсда тутди. Ўз навбатида бу маънавий жиҳатдан қашшоқланишга олиб келди.

Мустақиллик даври тарихимизни янгилади, ҳаққониятни тиклади.

СОВЕТ ДАВРИДА ҚУЛДОРЛИК ДАВЛАТИНИНГ ТАШҚИЛ ТОПИШИ

Шу кунларда Ўзбекистон заминида ҳаёт кечириётган авлод бахтлиларнинг бахтлисидир. Чунки, улар мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулм исканжасидан халос бўлиб, ҳаёт гаштини сурмоқдалар. Бундай бахт-саодат шу даражада қимматлики, унга тенглашадиганини топиб бўлмайди. Ҳатто жаҳондаги барча бойликлар тарозининг бир палласига солинса, иккинчи палладаги озодликнинг аҳамияти ва салоҳияти босиб кетар экан. Бу хусусда бир ҳикояни келтиришни ўринли, деб ҳисоблайман. Ўтмиш замонларда бир донишманд киши мадраса талабаларига савол берибди: «Айтнинглар-чи, бу дунёдаги энг улуғ ва азизлик нимада ўз ифодасини топади?» Талабалар баҳслашганларидан кейин, ота-она, фарзандлар, саломатлик энг олий мақомга сазовордир, деб жавоб беришибди. Айрим кишилар бунга қарши ўлароқ, улуғларнинг улуғи инсондир, агар бу табаррук зот яратилмаганида бутун олам бамисоли дўзахга ўхшаб қоларди, дейишибди. Зеро, инсон туфайли еру осмон яшнади, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ўз эгасини топди. Донишманд сўз олиб дебди: «Фарзандларим! Сизларнинг инсоннинг буюк хизматлари ҳақидаги фикрларингизга тўла қўшиламан. Аммо, қачонки инсон зоти озод ҳолда она юртига эгаллик қилиб ҳаёт кечирса, қадр-қиммати ва улуғлиги сақланади. Борди-ю, босқинчилар панжасида қул каби ҳаёт кечирсалар, «гапирувчи иш ҳайвонларига» айланадилар. Чунки, қуллар ҳақ-ҳуқуқ, ўз-ўзини англаш, ғурурланиш, фахрланиш ва бошқа инсонга хос фазилатлардан маҳрум этилган бўлади. Улар маънавий ва моддий жиҳатдан қашшоқлаштирилади. Кўриниб турибдики, — деб сўзини давом эттирибди донишманд, — фақат мустақиллик ва озодлик том маънодаги инсонни шакллантириб, уни олий зот

сифатида кўкларга кўтаради, яшнатади ва улуғлайди. Демак, озодлик ва эркинлик энг улуғ ва азиз неъматдир».

Донишманднинг бу доно сўзлари тарих синовидан ўтган ҳақиқатдир. Чунончи, ўзбек халқи ўтмиш замонларда озодликни ҳаётнинг рамзи сифатида қадрлаб Ахмонийлар, Македониялик Александр, Араб халифалиги ва Чингизхон сингари босқинчиларнинг тажовузи ва ҳукмронликларига қарши қаҳрамонона жанг қилди. Унинг қони жангларда бамисоли дарё каби оқди, шаҳар ва қишлоқлар душманлар томонидан вайрон этилди. Бироқ озодлик ғоялари сўнмай, вақти келганида ўз кучқудратини қайта намоён этаверди. Масалан, бу ҳолат чор ҳукумати тажовузларига, сўнгра ҳукмронлигига қарши курашларда яққол кўзга ташланди. Ниҳоят, 1991 йил 31 августда Республика Мустақил, деб эълон қилинди. Бу тарихий воқеа буюк давлат арбоби Президент Ислам Каримовнинг ташаббуси ва бевосита раҳбарлигида содир бўлди. Бу табаррук зотнинг исми ҳозирги мустақил ўзбек давлатининг асосчи сифатида тарих саҳифаларига битилди. Мустақиллик йиллари Республикада буюк ўзгаришлар содир бўлаётганлиги гувоҳи бўлиб турибмиз. Ҳозирда Ўзбекистон жаҳон харитасига битилиб, уни билмаган ва сийламаган мамлакат қолмади. Бундай озодликнинг нақадар қимматли ва улуғлигини ҳамда оламшумул аҳамиятга моликлигини англаш учун уни 130 йиллик мустамлакачилик тузумига солиштириш ва фарқини билиш сиёсий ва илмий аҳамиятга эгадир.

Хўш, совет даврида қандай тузум ҳукм сурган эди?

Бу саволга қулдорлик тузуми бўлган эди, деб жавоб беришга барча асослар бор. Унинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий томонлари қуйндагилардан иборат.

Биринчидан, сиёсий жиҳатдан олганда Ўзбекистонда миллий давлат, миллий қўшин ва миллий бошқарув тизими ташкил этилмади. Уларнинг ўрнига мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулми таъминловчи тоталитар Республика ўрнатилиб, Ўзбекистон амалда Россиянинг таркибий қисмига айлантирилди. Тўғри, Республика мақоми берилиб, парламент, конституция, байроқ, мадҳия ва герб жорий этилди. Аммо, уларнинг ҳаммаси «хўжакўрсинга» қилинган бўлиб, найрангбозликдан бошқа нарса эмас эди. Чунки Республика ва унинг халқига сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар берилмай, қаттиқ

назорат ва таъқиб ҳукм сурди. Гарчанд, раҳбарлик лавозимларига ўзбеклар ҳам қўйилган бўлса-да, лекин улар марказнинг ўта итбаткор хизматкорлари эди, холос. Уларнинг зиммасига коммунистик ғояларнинг самарадорлигини таъминлаш, турли-туман бойлик ва даромадларини икки қўллаб марказ хазинасига топшириш юклатилган. Шунинг унутмаслик керакки, биринчи навбатда Ўзбекистон раҳбарлари «занжирбанд ҳукмдорлар» бўлган эдилар. Бу ҳолат қулчиликнинг энг муҳим белгиларидан биридир.

Қулчилик сиёсий қатағонларда ўз ифодасини топди. Авваламбор, халқнинг бу адолатсиз қатағонларга қарши оммавий равишда бош кўтармай катта-кичик мажлисларда уни қувватлаш ва партиёга миннатдорчиликни изҳор этишининг ўзи ҳам қул табиатликини кўрсатади. Бундай йиғинлар мактабларда ҳам ўтказилиб ўқитувчилар ва пионерларнинг: «Халқ душманларига ўлим!», «Яшасин жонажон партиёмиз», деган сўзлари ҳамон эсимда турибди. Мана шундай йиғинларнинг бирида мактабимиз директори: «Партия душманларини қириб ташлаймиз, бизнинг талабимиз шу», деб роса бақриб-чақирган эди. Чамаси, икки ҳафта ўтганидан кейин директорнинг ўзи «халқ душмани» экан, сирини очилиб, қамалиб қолибди, деган сўзлар тарқалди.

Қулчиликнинг энг даҳшатлиси ва фожеалиси, қатағон воситасида миллионлаб кишиларнинг иқлим шароитлари ниҳоятда оғир жойларда мажбурий суратда ишлатилишида ҳам кўзга ташланади. Маҳбусларнинг мазкур жойлардаги лагерларда қуллик меҳнати ўзининг юксак даражасига кўтарилди.

Қулчилик аломатлари ўзбек, қрим-татар, чечен, ингушлар, турк месҳетилари ва бошқа миллат вакиллари-нинг сургун қилинишида ҳам кўринди. Шунинг ҳисобга олиш керакки, қулдорлик тузуми оммавий равишда қатағон ва сургунларни уюштириш имконини туғдирди. Бошқа тузум шароитида уларни ташкил этиш амри маҳол эди. Коммунистик партиёнинг улуғмиллатчилик сиёсатининг амалга оширилиши ҳам қулдорлик тузумининг бунёд этилишини тақозо этган эди. Ўзбек тилининг камситилиши ва унга давлат мақоми берилмаслиги, рус тилини иккинчи она тили деб баҳоланиши қулчиликни янада мустаҳкамлади.

Хуллас, юқорида шарҳланган омиллар қулдорлик тузумининг сиёсий асосини ташкил этган эди.

Иккинчидан, маълумки, совет даврида минг йиллар мобайнида ҳукм суриб келаётган иқтисодий тизимни тубдан ўзгартириш вазифаси қўйилди. Бунга биноан хусусий мулкчилик, эркин бозор ва савдо-сотик, эркин ишбилармонлик ва ишлаб чиқариш тақиқланди. Халқнинг қўлидаги ер-сув, бойлик, савдо шохобчалари, саноат корхоналари, қўйинг-чи, табиатдаги барча жонли ва жонсиз борлиқ совет давлатининг мулкига айлантирилди.

Шу равишда, совет ҳукумати бир неча минг йиллар мобайнида инсон кашф этган ва ривожлантирган хусусий мулкчилик ва эркин бозорни қўпориб ташлади. Ваҳоланки, хусусий мулкчилик инсонни ёввойиликдан ҳоли этиб, оила, давлат ва тараққиётга асос солган муҳим омил ҳисобланган. У туфайли ҳайвондан фарқ этувчи инсон деган улуғ зот шаклланган.

Хусусий мулксиз жамиятнинг яратилиши дарҳол мисли кўрилмаган фожеаларни юзага келтирди. Чунки, бутун мамлакат бўйлаб очарчилик, қаҳатчилик ва оммавий касалликлар юзага келиб, миллионлаб кишиларнинг ёстиғи қуриди. Бундан ташқари, хусусий мулкка қарши курашлар жараёнида минглаб кишилар ўлдирилди, ҳибсга олинди ва сургун қилинди.

Хусусий мулксизлик кўп одамларнинг кўзини оч ва ташмачи қилиб қўйди. Масалан, нон заводида ишловчи нонни, ун заводида ишловчи унни, тикувчилик корхонасидагилар кийим-кечакни, гўшт комбинатидагилар гўштни, қўйинг-чи, ҳар бир корхона ва ташкилотда ишловчилар озиқ-овқат ва бошқа маҳсулотларни бекитиб олиб чиқишга мажбур бўлганлар. Бундай расмий суратда «ташмачи» деб номланганлар давлат мулкни талаш ва оммавий тус олиб кетганлиги учун милиция ходимлари рейд ўтказиб турганлар. Улар ишчи-хизматчиларни корхонадан чиқаётганда тинтув ўтказиб, молларини олиб қолар эдилар. Бундай моллар ҳажми миллион сўмларни ташкил этиб, тегишли маълумотлар матбуотда эълон этилиб турилган. Қолхоз ва совхозларда ҳам ташмачилик кенг қулоч ёйганлигини биламиз. Ташмачилик ва юлғичлик ҳақида гапиришдан мақсад шуки, улар ҳам қул табиатлигининг таркибий қисми бўлмиш боқимандалик кайфиятидаги кишилар томонидан қилинадиган иш эди. Ташмачилик, юлғичлик, ва умуман, давлат мулк-

кини талон-торож қилмасликнинг ҳеч иложи йўқ эди. Негаки, бор-йўғидан айрилган халқнинг давлат томонидан белгиланган оз миқдордаги маошдан ташқари даромад манбаи йўқ эди. Чунки юқорида кўрсатилганидек, табиат оламдаги барча борлиқ ва ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ягона эгаси давлат ҳисобланиб, даромадлар унинг хазинасига дарё каби оқиб боради.

«Ҳаммамизга маълумки, — дейди Президентимиз Ислам Каримов, — биз сўнгги 70 йил мобайнида давлатга қарамлик ва сифиниш ҳолатида яшадик. Мамлакатдаги барча бойликларнинг, мулкнинг эгаси давлат деб ҳисоблаб келдик. Қайси масалани олмайлик, давлат манфаати биринчи ўринда, фуқаро, шахс манфаати эса деярли ҳисобга олинмаслиги эски конституцияларнинг ҳар қайси моддасида яққол кўзга ташланар эди».

Дарҳақиқат, мамлакатда ягона давлат мулк эгаллиги ҳукм сўриб, ҳатто одамларнинг ҳаёти ва тақдири ҳам давлатнинг қўлида бўлган.

Шундай қилиб кўрдикки, хусусий мулкчилик ва унга боғлиқ турли соҳаларнинг тақиқланиши, шахсий ташаббус ва манфаатдорликнинг бўғилиши, мажбурий меҳнат, ишга яраша ҳақ тўламаслик, боқимандалик ва «қорин тўйса бас» деган тўйғулар қулчиликнинг иқтисодий заминини яратди.

Учинчидан, қулчилик маънавий ҳаётда ҳам ўз инфодасини топди. Чунончи, миллий ҳис-туйғулар, ўз-ўзини англаш, ватанпарварлик, ғурурланиш, фахрланиш ва бошқа олий инсоний фазилатлар ҳибса олинди. Ўз она юртига содиқ кишилар «миллатчи, халқ душмани» ва «импернализм айғоқчилари» сингари қалбаки айбномалар билан отилди ва узоқ муддатли қамоққа ҳукм қилинди. Ҳатто, уларнинг онла аъзолари ҳам қамалди ёки қаттиқ таъқиб остига олинди. Уларнинг орасида узоқ жойларга сургун қилинганлари ҳам бор эди. Шу равишда, миллий ғоя ва маънавиятга зарба берилиб, улғумиллатчилик сувлари билан суғорилган коммунистик ғоялар кишилар онгига зўравонлик билан сингдирилиб борилди. Уни амалга оширишда тарих, фалсафа, КПСС тарихи, илмий коммунизм, атеизм, адабиёт, иқтисод ва ҳуқуқшунослик соҳалари жалб қилинди. Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ва санъат тармоқлари ҳам коммунистик ғояларни зўр бериб тарғибот қилганлар. Натижада маънавиятда миллийлик йўқолиб, у ком-

мунистик ғояларнинг асирга айланди. Айниқса, ислом динининг тақиқланиши, масжид ва мадрасаларнинг ёпилиши ва тарихий ёдгорликларнинг вайрон қилиниши, тарих фанининг сохталаштирилиши маънавий ҳаётни янада қаттиқ қашшоқлаштирди. Айни пайтда, ўзбек халқининг ўтмиш замонларда фан ва маданият соҳаларида қўлга киритган ютуқлари инкор этилди.

Умуман айтганда, ўзбек халқининг миллий ғоя ва маънавиятига зарба берилиб, ўрнига коммунистик ғоянинг киритилиши қулчиликнинг муҳим аломатлари ҳисобланади. Чунки, бу ғоя улуғмиллатчилик ва қулчиликни ўзида акс эттирган эди.

Тўртинчидан, совет даврида шаклланган қулчиликнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд эди. Чунончи, биз бошимиздан кечирган бу қулчилик билан қадимги Юнон, Рим ва бошқа давлатлардаги қулчилик ўртасида асосий негизни бўйича фарқ йўқ. Чунки, бу ҳар иккала даврда қуллар хусусий мулкчилик, ишлаб чиқариш қуроллари, сиёсий ва инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этилиб, «темир қафас»да ушлаб турилган. Ўтмиш замонларда қуллар асосан урушларда асир олинган ёки бўйсундирилган кишилардан ташкил топган. Шунга ўхшаш большевиклар ҳам Туркистонни урушиб олиб, халқни қуллик балосига мубтало этди. Совет даврида қулчиликнинг маъноси анча кенгайиб, ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Қадимги замонларда натурал хўжалик ҳукмронлик қилганлиги учун қуллар озик-овқат, кийим-бош ва турар жой билан таъминланган. Совет даврида эса пул муносабатларининг кенг кўламда ривожланганлиги учун қулларнинг иш ҳақи маош тариқасида тўланди. Хусусий мулки ва бойлиги бўлмаган халқ фақат маошга тикилиб қолди! У маошсиз қолмаслик учун давлат кўрсатган чизигидан чиқмасликка ва унга сажда қилишга ҳаракат қилган. Давлат шу тариқа маош воситасида халқни ўзига ипсиз боғлаб, хоҳлаган кўйига ўйната берди. Қадимги вақтларда бўлганидек, совет ҳукумати қулларни турар жойлар билан таъминлаб турди. Аммо ҳаммани бирданига турар жой билан таъминлашнинг иложи бўлмаганлигидан, хусусий уй қуришга рухсат берилди. Лекин келажакда бундай уйларнинг аста-секин тамомила йўқ қилиниши турган гап эди. Уларнинг ўрнини давлат томонидан қурилган уйлар билан алмаштириш жараёни кетмоқда эди. Совет даврида қулларни сотиш ва сотиб олишга эҳтиёж қол-

мади. Чунки мамлакат ичида ҳам, хорижда ҳам қул бозорлари бўлмаган. Давлат қулларнинг ягона эгаси бўлганлиги учун унга харидор йўқ эди.

Қадимги қулдорлик давлатларда аҳоли озод ва қуллардан ташкил топиб, йирик хусусий қул эгалари фаолият кўрсатган. Улар билан бир қаторда эса давлат миллионлаб кишиларни қуллик ҳолатида ушлаб турган. Шунинг учун ҳам қулларнинг давлатга тегишлилигини англатувчи «биз партиянинг солдатларимиз», «бизлар давлат одамларимиз», «Совет Иттифоқининг фарзандларимиз» каби иборалар юзага келган.

XX асрда фан ва техника шу даражада юксалдики, усиз у ёки бу давлатнинг ривожланиши мумкин эмас эди. Коммунистик партия бунни яхши англаган ҳолда маориф, олий ва ўрта таълим тармоқларини, фан ва маданиятни ривожлантириб, саводсизликни тугатди. Мутахассис ва олимларни етиштирди.

Бу ерда савол туғилади. Наҳотки, совет даврида етиштирилган ўқитувчилар, врачлар, агрономлар, муҳандис-техник ходимлар, олимлар ва бошқа соҳа эгалари қул бўлган бўлсалар?

Бунга, «Ҳа, росмана қуллар бўлишган, лекин саводли ва билимли қуллар эдилар, холос», деб жавоб бериш мумкин. Чунки, улар юқорида кўрсатилганидек, сиёсий ва инсоний ҳуқуқ, хусусий мулкчилик, миллий маънавият ва диндан маҳрум этилган. «Партиянинг солдатлари» ҳисобланган. Шунингдек, улар мустақиллик ва озодликни барбод этган коммунистик ғоялар билан захарланган. Шу муносабат билан:

— Домла, айтинг-чи, совет даврида сиз ҳам ўзингизни малакали қул, деб ҳис этганмисиз? — деган савол туғилади.

— Ҳа, мен ва бошқа олимлар юқори малакали ва тажрибали қуллар бўлганмиз, — деб жавоб бераман. Чунки, бизлар олдинги сафда туриб коммунистик ғоя ва «социализм»ни энг адолатли ва афзал тузум сифатида кўкларга кўтарганмиз. Ваҳоланки, мустамлакачилик, зулм, бебаҳо бойликларимизнинг таланиши кўз ўнгимизда содир бўлаётган эди. Аммо бирортамиз отилиб чиқиб партиянинг сиёсатига қарши чиқмадик. Аксинча, партияни олқишладик. Бунга ўта эҳтиёткорлик ва жасоратсизликни туғдирган қул табиатлигимиз сабаб бўлган. Агар бизлар том маънодаги озод кишилар бўлганимизда босқинчилар зулмига қарши курашишимизга шубҳа йўқ

эди. Чунки, онги ва қалби озодлик ғоялари билан су-
ғорилган кишиларнинг миллатпарварлиги жўш уриб
мардонавор курашади. Буни яхши англаган совет дав-
лати халқни қуллик кишанлари билан боғлаб қўйди.
Бу ўз самарасини бериб, 20-йиллардан то қизил империя
йиқилгунга қадар бўлган даврда зулмга қарши қўзғо-
лон кўтарилмади. Аксинча, коммунистик партия ва дав-
лат сиёсатига кўр-кўрона эргашиш ва улуғлаш авжига
миниб бораверди. Бундай ҳолат қишлоқ аҳолиси ора-
сида ҳам содир бўлиб, қул меҳнати мисли кўрилмаган
даражада азоб-уқубат ва талафотларни келтирди. Дав-
лат томорқа ер бериб, деҳқонларни ўзига ипсиз боғлаб
қўйди. Бордию улар ишлашдан бош тортсалар, томорқа
тортиб олиниб, ўзлари ҳайдалган. Пахта яккаҳоким-
лигининг ҳукм суриши деҳқонларни қулчилик ботқо-
ғига қулоғигача ботириб юборди. Совет даврида онгли
равишда химия ўғитлари билан ер, сув, ҳаво ва озиқ-
овқат маҳсулотларининг заҳарлантирилганлигини, ом-
мавий касаллик ва ўлим кучайганлигини унутиб бўлмайд-
ди. Ўзбек аёлларининг умри совет давридаёқ меҳнат
фронтида чириганлигини инсоният тарихи билмайди,
дейсизми?! Улар, асосан давлат учун ишлашга мажбур
қилинди. Улар аёлларга хос нозик фазилатларни йўқо-
тиб «дағаллашдилар». Бу хусусда совет даврида бир
деҳқон йигит билан суҳбатимни келтириш масалани
янада ойдинлаштиради.

Фарғонанинг Водил деган жойидаги чойхонада ўтир-
ганимизда шогирдим Исмоилжоннинг таниши ўрта ёш-
лардаги деҳқон бир коса ош билан ёнимизга келиб
ўтирди. Салом-аликдан сўнг деди: «Бир йилда бир ма-
ротаба шу ерга ёки Шоҳимардонга хотиним ва бола-
ларим билан келиб бир оз дам олгандек бўламиз. Мен
Россияда армияда хизмат қилиб юрган вақтимда рус
аёлларининг кўриниши тоза ва ёқимлилиги ҳамда қўл-
лари юмшоқлигини кўриб ҳавасим келган. Шунда қиш-
лоғимиздаги аёлларнинг ниҳоятда оғир меҳнати, қўллари
ва оёқлари ёрилиб ҳамда дағаллашиб кетганлиги кўз
ўнгимда гавдаланиб жуда хафа бўлганман. Ҳув анави
менинг хотинимга кўз ташланг, домла, қовжираб ётган.
көпченний балиққа ўхшаб қолган. Унга раҳмим
келади, негаки, бир кеча-кундузда 20 соат меҳнат
қилиб, дам олиш ва ҳаммомни, пардоз ва яхши кийи-
нишни унутиб юборган. Ҳатто, хотиним пахтазорда иш-
лаётганда дард тутиб қолибди. Уни туғуруқхонага олиб

кетаётганда машинада кўзи ёриб, бир ўлимдан қолган эди». Шунда Исмоилжон у ёқ-бу ёққа аланглаб: «Ука, секинроқ гапир, бировлар эшитса, сиёсий тус бериб ғалвага қоламиз», деб қўйди.

Бу оддий деҳқоннинг сўзлари фақат унинг хотинининг эмас, балки қишлоқлардаги ҳамма аёлларнинг ачинарли ҳолатини ифода этган эди.

Хулоса қилиб айтганда, *биринчидан*. Совет даврида Ўзбекистонда қулдорлик тузумининг сиёсий асослари қўйидагича бўлган. Авваламбор, миллий давлат ва қўшинни ташкил этишга йўл берилмай, мустамлакачилик ва улуғмиллатчилик сиёсати амалга оширилди. Республика раҳбарлари мустақил равишда ички ва ташқи сиёсатни юргизишдан маҳрум этилиб, улар амалда марказнинг итоаткор хизматкорлари эди, ҳолос. Ўзбек тилига давлат мақоми берилмади, миллий пул жорий этилмади. Халқ оmmasига сиёсий ва иссоний ҳуқуқлар берилмай, бутун мамлакат «темир панжара» билан қуршаб олинди. Унинг сиёсий фаолияти бўғилди ва ташқи дунё билан алоқа қилишга йўл берилмади. Республика мисли кўрилмаган сиёсий қатағонни, қаттиқ назорат ва таъқибларни бошидан кечирди;

Иккинчидан. Қулдорлик тузумининг иқтисодий замини қўйидагича кечган: Хусусий мулкчилик, эркин бозор ва савдо-сотиқ, эркин ишбилармонлик ва ишлаб чиқариш тақиқланди. Табиатдаги барча жонли ва жонсиз борлиқлар, ишлаб чиқариш маҳсулотлари ва бошқа турли-туман бойликлар давлат мулкига айлантирилди. Натижада, якка давлат мулк эгаллиги юзага келиб, халқ бамисоли илдизи қирқиб ташланган дарахтга ўхшатиб қўйилди. Меҳнаткаш омма маош воситасида давлатга чамбарчас боғлаб қўйилиши ва бошқа даромад манбаи қолмаганлиги уларни давлатга сиғиниш ва итcoat этишга мажбур қилди. Ўзбекистондан пахта, ипак ва ноз-неъматлар, олтин, газ, вольфрам ва бошқа ноёб бойликлар тинимсиз олиб чиқиб кетилди. Салоҳиятли саноат тармоқлари Иттифоқ вазирлигига бўйсундирилиб, даромадлар марказ чўнтагига тушди. Республикага тайёр саноат маҳсулотлари кўплаб келтирилиб, халқ янада қаттиқроқ шиллинди. Натижада, Ўзбекистон Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланиши ҳам қулчилик тузумининг асосини яратди;

Учинчидан. Қулчиликнинг белгилари маънавий ҳаётда ҳам намоён бўлди. Зеро, дин тақиқланиб, масжид

ва мадрасалар ёпилди. Дин пешволари оммавий равишда отилди, диний китоблар ёқилди ҳамда тарихий обидаларнинг талайгина қисми бузиб ташланди. Миллий ҳис-туйғулар, ўз-ўзини англаш, ватанпарварлик, ғурурланиш ва фахрланиш сингари олий фазилатларга зарба берилди. Оламшумул аҳамиятга молик бой тарихимиз сохталаштирилди. Уни ҳолис ўрганиш ва тарғиб қилишга йўл қўйилмади. Миллий турмуш тарзига қарши ўлароқ, «совет турмуш тарзи» татбиқ этилди.

Шу равишда миллий ғоя ва маънавият ҳибсга олиниб, ўрнига коммунистик ғоя зўравонлик билан киритилди. Бу ғоя халқнинг онги ва дунёқарашини қоронғилаштириб чегаралаб қўйди. У қулчилик тузумининг йўналтирувчи кучи ҳисобланди;

Тўртинчидан. Юқорида шарҳланган фикрлар шу ҳақда гувоҳлик берадики, совет даврида «социализм» эмас, балки «қулдорлик» тузumi ташкил топган. Мамлакатда ягона давлат мулк эгалиги ҳукм суриб, фуқаролар унинг жонли мулкига айлантирилди. Шунга мўнанд равишда қуллар ҳам ўз-ўзидан давлатники бўлиб қолди. Шу боис, совет даврида қулдорлик давлати шакланган дейилса, асло хато бўлмайди. Шунини айтиш лозимки, тарихда бунга ўхшаш жуда катта қулдорлик давлати бўлган эмас. Чунки унинг қўл остидаги барча халқлар қулга айлантирилди. Шунинг учун ҳам қулчилик мисли кўрилмаган даражада ўзининг энг юқори чўққисига кўтарилди. Аммо, қулчилик вақтларнинг ўтиши билан қизил империяни ичидан чиритиб бораверди. Чунки, қулчилик аллақачонлар ошини ошаб, ёшини яшаб, тарих ёдгорлигига айланган эди.

Эндиликда қадимги даврлар ўтиб, бутун жаҳон бўйлаб озодлик ғоялари ҳукм суриб, фан ва маданият тараққиёти гуркирамоқда эди. Мана шундай янги замон шароитида қулчиликнинг пайдо бўлиши ғайритабиий ҳол эди?

Хўш, шундай экан, нима учун совет даврида қулчилик юзага келди? Бунинг асосий сабаби, бутун мамлакатда социализм тузумини қуриш учун шарт-шароит мутлақо етишмаган эди. Ахир, коммунистларнинг доҳийси К. Маркс социализмни фақат бутун дунёда ялписига тараққиётга эришгандан кейингина бунёд этиш мумкин, деган эди-ку. Бунга эришиш учун яна юз йиллар керак бўлади-ку. Россия Оврупо мамлакатлари орасида ҳар жиҳатдан энг қолюқ мамлакат сифатида донг

чиқарганди. Унинг қўл остидаги мустамлакалар ундан ҳам қолоқ мамлакатлар бўлганди. Масалан, Туркистон ўлкаси шулар жумласидандир. Бироқ В. И. Ленин бошлиқ «большевиклар» шароит етилмаганлиги билан ҳисаблашмай, бир мамлакат доирасида ҳам социализм қурамыз, деб жар солдилар. Улар шароит етилмаганлиги боис социализмни қиргинбарот ва қул меҳнати билан бунёд этишга қаттиқ киришдилар. Шу тарзда коммунистик партия бир мамлакатда социализмни қурамыз, деб биринчи хатога ва уни зўравонлик билан амалга оширамыз деб, иккинчи хатога йўл қўйди. Бу хатолар партия ўйлаганидек, социализмни эмас, балки қулдорлик давлатини юзага келтирди. Бу билан тарих ғилдираги олдинга эмас, балки бир неча юз йилларга—орқага юргизилди. Шунинг учун ҳам, бу давлат янги замон тараққиётига мос тушмай, ғайритабнний воқеа деб баҳоланди. Уни тиш-тирноғиғача ядро ва бошиқа даҳшатли қуроллар билан қуролланишига қарамай, урушсиз ағдарилишига худди шу қулчиликнинг ўзи сабаб бўлди.

Борди-ю, менинг фикрларимни тан олмайдиган олимлар топилса, совет даврида қандай тузум бўлганлигини ўзлари айтишсин. Олдиндан шунини маълум қилиш керакки, 70 йилдан ортиқ даврда хусусий мулкчилик, эркин бозор ва савдо-сотиқ, диннинг тақиқланиши, феодализм ёки капитализм тузуми ҳақида гапирингга йўл берилмади. «Социализм»нинг қурилмаганлиги «отнинг қашқасидек» ҳаммага маълумдир.

Шундай экан, совет давридаги қулдорлик тузумини инкор этиб бўлмайди. «Кўллик ва мутелик исканжасидан, — дейди Юртбошимиз Ислам Каримов, — озод бўлиш, қадни баланд тутиш, ота-боболаримизнинг удумларини тиклаб, уларга муносиб ворис бўлишдан шарафлироқ вазифа йўқ бу дунёда».

Марказий Осиёда бу шарафли вазифа биринчи бўлиб Ўзбекистонда амалга оширилди. Бу билан биз гурурланиш, фахрланиш ва унинг қадр-қимматини, шон-шўхратини кўкларга кўтаришга тўла ҳаққимиз.

ТАРИХ — ЎТМИШ ВА КЕЛАЖАК КЎЗГУСИ

«Ўзликни англаш тарихдан бошла-
нади... Инсон учун тарихдан жудо
бўлиш ҳаётдан жудо бўлишдир».

Ислом Каримов

Президентимизнинг мазкур сўзлари тарих синовидан ўтган ҳақиқатдир. Зеро, тарихдан маҳрум этилиш, демакки, ҳаётдан жудо бўлишнинг фожеаси чоризм ва совет давлатининг ҳукмронлиги даврида яққол кўзга ташланди. Бу мудҳиш даврда оламшумул аҳамиятга молик кўп асрли тарихимиз камситилди ва сохталаштирилди. Миллий ҳис-туйғулар ва ўзликни англаш, сиёсий фаолиятлар ва ватанпарварлик сингари олий фазилатлар ҳибсга олинди.

Шу равишда, ўзбек халқи ўтмиш тарихидан, динидан ва миллий турмуш тарзидан ажратилиб, оғзига қулф ва оёқ-қўлларига кишан солинди. Шуни унутмаслик керакки, совет даврида мамлакатда инсоният шаънига иснод келтирадиган «социализм тузуми», яъни қулдорлик давлати ҳукм сурди. Худди мана шундай қалбаки ва даҳшатли тузумга мос ва хос тушадиган тарихий асарлар ва мақолалар нашр этилди.

Коммунистик партия ўзининг мустахлакчилик сиёсатининг самарадорлигини таъминлаш учун тарих фанини ғоявий қуролга айлантириб кафедралар, факультетлар ва илмий-тадқиқот муассасаларини ташкил этди. Кўплаб фан номзодлари ва докторлари етиштирилиб, партия сиёсатини ва «социализм»ни улуғлаш уларнинг зиммасига юклатилди. Тарихий манбаларни холис ўрганиш асосида эмас, балки олдиндан белгилаб қўйилган марксизм-ленинизм методологияси ва партиянинг қарорлари нуқтан назаридан ёритиш шарт қилиб қўйилди. «Фаннинг партиявийлиги» — деган шиорга риоя қилиш ҳар бир олимнинг муқаддас бурчи ҳисобланди.

Айтиб ўтиш лозимки, тарихни маълум бир сиёсий

мақсад билан ўрганиш ва сохталаштириш чоризм даврида бошланган эди.

Масалап, 1895 йилда Туркистон генерал-губернатори А. Б. Вревский Туркистон археология ҳаваскорлари тўғарагининг биринчи мажлисида шундай деган эди: «Мазкур тўғаракнинг ташкил этилишига бағишланган мажлисни очиш менга насиб этганлигидан бениҳоя хурсандман. Бу тўғаракнинг олдида муҳим вазифалар турибди. Тарих фани шу пайтгача Ўрта Осиёнинг қадимги аҳолисига доир маълумотларга эга эмас. Шу боис бизнинг тўғарагимизнинг асосий вазифаси Ўрта Осиёнинг қадимги тарихи бўйича маълумотларни тўплашдан иборатдир.

Биламизки, Ўрта Осиё, олий наслнинг бешиги ҳисобланган. Уз даври учун юксак маданиятни яратган арийлар вақтларнинг ўтиши билан қулай шароит излаб Ўрта Осиёдан кўчиб кетишга мажбур бўлганлар. Шундан кейин Шарқнинг олис жойларидан ёввойи галалар Ўрта Осиёга ўрнашиб арий маданиятини супуриб ташладилар. Бизнинг аجدодларимиз—арийлар—Овропога жойлашдилар. Шунинг учун бир вақтлар арий маданияти ривожланган Ўрта Осиёга тегишли маълумотларни тўплаш бизнинг вазифамиздир. Ҳозирда биз арий маданиятини қайтадан тиклашга даъват этилдик».

Кўриниб турибдики, генерал-губернатор Туркистон заминининг энг қадимий аҳолиси туркий аҳоли эмас, балки «олий насл» — арийлар ҳисобланган, деган. У «ёввойи галалар» иборасида туркий аҳолини, биринчи навбатда, ўзбекларни назарда тутган эди. Шу равишда, А. Б. Вревский ўзбекларни келгинди сифатида таърифлаб, Туркистон замини аслида европоликларнинг, ҳусусан, Россиянинг қадимий ватани, деган тугуруқсиз ва кулгилли фикрни баён этган. Шуҳабасиз, у бундай дейиш билан подшо Россиясининг Туркистонда ҳукмронлик қилишига тарихий асоси ва ҳақи борлигини исботлашга ҳаракат қилган.

Шунингдек, унинг Россия гўё тараққиётни таъминлаш мақсадида Туркистонни эгаллаганлигини англатмоқчи бўлганлиги аён бўлиб турибди.

Самарқанд вилоятининг ҳарбий губернатори Н. С. Ликошиннинг: «Ривоятларга кўра, Бибиҳонимнинг келиб чиқиши ва диний эътиқоди бўйича русларга бориб тақалади», дейиши ҳам чор Россиясини беҳуда улуғлашдан бошқа ҳеч нарса эмас.

Чор маъмуриятининг ўзбек халқи маданияти тарихини йўқ қилишга ҳаракат қилганлигини қуйидаги мисол ҳам исботлайди. 1913 йилда Туркистон генерал-губернатори С. Самсонов Самарқанд ёдгорликларини томоша қилаётганида зиёлилардан бири маҳаллий халқ тарихий обидаларини таъмирлаш учун маблағ ажратишни сўраган. Бунга Самсонов: «Рус давлати манфаати уларни сақлаб қолишни эмас, аксинча, қўпориб ташлашни талаб этади», деб жавоб берган. Шу дақиқада унинг адъютанти эса: «Обидаларни йўқ қилиш учун замбараклар ўқидан фойдаланиш лозим», деб қўшиб қўйган. Мана ўзларини Туркистонда «тараққиёт тарқатувчи», деб оламга жар солган босқинчиларнинг асл башараси. Туркистон тарихини мустамлакачилик ва улўғмиллатчилик нуқтан назаридан таҳлил қилиш, собиқ совет даврида ҳам давом этди. Аммо, бу йўлга бирданга ўтилгани йўқ. Асримизнинг 20—40-йиллари охирларида коммунистик партия ўзининг ашаддий душмани бўлмиш чоризмнинг кишилар онгидаги таъсирини тамомла қўпориб ташлаш учун унинг босқинчилик урушларини, мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулми тарихини ўрганиш ва оммалаштиришга кенг йўл очиб берди. Ҳатто, миллий-озодлик курашларнинг тарихи бўйича анча ишлар қилинди. Аммо асримизнинг 50-йилларидан бошлаб, фанни сиёсатлаштириш ва улўғмиллатчилик сиёсатининг авжига минниши орқасида, тарихни очикдан-очик сохталаштиришга ўтилди. Бу ишнинг илк бор ташаббусчиси Москвада чоп этиладиган «Тарих масалалари» («Вопросы истории») журнали ҳисобланади. 1953 йилда бу журналда И. С. Брагинский, С. Ражабов, В. В. Ромодинларнинг «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиншининг прогрессив оқибатларига доир масалалар» мақоласи чоп этилди. «Рус бўлмаган халқларнинг, — дейилади унда, — Россияга қўшиб олиниши ҳақидаги масала катта сиёсий ва илмий аҳамиятга эгадир.

30-йилларда совет тарихшунослигида Покровский мактабининг қарашлари таъсирида кўрсатилган масала нотўғри ёритилган. Ўрта Осиёга бағишланган айрим ишларда чоризмнинг босқинчилик сиёсатини бир томонлама таърифлаш билан бир қаторда Ўрта Осиёнинг қўшиб олиншини прогрессив оқибатлари ҳақида ҳеч нарса дейилмади. Айни пайтда, хон ҳокимиятини тиклашга, тарих филдирагини орқага айлантиришга, ваҳ-

ший феодал тартибларини қайта ўрнатишга қаратилган Султон Кенесарин (1837—1846) ва 1898 йил Андижон қўзғолонлари ижобий баҳоланмоқда. Ваҳоланки, бу қўзғолонлар халққа қарши кўтарилган реакцион кураш эди. Кўрсатилган масалалар бўйича йўл қўйилаётган қўпол хато фикрлар чоризмнинг Туркистондаги сиёсатини қоралаш воситасида Урта Осиё жамоасидаги синфий қарама-қаршилиқни сийпаловчи, хонлар, бойлар ва маннопларни идеаллаштирувчи, СССР халқлари орасида миллий низоларни қўзғатувчи—буржуазия миллатчиларининг фикрларига ҳамоҳангдир».

Ушбу сўзларнинг муаллифлари фикрича, чоризмнинг ўн минглаб кишиларни қирғиши, шаҳар ва қишлоқларни вайронага айлантириши ва бойликларни талаши ҳақида баралла гапириш ёки ёзиш миллатчилик ҳисобланар эмиш. Улар бунинг ўрнига «қўшиб» олинининг ижобий ўзгаришларини, яъни саноатни, темир йўлларни, ишчилар синфини ва бошқа омилларни мақташни тавсия этадилар. Ахир, бу ўзгаришлар мустамлакачилик хусусиятларига эга бўлиб, чоризм, капиталистлар савдо аҳллариининг манфаатларини таъминлади, холос. Уша темир йўллар орқали беҳисоб бойликлар Россияга олиб кетилганлигини ким билмайди? Шунингдек, маҳаллий аҳолидан том маънодаги ишчилар синфи шаклланмаганлиги сир эмас-ку!

Мақола муаллифлари оғзини кўпиртириб гапираётган ўлкани «қўшиб» олишнинг прогрессив оқибатлари туб аҳоли устидан зулмни янада кучайтириб, улар қўл каби ишлатилди ва суюғигача шилинди. Шу боис, мазлум халқнинг чоризмга қарши кўтарган қўзғолонлари бежиз бўлмаган, албатта. Нима учун ўша муаллифлар чор ҳукуматининг миллий давлат, қўшин ва маданиятни йўқ қилганлиги ҳақида чурқ этмайдилар.

Нима учун муаллифлар қўзғолонларни хон ҳокимияти, яъни мустақил давлатни тиклашга қаратилганлиги учун реакцион ҳаракат, деб баҳолайдилар. Ахир тарихда ҳар бир миллатнинг Мустақил давлатга эга бўлиши катта тарихий воқеа ҳисобланади-ку. Буларни улар яхши биладилар, лекин начора, партиянинг улуғмиллатчилик сиёсати чизигидан чиқиб, ҳақиқатни ёзишнинг иложи йўқ эди.

Юқорида шарҳланган мақола шунчаки одатда ёзиладиган иш эмас эди. Мазмунан у коммунистик партия Марказий Комитетининг кўрсатмасига биноан ёзилган

бўлса керакки, кейинги 1953—1990 йиллар давомида тарихчилар учун умумий дастур бўлиб қолди. Унда билдирилган фикрлар асосида ўлканинг босиб олиниши — «қўшиб олиниши». ибораси билан аламаштирилиб ёзиладиган бўлди. Чоризмнинг мустахлакчилик сиёсати ва миллий зулмини кенг кўламда махсус ўрганиш орқага суриб қўйилди. Биринчи навбатда, ўлкани Россияга «қўшиб олинишининг прогрессив оқибатларини» яратиш муҳим вазифа этиб белгиланди.

Шу орада С. Ражабовнинг «Роль русского народа в исторических судьбах народов Средней Азии» (Тошкент—1955) китоби нашр этилди. Очиғини айтганда, тарихни сохталаштиришда С. Ражабовга тенг келадиганини топиш қийин бўлса керак. Унинг ёзишича, Россия татар-мўғулларга қарши курашиб, гўё мамлакат аҳолисини Чингиз хонлари ва Амир Темур қирғинларидан сақлаган эмиш. Айни пайтда, Россия минтақани Англия-Америка империалистларининг тажовузи ва туб аҳолини қириб ташланишининг олдини олган эмиш.

С. Ражабов ўлкани чор Россияси томонидан босиб олинишини ҳам ниқоблашга уриниб шундай ёзади: «Ўрта Осиё аҳолисининг кўпчилиги хон мансабдорларининг адолатсизлиги ва зулмидан сабр-косаси тўлганлиги ва ниҳоятда оғир ҳаётда ўзгаришлар ясалиши учун ўлканинг Россияга қўшилишидан манфаатдор эдилар. Фақат бир гуруҳ хонлар, беклар ва реакцион мусулмон руҳонийлари подшо Россиясига қарши кучларни ва қўзғолонларни уюштиришга беҳуда уриндилар. Аммо уларнинг подшо Россиясига қарши умумхалқ қўзғолонларини уюштириш учун олиб борган ишлари амалга ошмади!»

Демак, ўзбек ва бошқа туб аҳоли подшо Россиясини ўзининг халоскори ва яхши ҳаётни таъминловчи давлат сифатида кутиб, унга хайрихоҳлик билан қараган бўлиб чиқади. Аслида, манбаларнинг кўрсатишича, ўзбек ва бошқа маҳаллий туб аҳоли юқори табақанинг илғор вакиллари билан биргаликда ватан мустақиллиги учун қаҳрамонона курашган эди.

С. Ражабов яна бир катта хатога йўл қўйиб ёзади: «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши уни туркий ҳукмдорларнинг ҳалокатли сиёсатидан абадулабад қутқарди. Буржуазия миллатчилари, пантуркистлар, панисломистлар ва реакцион феодал руҳонийларнинг сиёсати туркий ҳукмдорларнинг ҳокимияти-

ни ўрнатишга, ўзбек ва Ўрта Осиёнинг бошқа халқларининг шаклланаётган миллий мустақиллигини тиклашга қарши қаратилган». Бу жумлаларда ҳам муаллиф мустақиллик учун курашни қоралаб, подшо Россиясининг ҳукмронлигини идеаллаштириш учун ҳеч нарсадан тоймайди. Шунингдек, у жадидларни, 1898 йил Андижон қўзғолонини ва бошқа озодлик учун курашган барча кучларни халқ ва ватан душманлари сифатида тупроққа қориб ташлаган.

Умуман, С. Ражабов агар подшо Россияси Ўрта Осиёни эгалламаганда, у вақтда ўзбек, тожик, қozoқ, қирғиз ва туркманлар қирилиб ва йўқ бўлиб кетар эди, деган қалбак фояни тарғибот қилади.

1957 йилда нашр этилган «Ўзбекистон ССР тарихи»-га бағишланган асарда ҳам тарихий воқеалар юқорида шарҳланган хатолар асосида ёзилган. Унда В. В. Непомнин шундай дейди: «Биринчи навбатда феодал оқсуяклар ва мусулмон руҳонийлари чоризмнинг ўлкани забт этишига қарши фаол курашдилар. Чунки, улар Ўрта Осиёнинг забт этилиши натижасида ўз имтиёзларидан, ер-мулкларидан ва олиб турган катта даромадларидан маҳрум бўлишдан қўрқдилар. Феодал-клерикал бошлиқлар халқ оммасининг қолюқлигидан ва ислом динининг таъсири кучлилигидан фойдаланиб, диний мутаассибликни авж олдиришга интилдилар ва реакцион «газовот» эълон қилиб, меҳнаткашлар оммасини чор қўшинларига қаршилиқ кўрсатишга ундадилар. Бироқ, бу тadbирлар Ўрта Осиёдаги қолюқ ва чирик феодал деспотизмни муқаррар мағлубиятга учрашдан сақлаб қолюлмади».

Ажабо, наҳотки, маҳаллий юқори табақа вакиллари босқинчиларга қарши курашда фақат шахсий манфаатларини ўйлаган бўлсалар. Аслида бундай бўлмай, қўзғолонларни улардаги ватанга содиқлик ва мустақилликни эгаллаш ҳис-туйғуларни озодлик курашига айлантирган эди. Улар бу йўлда жонларини, молларини фидо айладилар. Шахсий манфаатини кўзлаган нуфузли кишилар эса осонлик билан душманга сотилиб, ватанга хонлик қилдилар. Совет тарихшўнослигида бундай тоифадагиларнинг фаолиятига гўё ватан тинчлиги ва тараққиётини кўзлаган кишилар сифатида ижобий баҳо берилди. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади, чунки босқинчилар сотқинларни ҳаммавақт тақдирлаган ва мақтаган.

Уша асарда миллий-озодлик ҳаракати ҳам қораланди. Масалан, 1898 йилги қўзғолон ҳақида қуйидагича фикр билдирилган: «Андижон қўзғолонининг характери ва шиорлари унинг тамомила халққа қарши реакция характерда бўлганлигини кўрсатадики, «Ўзбекистон халқлари тарихи» иккинчи томининг биринчи нашрида (1947 й.) бу қўзғолонга миллий озодлик ва халқ ҳаракати бўлган эди, деб берилган баҳо бутунлай нотўғри ва янглишдир».

1967 йилда каминанинг масъул муҳаррирлигида чиқарилган «Ўзбекистон тарихи»нинг иккинчи жилдида (XIX асрнинг иккинчи ярми—XX аср бошлари) «қўшиб олиниши» ибораси ишлатилиб, унинг прогрессив оқибатлари кенг кўламда ёритилди. Бироқ, 1898 йил Андижон қўзғолони миллий-озодлик кураши сифатида таърифланди ҳамда Бухоро ва Хива жадидлари сўл қанотининг фаолияти ижобий баҳоланди. Асримизнинг 80-йиллари ўрталарида матбуотда профессор М. Ваҳобовнинг Андижон қўзғолони, Амир Темура ҳамда Бобурни қораловчи мақоласи эълон қилинди.

Шу муносабат билан 1989 йилда Тарих институтида илмий анжуман чақирилиб, каминанинг маърузаси асосида 1898 йилги қўзғолон «иккинчи маротаба оқланди», 1990 йилда Ўрта Осиё республикаларининг олимлари қатнашувида илмий анжуман чақирилди. Унда менинг маърузам муҳокама қилиниб, Туркистонни Россияга «қўшиб олиниши» иборасини ишлатмаслик ҳақида қарор қабул қилинди.

Аммо, собиқ совет даврида Андижон қўзғолони, жадидлар фаолияти ва подшо Россияси тажовузининг тарихини ҳолис ўрганишга қаратилган айрим уринишлар, «хамир учидан патир» дейилганидек, хавотирлик билан қўйилган дастлабки қадам эди, ҳолос.

Умумий ҳулоса шуки, тарих фани маънавий ҳаётнинг таркибий қисми ва йўналтирувчи энг муҳим омилларидан биридир. «Модомики, — дейди Президентимиз, — ўз тарихини билган, ундан руҳий қувват оладиган халқни енгиб бўлмас экан, биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан қуроллантиришимиз зарур. Тарих билан қуроллантириш, яна бир бор қуроллантириш зарур. Агар олимларимизнинг илмий-тадқиқот ишлари замирида ана шу фикр, ана шу мақсад бўлмаса, уларнинг сариқ чақалик аҳамияти йўқ».

Демак, авваламбор, илгариги йўл қўйилган хато ва камчиликларни яхши англаб ва тушуниб, том маънодаги илмий асарлар ёзиш лозим. Бунда Президентимизнинг бир гуруҳ зиёли вакиллар, шу жумладан, тарихчилар билан учрашувида билдирган фикр-мулоҳазалари ва Тарих институтини ҳақида эълон қилинган махсус фармони муҳим ўрин эгаллайди. Эндиликда қадимий миллий тарих фани сохталаштириш ва бошқинчиларга хизмат қилишдан тамомила халос бўлиб тозаланди ва покланди. Унга бамисоли жон ва янги руҳ киргизилиб, у ўтмиш ва келажакнинг ёрқин кўзгуси сифатида гавдаланиб турибди.

Тарихнинг бундай куч-қудрати ва аҳамияти ҳақида 700 йил муқаддам атоқли аллома Шихобиддин Муҳаммад ан-Насавий шундай деган эди:

Кимки тутмас қалбида тарихини,
У одам ҳам эмас, олим ҳам эмас.
Бироқ уқса ўтмишини,
Кўн бойиштар турмушини.

Оврополик донишмандлардан бири Августин эса: «Фафлатда ётган халқини ўйғотиш учун унинг тарихини тарғибот этиш зарур», деган эди.

Шу маънода, тарихчи олимларнинг олдида Ватан равнақиға қаратилган муҳим ва масъулиятли вазифаларни адо этиш кўндаланг турибди. Уларни сидқидиллик ва билимдонлик билан амалга ошириш ҳар бир тарихчининг муқаддас бурчидир.

БАЖОНИДИЛ ОВОЗ БЕРГАН ЭДИМ, ИШОНЧИМ ОҚЛАНДИ

Олий Мажлиснинг Президентлик лавозими ва парламент депутатлигига сайловларни ўтказиш ҳақидаги қарори муҳим сиёсий аҳамиятга эгадир. Зеро, сайловлар мустақилликни янада мустаҳкамлаш, тараққиётни юқори босқичга кўтариш ва демократияни таъминлашда муҳим ўрин эгаллайди.

Сайловларнинг ўзига хос бир неча хусусиятлари мавжуд. Авваламбор, улар ислохотлар ижобий самара бераётган, демократия пойдевори мустаҳкамланаётган, халқнинг сиёсий фаолияти ўсаётган даврнинг маҳсулидир. Ташаббускор гуруҳлар ташкил этилиб, депутатликка мустақил номзодларнинг кўрсатилиши ҳам тамомла янгиликдир. У демократик сайловнинг ёрқин намунасидир. Шубҳасиз, умумхалқ сайловлари халқимизнинг сиёсий онги ва фаолиятини янада жўш урдириб, янги зафарларга чорлайди. Шу боис, жамоа аҳли Ватанга ва фуқаролик бурчига содиқ кишиларнинг номзодини кўрсатдилар.

Айниқса, Юртбошимиз Ислом Каримовнинг номзодининг эгаллаб турган лавозимига қайта кўрсатилиши зўр мамнуният ва хурсандчилик билан кутиб олинди. Чунки Юртбошимиз Ўзбекистон мустақиллиги ва озодлигини тиклашда асосий ўринни эгаллади. Унинг ташаббуси ва бевосита қатнашувида миллий давлат, миллий қўшин, миллий бошқарув тизими шакллантирилди. У кўз ўнгимизда содир бўлаётган туб сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларни, оламшумул аҳамиятга молик ютуқларимизнинг меъморидир.

Юртбошимиз юз йиллар мобайнида дунёга бир маротаба келадиган буюк давлат арбобидир. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун тарихга бир назар ташланса бас, раҳбарнинг мамлакат ва ўз халқи тақдирида нечоғли роль ўйнаши яққол кўринади. XIII асрнинг бошларида Хоразмшоҳлар давлати қудратли империя сифатида шуҳрат қозониб, катта бойлик ва кўп сонли қўшинга эга эди. Аммо, унинг ҳукмдори Муҳаммадшоҳ умрининг

охирги йилларида давлатни бошқаришга ожизлик қилди. Ҳатто, у Чингизхон бошлиқ мўғуллар тажовузи вақтида ваҳимага тушиб қочиб кетди. Натижада, мамлакатда тахт учун кураш ва парокандалик ҳукм суриб, босқинчилар юз минглаб кишиларни қирди, шаҳар ва қишлоқларни харобага айлантирди. Қатта имконият ва кучли қўшиндан фойдаланиб душманни тор-мор этишаниқ эди. Бироқ халқнинг босқинчиларга қарши курашига бошчилик қиладиган моҳир раҳбар топилмади.

Халқ оммаси мўғулларнинг 150 йиллик ҳукмронлиги даврида ҳам ватан мустақиллигини тиклаш учун курашнинг давом эттирди. Бироқ, ғалабани ташкил этишга қодир йўлбошчи бўлмади.

Ниҳоят, XIV асрнинг 50—60 йилларида Амир Темурнинг сиёсий майдонда пайдо бўлиши билан озодлик курашларининг ғалабага эришишига умид туғилди. Амир Темур ўзининг ақл-идроки, жасорати, мардлиги, ватанга ва халққа содиқлиги билан элнинг ҳурмати ва иззатига сазовор бўлди. Мазлум халқ уни ўзининг халоскори сифатида қадрлаб, атрофига жипслашди. Амир Темур халқнинг хоҳиш-иродаси ва курашига таяниб 1370 йилда мустақилликни тиклади. Аммо Амир Темур вафотидан кейинги 100 йил мобайнида унга ўхшаган ҳукмдор чиқмай Темурийлар давлати заифлашиб борди. XVI асрнинг бошларида Шайбонийхон бошлиқ Олтин Ўрда кўчманчиларининг тажовузи вақтида уларга қарши қаратилган курашга билимдонлик билан бошчилик қиладиган ҳукмдор кўзга ташланмади. Бундан фойдаланган Шайбонийхон Туркистонни забт этди. Айрим олимлар Шайбонийхонни ижобий баҳолашга ҳаракат қилмоқдалар. Мен бунга тамомила қаршиман. Чунки у жаҳон узра донг чиқарган Темурийлар давлатини, фан ва маданият тараққиётини барбод этди. Сўнгра гўзалликда тенги йўқ тарихий обидалар харобага айлантирилди. Туркистон заминида марказлашган давлат йўқ қилиниб, у Бухоро, Хива ва Қўқон хонлиқларидан иборат уч қисмга парчalandи. Салкам 400 йил мобайнида учта майда ва ожиз хонлиқларни бирлаштириб ягона давлатни ташкил этишга қодир ҳукмдор топилмади. Аксинча, ўша хонлиқлар бир-бирининг «ўштини еб» хонавайрон бўлиб, парчalandи турдилар. Туркистоннинг собиқ шон-шуҳрати сўниб, чуқур ниқирозга мубтало бўлди. Бу ғоятда ачинарли ва фожеали ҳолат чор ҳукуматининг босқинчилик сиёсати-

га жуда қўл келиб, ҳарбий юришларни бошлади. Эркесевар ўзбек халқи мустақилликни ҳимоя этиш учун ёппасига қаҳрамонона жанг қилди. Унинг қони бамисоли дарё каби оқди, лекин ғалабани таъминлайдиган ақл-идрокли сардор топилмади, Масалан, мағлубиятга учратилган 1892, 1898 ва 1916 йилги миллий-озодлик курашлари, Туркистон мухторияти ва «Босмачилар ҳаракати» шулар жумласидандир.

Натижада, ваҳшиёна мустамлакачилик сиёсати 130 йил давом этиб, халқнинг талай қисми қириб ташланди, бойликлар аёвсиз таланди. Эътибор беряпсизми, кейинги 130 йил мустамлака аҳволида яшадик. Ниҳоят, 1989 йилда муҳим воқеа рўй бериб, Ислоҳ Қаримов Республика раҳбари этиб тайинланди. У ўзининг ақл-идроки, жасорати, мардлиги ва миллатпарварлиги туфайли обрў-эътибор қозонди. Шу пайтгача мазлум бўлиб келган халқнинг унга нисбатан ишончи ва умиди борган сари ошиб борди. Пировардида, Ўзбекистон мустақиллиги тикланди.

Шундай қилиб кўрдикки, кейинги салкам 600 йил мобайнида ўзбек халқининг мустақиллик учун олиб борган курашлари икки маротаба, яъни 1370 ва 1991 йилларда ғалаба билан тугалланди. Тарих саҳифаларига зар ҳарфлар билан битилган бу икки буюк ғалабанинг биринчиси Амир Темур, иккинчиси Президент Ислоҳ Қаримовнинг номи билан чамбарчас боғлиқдир. Мен бундай дейиш билан халқнинг жамиятдаги беқиёс катта ўрнини инкор этмоқчи эмасман. Бу ерда шунини эътиборда тутмоқдаманки, халқнинг хоҳиш-иродаси, мустақиллик ва тараққиёт учун кураши забардаст давлат раҳбари томонидан билимдонлик билан бошқарилгандагина кўзланган мақсадга эришиш мумкин.

Юқорида шарҳланган мулоҳазаларим 1991 йил 31 августдаёқ юзага келган эди. Тун бўйи бу воқеанинг моҳияти ва йўналишини англаш учун тарихий асарларни варақладим. Бу хусусдаги қарашларим вақт ўтиши билан яққолроқ ойдинлашиб бораверди. Улар кўп ўтмай биринчи президентлик сайловининг ўтказилиши муносабати билан «сув юзига қалқиб чиқиб» Ислоҳ Қаримовнинг фаолиятига бўлган баҳоимни белгилади. Шу тариқа, сайловолди дунёқарашим шаклланди. Мазкур сайловолди фикр-мулоҳазаларим «Истиқлол учун бирлашайлик» номида «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида (1991, 26 ноябрь ва 5 декабрь) чоп этилди.

Унда Юргбошимизга бўлган сайловолди ишончим ва умидим қуйидагича таърифланган эди: «Яқинда «Известия» газетасида эълон қилинган мақолада Ўзбекистон сафдан узилиб қолган вагонга ўхшатишган. Бу билан мақола муаллифи вагон паровоздан, аниқроғи, марказдан ажралиб қолди, энди бир жойда қимирламай яққаланган ҳолда тураверади, демоқчи шекилли. Йўқ, асло бундай бўлмайди. Чунки кўп хилма-хил бойликларимизни узлуксиз тортиб кетаётган етти ёт бегона паровоздан ажралиб, қонимиз, танимиз ва тақдиримиз бир бўлмиш ўзимизнинг паровозимизга уландик. Бу паровоз Ўзбекистон аҳлини мустақиллик, эркинлик йўлида порлоқ келажак ва бахт сари мардонавор бошлаб боради. У жумҳуриятимизни қуршаб турган «Темир панжара»ни ёриб, бизни жаҳон майдонига ҳам олиб чиқади. Вақти келиб Ўзбекистонда хорижий мамлакатларнинг элчихоналари очилади. Шу билан бирга ватанимизнинг вакиллари чет эл давлатларида фаолият кўрсатадилар. Қардош республикалар билан ҳам сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларимиз юксалиб бораверади».

1991 йил 29 декабрда умумхалқ сайловида юқорида баён этилган фикр-мулоҳазаларимдан келиб чиққан ҳолда Президентимизга бажонидил овоз берган эдим. Сайловдан кейин Юртбошимизнинг катта хизматлари туфайли Ўзбекистоннинг хорижий мамлакатлар ва ҳамдўстлик республикалари билан алоқалари ривожланиб кетди. Эндиликда Ўзбекистон байроғи кўплаб жаҳон мамлакатларида ҳилпираб турибди. Унлаб мамлакатларда Ватанимизнинг элчихоналари очилди. Ватанимизни билмаган ва сийламаган давлат қолмади ҳисоб. Чунончи, ҳозирда Ўзбекистонни 170 га яқин давлат тан олди. Тошкентда 50 га яқин элчихоналар фаолият кўрсатмоқда. Уша мақолада мустақилликнинг тарихий аҳамиятини изоҳлаш мақсадида собиқ совет давридаги мустақиллик ва миллий зулм хусусида мулоҳазаларимни баён этган эдим. Шунингдек, ўтмишда мустақилликнинг барбод этилганлигининг сабаби ҳақида сўз юритилганди. Бу тўғрида шундай ёзганман: «Ўтмишда мустақилликни қўлдан бой бериш сабаблари ва бунинг фоятда фожеали оқибатлари ҳамда келажакда унинг олдини олиш ҳақидаги айрим мулоҳазаларни баён этишдан мақсад, ҳар бир ўз ватанига содиқ инсонни Ўзбекистон Президентининг таянчи сифатида ватан ҳимояси

учун ҳамиша тайёр туришга даъват этишдир. Агар тарихдан сабоқ олинмаса, яна қулликка мубтало бўлиш ҳеч гап эмас.

Мен Ислом Қаримов билан шахсан таниш эмасман. Лекин у кишининг фаолиятини тарихчи сифатида кузатиб келаётирман. Унинг фаолиятини, қилган ишларини тўла тасаввур қилиш учун аввало, Шароф Рашидов вафоти (1983)дан кейинги йилларда ишлаган икки раҳбар даврида юзага келган вазиятни ёдга олмақ зарур. Бу пайтларда Ўзбекистонда улугмиллатчилик шовинизмининг янада кучайиши учун қулай шароит яратилди...

Шундай кескинлашган мураккаб шароитда Ислом Қаримов сиёсий майдонга чиқди. Унинг давлат режа комиссияси, молия вазирлиги ва вилоят раҳбарлигидаги фаолияти даврида тўплаган тажрибаси муҳим эди. Чунки, иқтисод ва молияни яхши билганлигидан уни Марказ тузоққа тушира олмади. Республикага шундай кишининг раҳбар бўлиши сув билан ҳаводек зарур эди. Ислом Қаримов Ўзбекистонга раҳбарликни бошлаганда унинг олдида ватанпарвар ва билимдон кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш, Республикани ботқоқликдан қутқариб, халқнинг эркин нафас олиши ва баракали меҳнат қилиши учун шарт-шароит яратиш вазифалари турарди. Бу мураккаб ва оғир вазифани ҳали Марказ сиртмоғидан чиқмасдан туриб амалга ошириш катта жасорат, матонат, билим ва юксак сиёсий маҳоратни талаб қиларди. Ислом Қаримов қисқа вақт ичида мазкур масалаларни муваффақиятли ҳал қилиб, **ўз мавқеини мустаҳкамлаб олди**». Вақт шуни кўрсатдики, Юртбошимизнинг фаолияти борган сари такомиллашиб, ғоятда муҳим масалалар ўз ечимини топди. Натижада, тамомила янги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тузум ташкил этилиб, қалбаки «социализм»га қақшатқич зарба берилди. Саноат ва қишлоқ хўжалигида туб ўзгаришлар содир бўлди. Миллий фан ва маданият шахдам қадамлар билан олға бормоқда. Юртбошимизнинг Ўзбекистонни гуллаб-яшнаган мамлакатга айлантиришга қаратилган ички ва ташқи сиёсати ўз самарасини бермоқда.

Сайловолди фикр-мулоҳазаларимни қуйидагича якунлаган эдим: «Хулоса шуки, жуда қисқа вақт ичида Ислом Қаримов бошлиқ жумҳурият раҳбарияти халқ депутатлари ва зиёли вакилларнинг саъй-ҳаракатлари

туфайли Ўзбекистонда мустамлакачилик сиртмоғининг занжирини узди, мустақиллик ва эркинлик йўлига отланди. Ҳозирда камчилик ва нуқсонларни рўкач қила бермай, «бургага аччиқ қилиб кўрпани куйдирмасдан» қўлга киритилган тарихий ютуқларнинг барбод бўлишига йўл қўймайлик. Мустақиллик ва эркинликни шахсий манфаатлар ва ўзаро низолардан устун қўяйлик. Мен, шахсан Ислом Қаримовни ўзи бошлаган буюк ўзгаришларни охиригача етказишига ишонаман. Келинг, азизлар, сиёсий, иқтисодий, маданий масалаларимизни ҳал этишда Президент атрофида мегиндек жипслашайлик. Тарих бизга кулиб боққан асрий лаҳзалардаги мингдан бир имконни қўлдан бой бериб қўймайлик».

Бундан салкам 9 йил муқаддам Президентимизга изҳор этган ўша ишончим шу даражада оқландики, таърифлашга сўз ожизлик қилади. Энг муҳими, миллати ва динидан қатъи назар, барча халқлар Юртбошимиз атрофига метиндек жипслашиб, бир тан-бир жон бўлиб кетди. Ҳозирги ўтиш даврида Юртбошимизнинг табаррук номлари зўр миннатдорчилик ҳис-туйғулари билан тилга олинмоқда. Шахсан менинг ўзим Юртбошимиз Ислом Қаримовни Президентлик лавозимига қайта сайланишини тўла қувватладим. Чунки, ҳозирда юргизилаётган ички ва ташқи сиёсатнинг имҳомбахшлиги, ҳаётийлиги ва улкан самарадорлигининг жонли гувоҳи бўлиб турибмиз. Ярим асрдан ортиқ давр мобайнида ўтмиш ва ҳозирги замон тарихи бўйича баҳоли қудрат хизмат қилаётган кекса олим сифатида шуни айтмоқчиманки, биз ҳаммамиз бахтлиларнинг бахтлисимиз. Чунки, босқинчи зolimларга сажда ва хизмат қилишдан, бойликларимиз ва мол-мулкимизнинг тала-нишидан, қуллик ва хўрланишлардан қутулдик. Динсизлик ва маънавий қашшоқликдан, таъқиб ва назоратлардан ҳоли бўлдик. Эндиликда озод, эркин ва ҳақ-ҳуқуқи таъминланган халқ сифатида дунёга танилдик. Ўзбекистон эса жаҳон харитасига битилди. Бундай ажойиб ва ғаройиб замонда яшаётганлигимизга минг қатра шукур қилиб, буюк давлат арбоби ва халқимизнинг халоскори Президентимизни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ҳар биримизнинг муқаддас бурчимиз.

Эй, Оллоҳим, Юртбошимиз ИСЛОМ ҚАРИМОВНИ ҳамиша ёмон кўздан асрагин!

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Тарихий шахслар ёхуд истиқлол учун кураш қаҳрамонлари Соҳибқирон ҳақиқати ёхуд Иброҳим Мўминовнинг тари- хий жасорати	6 30
Салтанат таянчи ва давлат мададкори	42
Баҳоуддин Нақшбанд таълимоти Сибирда	54
Ўзбеклардан ким биринчи бўлиб журналда мақола чоп этган?	59 62
Тошкент тарихидан лавҳалар	62
Тошкентдаги Қуръони Каримнинг асл нусхаси қаердан келтирилган?	81 87
Ўзбек хонликларининг чоризм томонидан босиб олиниши Ўзбекистонда пахта яккаҳокимлиги учун кураш ва унинг Россиянинг хом ашё манбаига айлантирилиши	120 120
Жадидлар ҳаракатининг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий замини	206 206
Фарғона vodiёсидаги 1916 йил кўзғоломи қатнашчилари- нинг хотиралари	222 250
Ватан тарихини қандай ўрганмоқ керак	250
Совет даврида қулдорлик давлатининг ташкил топиши	262
Тарих — ўтмиш ва келажак кўзгуси	273
Важонидил овоз берган эдим, ишончим оқланди	281

Адабий нашр

Ҳамид Зиёев

ТАРИХ—ЎТМИШ ВА КЕЛАЖАК КЎЗГУСИ

(Тарихнинг долзарб масалалари)

Муҳаррир *Ҳикоят Маҳмудова*
Мусаввир *Юлай Габзалилов*
Расмлар муҳаррири *Маркос Карпузас*
Техник муҳаррир *Татьяна Смирнова*
Кичик муҳаррир *Назми Фозилова*
Мусаҳҳиҳ *Мавжуда Насриддинова*

ИБ № 3737

Босмаҳонага 09.09.99 йда берилди. Босишга 10.02.2000й.да рухсат
этилди. Бичими 84×108^{1/32}. 2-нав босмаҳона қоғози. Адабий гар-
нитураси. Юқори босма. 15,12 шартли босма табоқ. 16,0 нашр
босма тобоғи. Ҳами 5000 нусха. 304 рақамли буюртма. 66—99
рақамли шартнома. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Гафур
Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент.
Навий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент
китоб-журнал фабрикасида chop этилди. Тошкент. Юнусобод да-
ҳаси. Мурудов кўчаси, 1-уй.